

Jog

történeti szemle

2015
4. szám

BUDAPEST · DEBRECEN · GYŐR · MISKOLC · PÉCS · SZEGED

A TARTALOMBÓL

Az első világháború a nemzetközi kapcsolatok történetében

Válságperiódus, háborús feszültség vagy a kiútkeresés új útjai? Magyar belpolitika az I. világháború előtt.

Németország és Ausztria-Magyarország az I. világháború felé vezető úton

Az első világháború következménye: kisebbségvédelem a nemzetközi jogban

A kivételes hatalom jogi természete

A sajtójog metamorfózisa az első világháború esztendeiben Magyarországon

A hitbér mint a rendi és a polgári korszak magánjogi jogintézménye

A matrimonium észjogi megítélése

Az egyetemi tanács és a rektor felelősségének alapjai a vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelkezések tükrében (1867–1945)

Lukács László

TARTALOM

TANULMÁNYOK

BARTA Róbert – Az első világháború a nemzetközi kapcsolatok történetében	1
CSAPÓ Csaba – Válságperiódus, háborús feszültség vagy a kiútkeresés új útjai? Magyar belpolitika az I. világháború előtt.	9
ERDŐDY Gábor – Németország és Ausztria-Magyarország az I. világháború felé vezető úton	14
KARDOS Gábor – Az első világháború következménye: kisebbségvédelem a nemzetközi jogban	19
MEZEY Barna – A kivételes hatalom jogi természete	25
RÉVÉSZ T. Mihály – A sajtójog metamorfózisa az első világháború esztendeiben Magyarországon	34
KONCZ Ibolya Katalin – A hitbér mint a rendi és a polgári korszak magánjogi jogintézménye	44
PETRASOVSKY Anna – A matrimonium észjogi megítélése	50
MŰHELY	
RÓNAY Zoltán – Az egyetemi tanács és a rektor felelősségének alapjai a vallás- és közoktatásügyi miniszeri rendelkezések tükrében (1867–1945)	53
KÖNYVEKRŐL	
Tanulmány és forrásgyűjtemény az első magyar proletárdiktatúráról – NÁNÁSI László.	62
A Szent Korona és Washington Bibliája – avagy az államfői hatalom átruházása a Magyar Királyságban és az Amerikai Egyesült Államokban – KÉPESSY Imre	64
Izsák Lajos köszöntése – STIPTA István	65
SZEMLE	67
HÍREK	69
E számunk szerzői	72

A címlapon: Lukács László

(Zalatna, Alsó-Fehér vármegye, 1850. november 24. – Budapest, 1932. február 23.) jogász, politikus. 1895. január 15. és 1905. június 18. és 1910. január 17. és 1912. április 22. között pénzügyminiszter, 1911. május 5. és 1911. október 18. között kereskedelemügyi miniszter. 1912. április 22. és 1913. június 10. között miniszterelnök, belügyminiszter és a király személye körüli miniszter.

Jog

történeti szemle

Nemzetközi szerkesztőbizottság:

Dr. Wilhelm Brauner (Bécs), Dr. Izsák Lajos (a szerkesztőbizottság elnöke), Dr. Peeter Järvelaid (Tallinn), Dr. Günter Jerouschek (Jéna), Dr. Srđan Šarkić (Újvidék), Dr. Kurt Seelmann (Bázel), Dr. Erik Štenpien (Kassa)

Szerkesztőség: Dr. Barna Attila, Dr. Béli Gábor, Dr. Homoki-Nagy Mária, Dr. Koncz Ibolya Katalin, Dr. Máthé Gábor,

Dr. Mezey Barna, Dr. Révész T. Mihály, Dr. Stipta István, Dr. Szabó Béla

Szerkesztő: Élesztős László, Dr. Losonczy Eszter (e-mail: losonczy.eszter@gmail.com)

A szerkesztőség címe: 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3., II. em. 211. Tel./Fax.: 411-6518

ISSN 0237-7284

Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke, a Károli Gáspár Református Egyetem Jogtörténeti–Jogelméleti Intézete, a Széchenyi István Egyetem Jogtörténeti Tanszéke, a Miskolci Egyetem Jogtörténeti Tanszéke, a Pécsi Tudományegyetem Jogtörténeti Tanszéke, a Szegedi Tudományegyetem Magyar Jogtörténeti Tanszéke és a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Állam- és Közigazgatástörténeti Tanszéke, Debreceni Egyetem Jogtörténeti Tanszéke

Felelős kiadó: Dr. Mezey Barna

Kiadói munkák: Gondolat Kiadó

Bevezetés

A francia forradalom kezdetétől (1789) az I. világháború (a kortársak szóhasználatával: *a nagyháború*) kitöréséig (1914) tartó időszakot a történetírás nem véletlenül nevezi „hosszú 19. századnak”.² A korszak már önmagában is hosszabb egy évszázadnál, de a jelző elsősorban az európai és a világtörténelemben ekkor bekövetkezett gyökeres átalakulások miatt indokolt. A polgári forradalmak több hulláma mellett (1789, 1830, 1848) olyan új nemzetállamok alakultak ki (Olasz Királyság, Német Császárság), melyek a modernkori gyarmatosítás győztesei (Nagy-Britannia, Franciaország) és azok kihívói (Egyesült Államok, Japán), valamint a főként és történeti gyökerei miatt katonáállamként működő nagyhatalmak mellett (Török Birodalom, Orosz Birodalom) tartósan meghatározták az akkori Európa történetét. Mindezekkel párhuzamosan zajlott az ipari forradalom, mely a gazdaságot (benne a hadiipart), valamint a társadalmat, az életmódot, az eszméket, de még a közizlést és a művészeteket is alapvetően átalakította. Mindezek a folyamatok azonban nem azonos időben és egyenlő erővel hatottak a különböző régiókban, de meghatározták a 19. század történetének főbb irányait.

A magyar és nemzetközi történetírásban is egyre inkább elfogadottá vált a „rövid 20. század” kifejezés, amelynek értelmében a korszak kezdete nem a századforduló, hanem az I. világháború kitörése (1914), lezárása pedig nem az ezredforduló, hanem a Szovjetunió szétesése (1991), másként a hidegháború lezárása.³ Sokak szerint az 1914 és 1991 közötti évtizedek a folyamatos konfrontáció évei voltak más-más szereplőkkel, motivációkkal és következményekkel. A háborúk évszázada két világháborút (1914–1918 és 1939–1945), egy azok közé beékelődött átmeneti időszakot (1918–1939) és egy teljesen új típusú szuperhatalmi szembenállást (hidegháború – 1947–1991) hozott. Ez alatt nem csupán birodalmak estek szét, és új államok jöttek létre, de a modernkor teljesen átalakította a gazdasági és társadalmi viszonyokat, új eszmék terjedtek el, valamint milliók életformája, gondolkodásmódja változott meg. Európa elveszítette a világban addig betöltött vezető szerepét, aminek legnyilvánvalóbb jele a Brit Birodalom fokozatos szétesése volt. Az Amerika évszázadának is nevezett 20. században az új erőközpont (USA) hosszú időre megalapozta gazdasági, katonai és világpolitika hegemóniáját. Mindezt csak átmenetileg tudta ellensúlyozni és veszélyeztetni a cári birodalom romjain létrejött új nagyhatalom, a Szovjetunió. Noha Moszkva is létrehozta saját birodalmi érdekszféráját (főként 1945 után, Kelet-Közép-Európára alapozva), a hidegháború hosszú, kimerítő gazdasági, katonai, technikai, technológiai, ideológiai szembenállásában alulmaradt Washingtonnal szemben. A 20. században Európa sorsát történetében első ízben nem európai hatalmak döntötték el. A korszak olyan mértékű és mélyiségű átalakulásokat hozott, amelyek tükrében a 19. század és a korábbi időszak az idilli béke korának tűnhettek.⁴

Barta Róbert

Az első világháború a nemzetközi kapcsolatok történetében¹

Nemzetközi viszonyok a nagy háború előtt

A napóleoni háborúk lezárását (1815) követő időszak európai és Európán kívüli katonai konfliktusai többnyire időben és térben korlátozottak voltak. A hadviselő felek célját nem elsősorban az ellenfél totális megsemmisítése jelentette, hanem valamilyen konkrét területi, politika, diplomáciai, nemzetállami törekvés fegyveres úton történő elérése. A győztesek szinte minden esetben az ún. kompenzációs politikát követték, amelynek értelmében a vesztes fél hosszabb-rövidebb időn belül újra az európai erőegyensúly teljes jogú tagja lehetett. A krími háború befejezése (1856) után a vesztes cári birodalomnak mintegy két évtizedre volt szüksége a gazdasági és katonai talpra álláshoz, de a 19. század második felében Szentpétervár már az európai rend egyik meghatározó elemének számított. Sem az olasz, sem a német egyesítés háborúit (1859, 1866, 1870) nem követte a vesztes fél teljes szétzúzása, az Észak-Itáliából és a német egységből kiszorult Habsburg Birodalom éppúgy az európai „nagyhatalmi koncert” szereplője maradt, mint az Elzász-Lotaringiát elvesztő Franciaország. A napóleoni kor utáni európai háborúk néhány döntő csatára szűkültek, amelyek a nemzetgazdaságok erejét, a hátszágok erőfeszítéseit csak korlátozott mértékben vették igénybe. A viszonylag alacsony háborús veszteségek miatt a hadviselő országok népessége számára ezek a konfliktusok elviselhető mértékűek voltak, és alig befolyásolták mindennapi életüket. Az első modern, gépi tömegháborúnak tartott amerikai polgárháború (1860–1865) katonai áldozatainak kiugróan magas száma (699 ezer fő) ugyan mélyen megdöbbentette az európai közvéleményt, de ez egy távoli konfliktus volt, amelynek Európára és a világra gyakorolt hatása csak közvetetten érvényesült. Még az ipari forradalom technikai vívmányainak hadiipari megjelenése (géppuska, modern ágyúk, léghajó, repülőgép, tehergépkocsi stb.) sem okozott túl nagy riadalmat, noha az 1905–1907-es orosz–japán háború szárazföldi frontjain bebizonyosodott a fix géppuskafészek félelmetes tűzereje és pusztító hatékonysága.

A 20. század két világháborúja azonban mindent megváltoztatott. Az emberek megismerték az ellúzódó, majd a totális háború fogalmát. Az I. világháború 20 milliós öszvesztesége (nagy részük aktív vagy leszerelt katona volt)

sokkolta a háborúban részt vett államok lakosságát, akik a háború négy éve alatt amúgy is nap mint nap érzékelték azt, hogy a hátszág már többé nem maradhat érintetlen (nők a hadiiparban, hadifoglyok a hátszágban, fejadagok, jegyrendszer, kivételes törvénykezés, katonai bíraskodás stb.).⁵ A nagy háború térbeli és időbeli spektruma átfogta a kontinensek és az óceánok területének jórészt az emberiség döntő hányadával együtt. A konfliktus globális és totális jellege a hadicélok, a háborúzó felek magatartását, valamint a győztesek célkitűzéseit is megszabták. A háború második szakaszában, de főként a párizsi békekonferencia idején a győztes antant-hatalmak érezhetően eltértek a korábbi kompenzációs politikától és a vesztesek (Németország, Osztrák–Magyar Monarchia, Török Birodalom, Bulgária) teljes vagy majdnem teljes megsemmisítését próbálták elérni.⁶

A szövetségi rendszerekbe tömörült európai nagyhatalmak eltérő célokat megfogalmazva, de kivétel nélkül készültek a nagy kontinentális háborúra, amelyben a nagy- és kismemzeti sovinizmus fellángolása miatt a lakosság döntő többsége minden országban a politikai és katonai vezetés mögött állt. A nagy háborút a balkáni konfliktusok robbantották ki, ami a keleti kérdéssel kapcsolatos további eseményeket ismerve (mely hatalmak veszik át a kiszoruló Török Birodalom helyét a Balkánon) már a kortársaknak sem volt meglepő. A térségben a hathatós orosz támogatást élvező szerbek nemcsak a balkáni osztrák–magyar jelenléttől (Bosznia-Hercegovina, Horvátország) kívántak végérvényesen megszabadulni, de a Balkán Piemontjaként a leendő nagy délszláv állam vezető nemzetévé akartak válni. Mindemellett orosz pénzzel és fegyverekkel támogatva nagy energiákat fordítottak arra, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia délszláv nemzetiségeit fellázítsák és szétverjék a dunai monarchiát. Mindez nemcsak a török és osztrák–magyar érdekeket sértette, de Berlin nagyhatalmi politikáját is keresztezte. A Berlin–Bagdad vasútvonal útvonalában nem lehettek németellenes államok, márpedig a Balkán ebbe a német stratégiai irányba esett. Valójában azonban a Német Császárság jó ürügyként használta a balkáni konfliktusokat a már régóta tervezett franciák elleni nyugati támadás végrehajtására. Bosznia-Hercegovina Monarchia általi annektálása (1908) átmenetileg ugyan

ellensúlyozta a szerb és orosz aspirációkat, de négy év múlva az első Balkán-háború (1912–1913) újra összekuszálta az erőviszonyokat. Orosz segítséggel a kis balkáni népek szövetséges hadereje (románok, szerbek, bolgárok, bosnyákok, macedónok) győzedelmeskedett a török felett (1912), és ezután a szultán hadserege a Balkán-félszigeten már csupán jelentéktelen nagyságú területet uralt. A győzelem nyomán létrejött megnagyobbodott Bulgária területéből azonban Bukarest és Belgrád is rész követelt, nem beszélve a görögökről és a revánsra készülő törökökről. Ezért alig egy évvel az első balkáni háború után a volt szövetségesek együttesen Bulgária ellen fordultak, és 1913 nyarán, mintegy két hónap alatt gyors vereséget mértek rá a második Balkán-háborúban.⁷ Ezek a konfliktusok nagyon veszélyes folyamatot indítottak el, amennyiben a német és osztrák–magyar vezetésben uralkodóvá vált az a nézet, hogy a balkáni

ügyeket egyszer s mindenkorra egy megelőző (preventív) katonai csapással rendbe kell tenni. Nem lehet tehát az ottani ügyeket a félsziget kis államaira bízni, hiszen azok megbízhatatlanok, és egymással is bármikor konfliktusba keverednek.

A háborút kirobbantó ok (*casus belli*) az osztrák–magyar trónörökös és felesége sarajevói meggyilkolása volt 1914. június 28-án. Ferenc Ferdinánd, mint a közös hadsereg főfelügyelője, a szokásos évi boszniai hadgyakorlat megtekintése után úgy döntött, hogy látogatást tesz a tartomány fővárosában. Az egyébként népszerűtlen trónörökös ellen korábban már több merényletet is megkíséreltek. A boszniai szerb nacionalista eszméket hirdető Ifjú Bosznia mozgalom hét merénylője a sarajevói látogatást is egy ilyen lehetőségnek tartotta. A főként paraszti származású szerb diákok jórészt zavaros ideológiájának talán egyetlen konkrét pontja az Osztrák–Magyar Monarchia bármilyen áron történő elpusztítása volt. Titkos szervezetük (*Egyesülés vagy Halál*) kapcsolatban állt a szerb kormány és hadsereg nacionalista érzelmű tagjaival, pánszláv eszméket, illetve oroszbarátságot hirdetett. 1914. június 28-án – másodszori kísérletre – a merénylők egyikének, Gavrilo Principnek revolvergolyói halálos sebet ejtettek Ferenc Ferdinándon és feleségén, Chotek Zsófián. Annak ellenére, hogy a nagyhatalmak felkészültek egy háborúra, nem volt törvénytörő, hogy a merénylet után mindenki

A sarajevói merénylet, Achille Beltrame által készített illusztráció

hadat üzenjen vélt vagy valós ellenfelének. Bécs annak tudatában küldött elfogadhatatlan ultimátumot Belgrádnak, hogy a németek biztosították Ferenc Józsefet: háború esetén tudják, mit követel a szövetségi hűség. Hasonlóan a szerbek az egyértelmű orosz támogatással a hátuk mögött vállalták a háborút Béccsel szemben.⁸ Ma már azonban tudjuk, hogy a hadüzenetek mögött mély és régóta érlelődő gazdasági, illetve nagyhatalmi konfliktusok álltak. A birodalmak irányítói a fegyverekre bízta a döntést arról, hogy melyik hatalom legyen Európa ura, és kik fognak eltűnni a történelem süllyesztőjében.

A kortársak szóhasználatával „nagy háborúnak” nevezett első világháború a szemben álló felek eredeti szándékai szerint valójában nem világháborúnak indult. 1914. július 28. és augusztus 27. között tíz hadüzenetváltás történt, valamint ennek következtében az antanthatalmak és összes szövetségesük hadiállapotba került a központi hatalmak országaival. Minden hadviselő fél rövid, gyors háborúval és természetesen győzelemmel számolt. A németek fő célja a régi *Schlieffen-terv* alapján Belgiumon át a franciák térdre kényszerítése volt mintegy hat hét alatt, és utána az oroszok ellen fordulni. II. Vilmos császár mondása („Ebéd Párizsban, vacsora Szentpéterváron”) jól tükrözte Berlin gyors győzelembe vetett hitét. Az Osztrák–Magyar Monarchiát a sarajevói merénylettel nyilvánvaló provokáció érte Szerbia részéről, hiszen a hét merényletből hat boszniai szerb volt, és egy boszniai muzulmán. Bécs és Budapest hadba lépése mégsem jelentett törvényszerűen világháborút, hiszen a kettős monarchia célját csak Szerbia megsemmisítése jelentette. Leginkább azért, hogy a kis délszláv állam orosz pénzen ne lázithassa tovább a birodalomban élő délszláv nemzetiségeket. Ráadásul magyar részről Tisza István miniszterelnök elhamarkodottnak ítélte a hadba lépést, mert nem látta biztosítottnak Románia semlegességét, valamint Bulgária szövetségét – így joggal féltette Erdély déli és keleti határait. A franciák elsősorban a Rajna-vidék és Elzász–Lotaringia megszerzéséért, illetve a német hatalmi ambíciók ellen, a britek a kontinentális egyensúly fenntartásáért és a kismenetek (belgák) önrendelkezésének biztosításáért léptek hadba. A cári birodalom motivációját hagyományosan az adta, hogy a belső feszültségeket katonai sikerekkel lehet megoldani, és az európai orosz jelenlét legfőbb záloga a lehető legnagyobb terület megszerzése, de legalábbis orosz katonai ellenőrzése.⁹

A világháború elnevezést indokolja a konfliktus földrajzi kiterjedése és szereplőinek nagy száma. A háborút elindító központi hatalmak (Osztrák–Magyar Monarchia, Német Császárság) oldalán lépett a háborúba a Török Birodalom (1914. november) és Bulgária (1915. október) – ezzel széles frontok nyíltak a Balkánon, Kis-Ázsiában, Palesztinában és a Közel-Keleten. Az antanthatalmak köre nem csak európai országokkal bővült.¹⁰ Japán és az Egyesült Államok hadba lépése (1914. augusztus, 1917. április) más földrészekre is kiszélesítette a már Olaszországgal és Romániával (1915. május, 1916. augusztus) bővített antanttábor. Oroszország 1918. márciusi kiválása ugyan átmenetileg erősítette a németek pozícióit (megszűnt a keleti front), de az amerikaiak a nyugati fronton

sikeresen ellensúlyozták a német támadásokat. Még Afrikában is harcok bontakoztak ki, Német-Kelet-Afrikában egészen 1918-ig és a világtengereken is folyamatos harci tevékenység zajlott. Ez volt az első olyan háború, amelyben a hadviselő felek a hátszágok segítségét teljes mértékben igénybe vették. A besorozott férfiak helyett nők, gyermekek, valamint idősök milliói dolgoztak a hadiüzemekben és a mezőgazdaságban; a jegyrendszer, az élelmszer- fejadagok, illetve a hátszágba érkező hadifoglyok mindenki számára érzékelhetővé tették a háború valóságát. Az yperni német gáztámadás, a Zeppelin-léghajó Anglia elleni inváziója (mindkettő 1915-ben), az ismétlődő fegyverek és a nagyteljesítményű tüzérség bevezetése, a harcokosik alkalmazása (főként 1917-től), a légierők megnövekedett szerepe (felderítés, bombázások) azt jelezték, hogy a szemben álló felek nem haboztak bevetni az ipari forradalom összes vívmányát a győzelem megszerzése érdekében. A hagyományos katonai stratégia (nyílt támadás, gyalogosroham, kézitusas) ötvözése a modern eszközök alkalmazásával elképesztő mértékű véráldozatokkal járt.

A háborús diplomácia súlypontjai

Az összes szárazföldi hadszíntérré jellemző folyamatos állóháború súlyos veszteségei, a frontokon kialakult katonai erőegyensúly és a hátszágok teherbíró képességének rohamos csökkenése 1916 végére mozgásba hozta a megegyezést kereső háborús diplomáciát. Sajátos módon a békekezdeményezést az ekkor még semleges Egyesült Államok indította el azzal, hogy az 1916 novemberében újra megválasztott demokrata párti Woodrow Wilson elnök az év végén jegyzéket intézett valamennyi hadviselő országhoz, hogy közöljék, milyen feltételek alapján hajlandók béketárgyalást kezdeményezni. A központi hatalmak azonban nem fogadták el az amerikai közvetítést, az antant szövetség területi követeléseit viszont kizárták a megegyezés lehetőségét. Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy 1917 folyamán az antant vezetésében még nem vetődött fel az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának terve. Ennek ellenére, Oroszország mellett a kettős monarchia helyzete volt a legsúlyosabb, és ez alapozta meg Ferenc József halála után az új uralkodó békekezdeményezését. IV. Károly első lépésként a németbarát katonai és politikai vezetők egy részét saját bizalmi embereire cserélte le. Ezenfelül az 1917. január 12-én tartott közös minisztertanácson már megfogalmazódott a Monarchia maximális és minimális programja, mely alapján tárgyalásokat lehetett kezdeni. Eszerint maximális cél lehetett az oroszok által uralt volt kongresszusi Lengyelország, Montenegró csatolása a birodalomhoz, bizonyos kismértékű déli határkiigazítás és egy monarchiabarát szerb dinasztia hatalomra juttatása Belgrádban. Kedvezőtlen körülmények esetén a minimális program alapja az Osztrák–Magyar Monarchia teljes területi épségének biztosítása és egy szerb dinasztiaaváltás volt. Bécs svájci, dán és norvég közvetítéssel, a legnagyobb titoktartás közepette felvette a kapcsolatot a brit kormánnyal, de a németek nélkül az egész akció realitását veszítette. Bécs és Párizs között az

uralkodó sógorai, Sixtus és Xavér hercegek közvetítettek, akik a belga hadseregben szolgáltak Flandriában. 1917. március végén a két herceget titokban Bécsbe hívták, és az uralkodó egy négyoldalas saját kezűleg írt, Sixtusnak címzett levelet adott át sógorának, azzal a szóbeli kéréssel, hogy azt juttassa el Poincaré francia köztársasági elnöknek. A levél¹¹ a Monarchia békefeltételeit tartalmazta: a teljes területi integritás biztosításából indult ki, és cserébe az önálló Szerbia elismerését ígérte tengeri kijárással. Elismerte az Elzász-Lotaringiára vonatkozó francia hadicélok jogosságát, ami ügyes érvelés volt, de hatástalan, hiszen a terület hovatartozása elsősorban a francia–német küzdelem kimenetelétől függött. Noha a francia kormánykörök első megközelítésben pozitívan fogadták a Monarchia titkos békeajánlatát, azt elfogadni nem tudták. Elzász-Lotaringia mellett a Monarchia területi integritását sem garantálhatták, hiszen az ütközött az olaszoknak, szerbeknek, románoknak tett területi ígéretekkel. A német titkosszolgálat az egész akcióról tudott, de a Sixtus-levelek néven ismertté vált titkos diplomáciai akciót a németek nem tartották veszélyesnek, annak ellenére sem, hogy IV. Károly 1917 nyarán megismételte márciusi békejavaslatait. A német politikai és katonai vezetés nem kívánt békét kötni. Világosan mutatta ezt az év elején meghirdetett korlátlan tengeralattjáró-háború, mely az 1917. február végén bekövetkezett első orosz forradalommal együtt gyökeresen új irányt szabott a háború menetének.

A korlátlan tengeralattjáró-hadviselés súlyosan sértette a tengeri hajózás szabadságát, és a kereskedelmi hajózás fegyveres védelmét tette szükségessé. Ez különösen az Egyesült Államokra vonatkozott, amely ugyan a

háború kompromisszumos lezárásában volt érdekelt, de a semlegesség éveiben mintegy 7 milliárd dollár értékű árut szállított az antant szövetség tagjainak. Ezzel Washington a világ legnagyobb hitelezőjévé vált. Oroszország gyengülése és a német hadvezetés háborús eltökéltsége azonban kétségessé tette a háború gyors, megegyezéssel befejezését, s mindez az amerikai kölcsönök visszafizetését veszélyeztette. Ennek megfelelően a korlátlan tengeralattjáró-háború meghirdetése csak jogos indok volt a már érlelődő amerikai háborús szerepvállalásra. További háborús okot szolgáltatott az ún. Zimmermann-távirat is. A német birodalmi külügyminiszter 1917. január 16-án rejtjelezett táviratot küldött a mexikói német követnek, melyben közölte, hogy meg kell nyerni Mexikó szövetségét az Egyesült Államok ellen. Támadásra kell bírni Washington déli szomszédját, hogy a 19. században elvesztett északi területeit visszakapja. A háborúban a mexikóiak német segítségre számíthatnak, esetleg Japánt is be lehet vonni az USA ellen.¹² A brit katonai hírszerzés azonban dekódolta a táviratot, s eljuttatta azt az amerikai elnökhöz. Wilson, a Monroe-elvekre hivatkozva („Amerika az amerikaiaké!”), és az amerikai szállítóhajók sorozatos elsüllyesztésnek hírére (1917 márciusában négy nagy amerikai szállítóhajó süllyedt el) 1917. április 6-án bejelentette a hadiállapotot Németországgal. Az amerikai lépés láncreakciót indított el: két hónapon belül 13 közép- és dél-amerikai ország, valamint Libéria, Sziám és Kína is hadba lépett az USA oldalán. Az újonnan hadba lépők hivatalosan nem kötöttek szövetséget az antant országokkal, hanem társultak azokhoz, így ettől kezdve az antant hivatalos elnevezése Szövetséges és Társult Hatalmak lett.

Oroszország, 1914 karácsonya

Ezzel a diplomáciai eseménysorral szinte párhuzamosan, 1917. február végén a szentpétervári Putyilov fegyver- és lőszergyárból elindult sztrájk és tömegtüntetés, melynek kiváltó oka a háborús veszteségek miatti kiábrándultság, valamint a nyomor volt, megdöntötte ugyan a cári abszolutista rendszert, de a hatalomra jutott politika erői (főként a mérsékelt reformokat hirdető nagytőkés-nagybirtokos Kadet Párt) képviselőiben az Ideiglenes Kormány tovább folytatta a háborút.

A keleti fronton ekkorra már tömegessé vált a katonabarátkozás, mely az első világháború lövészárk harcainak legsajátosabb jelensége volt. Noha szórványosan erre a nyugati fronton is volt példa (1914 karácsonyán vagy később húsvét idején), az ilyen tevékenységet mindegyik hadseregben szigorúan tiltották és büntették, megakadályozni azonban nem tudták. A keleti fronton az első ilyen jellegű katonabarátkozás, illetve a spontán fegyverszünet (1915. húsvét) után a folyamat 1916 végére és 1917 első felében általánossá vált. 1917. április 15-én, húsvétkor az orosz katonák a keleti front egész arcvonalaiban tömegesen kezdeményeztek ilyen akciókat, amelyeket rövid beszélgetés és ajándékozás követett. A jelenség azt mutatta, hogy a harci morál csökkenése és az elkeseredettség, illetve a békevágy növekedése az orosz legénységi állományban volt a legintenzívebb.¹³

Az 1917. november 7-én Szentpéterváron lezajlott bolsevik katonai hatalomátvétel híre már másnap bejárta a világot, azzal együtt, hogy az új kormány azonnal felhívást intézett a hadviselő felekhez, kössenek általános fegyverszünetet, és kezdeményezzenek béketárgyalást. Noha az újabb orosz forradalomra számítani lehetett, sőt az azt kiobbantó bolsevik politikusok, Vlagyimir Iljics Lenin vezetésével a német hadvezetés engedélyével érkeztek a forrongó Oroszországba, mégis a szovjet kommunisták gyors békekezdeményezése átrendezte a háború erőviszonyait. A német katonai és politikai vezetés számára rendkívüli fontossággal bírt, hogy megszűnjön a keleti front és az ottani német hadosztályok lekötöttsége, mert a kétfrontos háború megszűnte a nyugati fronton német erőfölényt eredményezhetett. Ezért pozitívan fogadták a szovjetek fegyverszüneti felhívását, azzal együtt, hogy tisztában voltak a kommunizmus európai elterjedésében rejlő veszélyekkel, és ismerték az orosz bolsevik vezetők elképzeléseit a világháború világforradalomra alakításáról. Jó érzékkel ismerték fel azonban az új bolsevik rendszer kétségbeesett helyzetéből adódó lehetőségeket: hatalmuk konszolidálása és megszilárdítása érdekében Leninék valószínűleg minden körülmény között tárgyalóasztalhoz kényszerülnek.

1917. november végére a keleti front számos pontján, főként az orosz parancsnokok kezdeményezésére részleges fegyverszüneti megállapodások jöttek létre; ez történt a 3. és 4. osztrák–magyar hadsereg és a velük szemben álló orosz hadosztályok esetében. Kirilenko, az új főparancsnokká kinevezett hadügyi népbiztos november 26-án hivatalosan is értesítette a német főparancsnokságot a fegyverszüneti kezdeményezéséről. A kedvező német válasz után a német keleti front főparancsnokságát, Breszt-Litovszk városát jelölték ki a tárgyalás helyszíné-

ül. A szovjet kormány kezdeményezésével párhuzamosan zajlott Párizsban az antant Legfelsőbb Haditanács második ülése, ahol már az Egyesült Államok képviselője, Wilson elnök bizalmasa, House ezredes is részt vett. Az antant szövetségesek az ülésen a frissen kinevezett francia miniszterelnök és hadügyminiszter, Georges Clemenceau álláspontját fogadták el, miszerint a szovjet kormányt nem ismerik el, hogy a háborút a keleti fronton folytatni kell. Pichon francia külügyminiszter december 27-i beszédében diplomatikusan ugyan, de elutasította a szovjet béke terveket. Ugyanígy tett David Lloyd George brit miniszterelnök is, aki 1918. január 5-én szakszervezeti vezetők előtt tartott beszédében a németek politikájára hivatkozva indokolta a brit tartózkodást. Az Egyesült Államok részéről azonban Woodrow Wilson amerikai elnök és tanácsadói megfelelően tartották az alkalmat arra, hogy egy amerikai rendezési tervvel álljanak elő. Az elnök január 8-i kongresszusi üzenetében fogalmazta meg programját, mely Wilson 14 pontjaként¹⁴ vált ismertté és jelentős mértékben meghatározta a háború utáni, Párizs környéki békék alapelveit. A nemzeti önrendelkezés (*national self-determination*) és a liberális politikai eszmékre, valamint a szabadkereskedelemre alapozott programot nem csupán az új európai rendet megalapozó amerikai javaslatnak szánták, de a breszt-litovszki szovjet békeelképzelések alternatívájaként is. Másrésztől azonban a program a háború folytatását is megalapozta, hiszen decemberben az USA hadat üzent a Monarchiának, kiállt a caporettoi vereség miatt teljesen demoralizálódott olaszok mellett, és arra biztatta a szovjet kormányt, hogy harcoljon tovább a németek ellen.

A bolsevik párt vezetésén belül lezajlott hosszas viták után és a német hadsereg fenyegető előrenyomulása miatt a szovjet delegáció 1918. március 3-án aláírta a breszt-litovszki békét.¹⁵ Ennek értelmében Oroszország elfogadta a békefeltételeket, és különbékét kötött a központi hatalmakkal. A megegyezés alapján a németek is beszüntették harci tevékenységüket, bár Ukrajnában még egész márciusban folytatták az előrenyomulást. A „kenyérbékének” is nevezett megállapodás alapján a német csapatok 1918 nyaráig, az aratás végéig megszállva tartották Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Beloruszsiát (az innen rekvirált gabonával látták el az ellátási gondokkal küszködő német hátsóországot). A szovjet bolsevik kormány – súlyos területi áldozatok árán ugyan, de – kilépett a háborúból, és időt nyert hatalma megszilárdítására. A breszt-litovszki békehez kapcsolódóan 1918. február végén különbéke-tárgyalások indultak a Bukarest melletti Buftében a központi hatalmak és a román kormány között. A március 5-én megkötött és május 7-én hivatalosan is hatályba lépett békeszerződés értelmében Románia kilép a háborúból, és leszereli a keleti fronton a német és osztrák–magyar hadseregekkel szemben álló haderejét. A Monarchia és Bulgária javára kisebb határmódosítások történtek a Kárpátok vonalán és Dobrudzsában, a Bessarábiában állomásozó román haderőt azonban, amelyet az orosz bolsevikkal szemben kívántak felhasználni, Bukarest irányítása alatt hagyták. Romániát súlyos háborús jóvátétel fizetésére kötelezték, valamint szabad átvonulást kellett biztosítani a

központi hatalmak csapatai számára egy jövőbeli oroszok elleni támadás esetére.¹⁶ Sajátos békeszerződés született az újonnan függetlenné vált Finnország és Németország között. Az Orosz Birodalomtól elszakadó és önállóságát 1917. december 6-án deklaráló volt Finn Nagyhercegséget egy hónapon belül a skandináv államok és Franciaország is elismerte, Berlin azonban az új államot, elsősorban gazdasági és katonai-stratégiai okokból saját érdekszférájába kívánta vonni. 1918. március 7-én a német fővárosban békeszerződést írtak alá, áprilisban pedig német csapatok érkeztek az országba a bolsevikok ellen harcoló Mannerheim tábornok vezette finn nacionalista erők segítségére. Ekkor alapozták meg a német–finn gazdasági és katonai együttműködést, melyet a második világháború éveiben csak fel kellett újítani.

Az 1918 elején megkötött négy békeszerződéssel (orosz, ukrán, román, finn) Németország és a központi hatalmak keleti pozíciói jelentősen megerősödtek – az elfoglalt és szövetségessé tett államok gazdaságát a német haditermelés szolgálatába állították. Mindezeket túl a németek Oroszország déli részén támogatták a bolsevikok ellen harcoló fehérgárdistákat és a fekete-tengeri orosz flotta átadását is követelték. A Novorosszijszkben állomásozó flottát a bolsevikok megvédeni nem tudták, ezért 1918. június 18-án elsüllyesztették. Mindezek mellett és a központi hatalmak átmeneti keleti sikerei ellenére mindenki tisztában volt azzal, hogy a háború végső kimenetelét a nyugati front harcaitól függ.

A Szövetséges és Társult Hatalmak háború utáni tervei és a békekonferencia működési elvei

1918 nyarára egyértelművé vált, hogy az antant szövetséges országok nagyobb katonai tartalékokkal rendelkeznek, ennek megfelelően győzelmük csak idő kérdése volt. A nyugati frontra felvonuló nagy létszámú antant haderő, a tengeri utánpótlási vonalak viszonylag zavartalan működése és az Egyesült Államok jelenléte lehetőséget adott arra, hogy az antant szövetség vezetői távolabbi – a háború utáni – célokat fogalmazzanak meg. Törökország felosztásában már korábban és titokban megegyezésre jutottak (*Sykes–Picot-egyezmény*),¹⁷ 1918 nyarára elfogadták a Szovjet-Oroszország elleni antant intervenciót és az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának tervét is. A Monarchia emigráns és hazai nemzetiségi vezetői az 1918. április 8-án Rómában megnyílt kongresszuson kinyilvánították, hogy nem kívánnak tovább a Monarchia keretein belül élni, és önálló államiságot követelnek.¹⁸ Különösen a cseh nemzeti mozgalom aktivizálódott. 1918. május 15-én Prágában a cseh Nemzeti Színház alapításának ötvenedik évfordulóján megismétlődött a római kongresszus, a szerb, szlovák, román, horvát, lengyel és olasz nemzetiségi vezetők közösen ünnepeltek a csehekkel. A francia és brit kormány 1918 nyarán elfogadta a Monarchia felosztásának elképzelését, amely döntésüket több szempont is motiválta. Egyrészt az Osztrák–Magyar Monarchia helyén létrejövő kis államok láncolatát az önálló

balti államokkal és Lengyelországgal együtt megfelelő védővonallal, „egészségügyi folyosónak” (*cordon sanitaire*) tartották a szovjet bolsevizmus európai elterjedésével szemben, másrészt a leendő új államok kisnemzeti nacionalizmusát elég erősnek képzelték az Osztrák–Magyar Monarchia újjáéledésének megakadályozására. Továbbá az új államok létének biztosításával lehetőség nyílt a francia és brit nagyhatalmi érdekszféra közép-európai és balkáni kiterjesztésére. Ennek megfelelően London és Párizs támogatta a római kongresszus határozatait és a nemzeti-ségi politikusokat. Hosszabb tétovázás után ugyanígy foglalt állást az Egyesült Államok kormánya is. 1918. június 3-án a Legfelsőbb Haditanács harmadik, Versailles-ban tartott ülésén a francia, angol, olasz és amerikai kormányok háborús célként határozták meg a független lengyel, csehszlovák és jugoszláv állam felállítását. A Párizsban működő Csehszlovák Nemzeti Tanácsot (Edvard Beneš és Thomas Masaryk irányításával) gyakorlatilag hadviselő csehszlovák kormányként kezelték. Az Osztrák–Magyar Monarchia léte ettől fogva a végső antant győzelem időpontjától függött.¹⁹

A nagy háború során elszenvedett rendkívüli emberi és anyagi veszteségek miatt a győztes szövetség tagjai – sokszor bosszúvágytól vezérelve – teljes mértékben érvényesíteni kívánták akarataikat a központi hatalmak vesztes államai fölött. Ez az európai történelemben nem jelentett újdonságot, a „győztes mindent visz” alapelv ellenére azonban rövid időn belül mindig helyreállt a kontinentális egyensúly, mert ez minden korábbi hadviselő félnek kölcsönösen érdekében állt. Ez történt a spanyol örökösödési háborút lezáró utrechti béke (1713) után, vagy a francia forradalom és a napóleoni kor háborúit lezáró bécsi kongresszuson (1815) kialakított Szent Szövetség rendszerén belül. Az esély 1919 elején is megvolt arra, hogy méltányos békerendszer szülessen, vagyis újra működjön a 19. századi diplomácia egyik alapelve, a kompenzációs politika. Az elvi alapokat ehhez Woodrow Wilson amerikai elnök 1918. január 8-i kongresszusi üzenetében megfogalmazott 14 pontja adta, amely jórészt a közvéleménynek szánt propagandafogásként az összeülő Párizs környéki békekonferenciák látszólagos zsinórmértéke lett. Az amerikai rendezési elképzelés a nemzeti önrendelkezés, a politikai-gazdasági szuverenitás, valamint a liberális kereskedelempolitika (szabadkereskedelem) ötvözetéből kívánta újraalkotni Európát. A békekonferenciák mottójaként hangoztatott nemzeti önrendelkezés elvét könnyebb volt definiálni, mint a gyakorlatban működtetni. A népek és nemzetek szuverén jogát arra, hogy önálló államot alkothassanak az általuk kívánt formában, valójában a győztes nagyhatalmak és kisebb szövetségesek csak önmagukra értelmezték. A wilsoni program demokratikus megoldásokat javasolt olyan vitás kérdésekre, mint a vegyes etnikai összetételű területek hovatartozása (népszavazást kell tartani az ott élő lakosság körében), az újonnan létrejött államok közötti konfliktusok kezelése (fel kell állítani egy nemzetközi szervezetet, a Népszövetséget), a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása (jogaikat minden békeszerződésbe bele kell foglalni).²⁰

A békerendszer hiányosságai

A békekonzferencia a gyarmatok tekintetében elsősorban a britek érdekeit vette figyelembe, amikor népszövetségi mandátumterületeket jelöltek ki brit (Irak, Palesztina, Transzjordánia), francia (Szíria, Libanon) és japán (a volt német gyarmat csendes-óceáni szigetek) gyámsággal. Az egész rendszert a Genfben székelő Népszövetségnek kellett felügyelnie, amely nem rendelkezett önálló fegyveres erővel, és a tagállamok közötti konfliktusok esetén csak ajánlásokat tehetett az illető kormányoknak. A Népszövetséghez érkezett panaszok zöme az új európai határok miatt a nemzeti kisebbségek – a németek és a magyarok – sérelmeit tartalmazták. A nemzetközi szervezet büntetőintézkedéseket, szankciókat is kiszabhatott a népszövetségi alapelvek megsértőire, de azok betartását nem kényszeríthette ki.²¹ Határozatot hoztak egy állandó nemzetközi bíróság felállításáról hágai központtal, és népszövetségi gyorssegélyben részesítették a háború után leginkább csőd szélén álló országokat (Ausztria, Bulgária). A Párizs környéki békerendszer hibái már a kortársak előtt is nyilvánvalók voltak. A brit békedelegáció gazdasági szakértője, John Maynard Keynes által még 1919-ben írt és számos nyelvre, köztük magyarra is lefordított rövid könyve (*A béke gazdasági következményei*) arra hívta fel a figyelmet, hogy a háború utáni Európa ilyen békével gazdaságilag működésképtelenné válik. A jóvátételek túlzottak, a győztesek döntéseinél csak a bosszúvágy és a politikai szempontok domináltak. Keynes szerint mindez előrevetíti az újabb konfliktusokat, amelyből csak idő kérdése, hogy mikor alakul ki a következő háború. Az új európai határokkal létrejött kisállamiság rendszerét belső feszültségek is terhelték, mert a kismemzeti nacionalizmusok egymás ellen irányultak, így az új határok mentén gyorsan kialakultak a konfliktusos zónák. Az etnikai többség elvét a határok meghúzásánál még ott sem vették figyelembe, ahol arra lehetőség volt (Szudéta-vidék, a Felvidék déli része, Erdély nyugati pereme). A nemzeti önrendelkezés wilsoni elvét a győztesek csak saját magukra nézve tartották érvényesnek, és ez a látványos megkülönböztetés csak tovább erősítette a vesztesek revansvágyát. Mindez a közép- és kelet-európai térségben létrejött nagyhatalmi vákuummal együtt a fokozatosan megerősödő Németország befolyását készítette elő. A békeszerződésekkel kapcsolatban néhány területen megtartott népszavazás csak szabályerősítő kivételt jelentett, mert a wilsoni elvek minden vitatott és etnikailag kevert terület esetében javasolták azt.

Az Egyesült Államok kongresszusa végül nem ratifikálta a békeszerződéseket, mert a Nemzetek Szövetségének számos alapelvét az amerikai alkotmánnyal ellentétesnek találták. Elismerték viszont a világtengerek erőviszonyait és a flották egymáshoz viszonyított erejét szabályozó 1921-es washingtoni flottaegyezményt, amelyhez a következő évben még három egyezményt csatoltak. A flottaegyezmény megszabta az öt győztes világhatalom flottaerejét, eszerint az Egyesült Államok és a Brit Birodalom egyenként 525 ezer, Japán 315 ezer, Franciaország és Olaszország 175-175 ezer tonna vízkiszorítású flottát tarthat fegyverben. A nagyhatalmi és a kilencha-

talmi egyezmények a csendes-óceáni érdekszférák pontos elhatárolását, valamint Kína függetlenségét biztosították, míg az ún. Santung-szerződésben Japán visszaadta Kínának a Santung-félszigetet Csingtao kikötőjével együtt. Míg az amerikaiak a háború utáni rendezésben csak bizonyos területeken vettek részt, addig a szovjet bolsevikok képviselőit meg sem hívták a béketárgyalásokra. Így a létrejövő új keleti nagyhatalom, a Szovjetunió kimaradt a háború utáni rendezésből. Ennek nem egyszerűen ideológiai okai voltak (bolsevizmus ellenesség), hanem az is, hogy az antant szövetségesei így akarták büntetni az oroszokat, amiért 1918-ban kiléptek a háborúból. A békekonzferencia idején még nem volt sejtendő, hogy a jövőbeli Európa és a világ sorsát alapvetően meghatározó két nagyhatalom maradt ki átmenetileg a kontinens ügyeiből. A hagyományos európai nagyhatalmi egyensúly keleti tartópillére kiesett, a kontinens nyugati része pedig az amerikaiak gazdasági függőségébe került. A békekonzferencia elhibázott döntései természetesen hozzájárultak az újabb háború kirobbanásához, de nem a Párizs környéki békék rendszere volt az egyedüli és döntő oka a második világháború kitörésének. Az 1919 és 1939 közötti európai események, a nagyhatalmi politika átalakulása, a világválság hatásai, a náci²² és a szovjet bolsevik eszmék elterjedése és rivalizálása nélkül önmagában a békerendszer nem válhatott volna háborús okká. Az 1939-ben kitört háború nem elsősorban az 1919-es békekonzferencián meghozott intézkedések és megállapodások, hanem az azt követő két évtized elhibázott vagy meg nem hozott politikai, diplomáciai, katonai döntéseinek a következménye volt.

Összegzés

Az új országhatárok emberek millióinak életét változtatták meg, a háborús kiábrándultság, a veszteségek, a gazdasági káosz szinte minden országban forradalmi helyzetet teremtett. Az első világháború utáni általános forradalmi hullám nagyrészt az első világháború hatásaként értelmezhető, mint ahogyan az is, hogy új, sokszor szélsőséges politikai erők jelentek meg a különböző országokban. A parasztság politikai fellépése mellett a szélsőjobboldali eszméket képviselők és a kommunisták, valamint a szociáldemokraták is részt kértek a hatalomból. 1918 után Európában széles körben elterjedt az a vélekedés, hogy a hagyományos politikai elitek megbuktak, új eszmékre, berendezkedésre van szükség, tömegigénnyé vált a politikában való részvétel. Mindemellett emberek millióinak alakult át gyökeresen a szemléletmódja, világnézete, mert a háború gyorsan és kíméletlenül relatívvá tette az addigi értékrendet. A távoli frontokon szolgáló vagy hadifogságba esett katonák nemcsak új népeket, eddig ismeretlen országokat, szokásokat ismertek meg, de hazatérve háborús erőfeszítéseik jogán nagyobb beleszólást követeltek egyéni és közösségi életük alakításába. A világ 1918 után szinte mindenben megváltozott, de ez a változás az első évtizedben még aligha volt érezhető. A háború utáni zavaros viszonyok jeleként 1921-ben éles vita bontakozott ki a franciák és a britek között a jóvátételek ügyében, melyet

végül 132 milliárd aranymárkában jelöltek meg, s mindezt a németeknek 37 év alatt kellett megfizetni.²³ A legfőbb probléma továbbra is Európa gazdasági működésképtelensége volt. Ennek jellemző vonásaként a német nagytőke képviselői minden eszközzel szabotálták a békeszerződés gazdasági és pénzügyi előírásainak végrehajtását, főként a szénszállításokat. Az amerikai gazdaság ekkor látványosan kivonult az európai ügyekből, a franciák pedig a háborús károk miatt sem voltak képesek lendületet adni a kontinens gazdaságának. Ebben a helyzetben a britek léptek fel kezdeményezőleg, azzal a nem titkolt céllal, hogy egy európai font sterling övezet megvalósításával London váljon az európai gazdaság motorjává. A jövótételi ügyek ren-

dezését és a brit szándékokat kívánta szolgálni az 1922. április 10-én Genovában megnyílt gazdasági konferencia, ahol a vesztes államok mellett a szovjetek is képviselték magukat. A látványos kudarcra végződő tanácskozás egyetlen hozadéka az volt, hogy a Genova melletti Rapallóban a német és a szovjet küldöttség vezetője (Walther Rathenau és Georgij Vasziljevics Csicserin) megegyezett a diplomáciai kapcsolatok felvételében,²⁴ megalapozva ezzel az egészen 1941-ig harmonikusnak és kölcsönösen előnyösnek mondható szovjet–német viszonyt.

BARTA, RÓBERT

Der Erste Weltkrieg in der Geschichte der internationalen Beziehungen

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz befasst sich mit den historischen Grundlagen der Diplomatie des Grossen Krieges, den diplomatischen Knotenpunkten und Erscheinungsformen im Laufe des Krieges, mit besonderer Rücksicht auf die Rolle des Krieges über die Entwicklung der modernen Diplomatie. Der Verfasser betont die Umwandlung der *Realpolitik* Bismarcks und Disraelis zur *Weltpolitik*, als eine der wichtigsten Voraussetzungen der Vorkriegszeit, und diese *Weltpolitik* konnte und wollte die gewaltsamen Machtbestrebungen nicht zurückhalten. In der Kriegszeit fand nicht nur die Veränderung des europäischen Bündnisystems auf der verschiedenen Ebenen der Diplomatie, sondern die Friedensinitiativen statt. Der Kriegseintritt der Vereinigten Staaten und der Sonderfrieden mit Russland bedeuteten die Wende in der Kriegsdiplomatie. Die Triple Entente und die Alliierte haben ihre endgültigen Entscheidungen über die Nachkriegsentwicklung der Mit-

telmächte erst in 1918 getroffen. Der Aufsatz überblickt die wichtigsten Vorstellungen der Entente im Laufe der Kriegs- bzw. Nachkriegszeit, das Verfahren und Fehler der Friedenskonferenz. Mit Rücksicht auf diesen Fehler kann man hervorheben, dass das Friedenssystem weder den Besiegten, noch den Siegern günstig war, denn die letzteren waren unfähig um dieses System und diesen neu erzeugten Trend in der Diplomatie weiter zu bestehen lassen. Daraus folgte, dass die komplexen Wirkungen des „Grossen Krieges“ eröffneten das „kurze 20. Jahrhundert“, oder „das Jahrhundert der Kriege“. Dieses Zeitalter war nicht anders, laut zahlreicher Historiker, als eine Reihe permanenter und global gewordener militärischer Auseinandersetzungen, mit schwankenden Motiven, Teilnehmern, Kriegsschauplätzen und Folgen, die die internationalen Beziehungen des 20. Jahrhunderts von richtungsweisender Bedeutung betroffen und verändert hatten.

Jegyzetek

¹ A tanulmány a szerző 2010-ben megjelent könyve (*Az első és második világháború képes története*. Debrecen, 2010) vonatkozó fejezeteire támaszkodva az ELTE MÁJT TDK Körben 2014. október 8-án elhangott előadás (*Háborús diplomácia – titkos diplomácia*) rövidített és átdolgozott változata.

² Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada*. (Bp. 1994. 54–177. p.) Majoros István – Ormos Mária: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814–1945*. (Bp. 1998. 13–18, 22–32, 205. p.) John Keegan: *Az első világháború*. (Bp. 2010. 13–51. p.)

³ Gyáni Gábor: *A 20. század, mint emlékezeti esemény*. In: penzgykutato.hu/sites/default/files/Gyani_Gabor_090930.pdf. Letöltés: 2014. nov. 4. Eric Hobsbawm: *A szélsőségek kora. A rövid huszadik század története 1914–1991*. (Bp. 1988. 16–23. p.)

⁴ Barta Róbert: *Az első és második világháború képes története*. (Debrecen, 2010. 13. p.)

⁵ *A háború hatásai (források)*. In: *Az első világháború. Nemzet és emlékezet*. (Szerk. Szabó Dániel. Bp. 2009. 157–224. p.)

⁶ A Párizs környéki békek sokoldalú és modern szemléletű feldolgozása: Margaret Macmillan: *Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia*. (Bp. 2012.)

⁷ A balkáni háborúk hadtörténeti és diplomáciatörténeti vonatkozásairól: *A balkáni háborúk és a nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig*. (Politikatörténeti Füzetek XIII. Szerk. Krausz Tamás. Bp. 1999.) Demeter Gábor: *Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán háborúk idején (1912–1913)*. (Bp. 2007.) Uő: *A két balkán háború hadtörténete (1912–13)*. (Debrecen, 2008.) Hall, R. C.: *The Balkan Wars, 1912–13. Prelude to the first World War*. (London–New York, 2002.)

⁸ Barta Róbert: *Az első és második világháború* i. m. 21–22. p.

⁹ Galántai József: *Az első világháború*. (Bp. 1988. 91–121. p.)

¹⁰ Az újabb hadtörténeti szakirodalom angol szempontból egyenesen brit birodalmi háborúnak nevezi a Nagy Háborút: John H. Morrow Jr.: *The Great War. An imperial History*. (London, 2005. 278–323. p.)

¹¹ *IV. Károly levele sógorának, Sixtus pármái hercegnek (1917. február–március)*. In: *Nyugat-Európa és Amerika. Új és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. 1/2. Kötet*. (Szerk. Urbán Aladár. Bp. 1970. 821–822. p.)

¹² *A Zimmermann-jegyzék*. In: *Dokumentumok az Egyesült Államok történetéhez 1774–1918*. (Szerk. Urbán Aladár. Bp. 1981. 319. p.)

¹³ *Katonalevel orosz katonák látogatásáról a magyar lövészárkokban (1917. december 7.)*. In: *Az első világháború. Nemzet és emlékezet*. (Szerk. Szabó Dániel. Bp. 2009. 188–190. p.)

- ¹⁴ *Wilson tizennégy pontja. Washington, 1918. január 8.* In: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* (Szerk. Halmosy Dénes. Bp. 1983. 22–24. p.)
- ¹⁵ *A breszt-litovszki békeszerződés. Breszt-Litovszk, 1918. március 3.* In: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* i. m. 25–30. p.
- ¹⁶ *A bukaresti békeszerződés. Bukarest, 1918. május 7.* In: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* i. m. 31–37. p.
- ¹⁷ John H. Morrow Jr.: *The Great War.* i. m. 14. p.
- ¹⁸ *Ausztria-Magyarország nemzetiségeinek közös nyilatkozata. Róma, 1918. április 10.* In: *Az első világháború.* i. m. 223. p.
- ¹⁹ Barta Róbert: *Az első és második világháború.* i. m. 147–148. p.
- ²⁰ Uő: 173–174. p.
- ²¹ A Nemzetek Szövetségének hibáira és működési zavaraira: Balogh Arthur: *A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege.* Erdélyi Tudományos Füzetek, 119. sz. (Kolozsvár, 1940.)

- ²² A Németországban 1933 januárjában hatalomra jutott náci párt háborús programja és annak megvalósítása sokkal inkább oka volt a második világháborúnak, mint a Nagy Háborút lezáró békerendszer. Erre nézve: Ian Kershaw: *Hitler: 1889–1936. Hybris.* (Bp. 2003. 19–28, 509–523, 544–553. p.)
- ²³ Margaret Macmillan: *Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia.* (Bp. 2005.) 232–248, 573–574. p.
- ²⁴ *A rapallói szerződés. Rapallo, 1922. április 16.* In: *Nemzetközi szerződések 1918–1945.* i. m. 208–211. p. A két háború közötti szovjet-német kapcsolatokról és katonai együttműködéséről: Olaf Groehler: *Selbstmordische Allianz. Deutsch – russische Militärbeziehungen 1920–1941.* (Berlin, 1992.)

A Tisza Kálmán bukásával kezdődő időszakot a történeti irodalom jelentős része a „dualizmus válságperiódusa” címmel jellemzi. Teszi ezt abból a kiindulópontból, hogy egy hosszas nyugalmi periódust követően, a rendszer jellegét meghatározó politikai távozásával élesen jelennek meg az általa kellő figyelemre nem méltatott vagy éppen csak rövid távra megoldott – illetve annak tekintett – problémák. A feltűnő az, hogy a politikai elit nem ismeri fel ezen problémák mélyebb társadalmi összefüggéseit, vagy éppen nincsenek hosszú távú válaszai a felvetődő kérdésekre. Tisza bukását a korábbi miniszterelnökökhöz hasonlóan csupán személyes bukásaként élték meg. A választásokat eddig különösebb megerőltetés nélkül megnyerő Szabadelvű Párt Tisza korlátlan hatalma alatt állt, és bár rendelkezett tehetséges politikusokkal, ezek egyike sem dolgozott ki összefüggő tervet a szükséges gazdasági, politikai, illetve társadalmi változtatásokra.

Az 1890-es évek első felének politikáját, vagyis a kormányok mozgásterét többnyire az egyházpolitikai viták határozták meg, amiket sikerült ekkor véglegesen rendezni. Szapáry és Wekerle első kormánya idején egyre határozottabb követelésekkel jelentkeztek a nemzetiségek. Szintén elvi döntést kívánt a gazdasági közösség kérdése, az ellenzék pedig egyre markánsabb nemzeti követelésekkel lépett fel. A másfél évtizedes nyugalmat követő feszültségek a kormánypártot is megviselték, a korábbi személyfüggő egysége megbomlott, a „válság” megoldására a vezetői más-más megoldásokban gondolkodtak.

A korábban balközépi, ekkor azonban már a kiegyezést támogató, feltétlen királyhűségéről, megbízható képviselőházi elnöki tevékenységéről ismert Bánffy Dezső éppen a kormánypárti elit elhasználódásának, a pillanatnyi bizonytalanságnak köszönhetette miniszterelnöki kinevezését. Liberalizmusát bizonyítandó elfogadtatta a már korábban kidolgozott utolsó egyházpolitikai törvényeket. A pápai nuncius ügyetlenségét kihasználva az uralkodónál elérte a 14 éve regnáló közös külügyminiszter menesztését, majd ügyesen élt a Millennium megünneplésében rejülő propaganda lehetőségével. A nemzetiségekkel szem-

Csapó Csaba

Válságperiódus, háborús feszültség vagy a kiútkeresés új útjai? Magyar belpolitika az I. világháború előtt¹

beni fellépése miatt az utókor által sovinsztának tartott, magát azonban nemzetinek nevező politikus nézetei is sokáig segítették hatalma megőrzésében. Véleménye szerint vagy megvalósul a magyar nemzetállam, vagy el kell esnie a szláv és román tengerben. Indokolt tehát azok sajtó- és gyülekezési szabadságának korlátozása, iskoláinak ellenőrzése, a névmagyarosítás kiterjesztése. Ezzel sokáig sikerült a kormánypártot – illetve legalábbis annak a két Tisza által uralt derékhatát – a maga oldalára állítania. Bukását végül a 10 évente megújított gazdasági kiegyezés körüli csatározások és az ezt követő ellenzéki obstrukció okozta. A kihívásokra adott egyik lehetséges kormánypárti válasz, a Bánffy által képviselt erőszakos megoldás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A megfélemlítés még erősebb, szervezettebb ellenállást váltott ki, törvénytelen megoldásokra pedig a kormánypárt ekkor még nem gondolt.

A magyarországi válságot tovább fokozta, hogy a birodalom másik felében is véget ért a Taaffe által biztosított nyugalmi időszak. 1893–1900 között öt kormány váltotta egymást, az obstrukció az osztrák parlament munkáját is lehetetlenné tette. Birodalmi szintű problémát jelentett továbbá, hogy ebben a helyzetben a régóta halogatott haderőfejlesztést egyik ország kormánya sem merte a parlament elé terjeszteni. Ebben a helyzetben az uralkodó olyan elnököt keresett a magyar kormány élére, aki összefogja a

kormánypártot, és képes kompromisszumos megegyezésre az ellenzékkel. Választása Széll Kálmánra esett, aki évtizedek óta résztvevője, az ezt megelőző években pedig az egyik legbefolyásosabb személyisége a magyar politikának. Érdekes vele hosszabban is foglalkoznunk, mert korszakunkban már nem kerül olyan államférfi a kormány élére, akit kinevezésekor a teljes magyar politikai elit fenntartások nélkül elfogadott.

Széll életére a legmeghatározóbb befolyással a régi családi barát, Deák Ferenc személye volt, akinek nevelt lányát, Vörösmarty Ilonát vette feleségül. Minden bizonynyal Deák egyengette a jogot végzett fiatalember kezdő lépéseit, aki hamar a gazdasági-pénzügyi kérdések elismert szakértőjének számított. 1875 és 1878 között sikeres pénzügyminiszter, adóemeléseinek és szigorú takarékosági intézkedéseinek köszönhetően a magyar államháztartási deficit jelentősen csökkent. Azon ke-

vesek egyike, aki még lemondásával is tiszteletet vívott ki magának, miután ezzel egy politikai kérdésben elvi döntést hozott. Birtokára vonult vissza gazdálkodni, de egy újonnan megjelent elemzés alapján nem a régi földesúri attitűd, hanem egy modern, profitorientált vállalkozó képe jelenik meg a szemünk előtt.² Nem egy „tipikus” agrárius tehát, amit alátámaszt csaknem két évtizedes, két banknál is betöltött igazgatói tevékenysége. Az agrárius és a merkantil oldal képviselői is szakemberként tekintenek rá, elfogadták vagy legalábbis figyelembe vették véleményét.

Az 1890-es években, a politikai elitben is egyre kevésbé megkerülhető tényező volt. Teljes mellszélességgel kiállt az egyházpolitikai reformok mellett, majd részt vett a Bánffy-kormány megalakításában, a Szabadelvű Párton belüli elfogadtatásában, de újabb háttérbe húzódása egyben azt is jelezte, hogy annak döntéseiért nem vállalt felelősséget. A végső döntést miniszterelnöki kinevezéséről természetesen az uralkodó hozta meg, akit érdekei egyértelműen egy kiegyenlítő típusú személyiség kiválasztására predesztináltak. Az eddigi kísérleteket, Tisza Kálmán személyközpontú rendszerét, Szapáry és Wekerle nagy politikai-gazdasági-társadalmi átalakítási kísérletét, Bánffy agresszivitását félretéve Széll a „törvény, jog és igazság” hármas jelszavával kezdte el tevékenységét.

Nem tekintjük feladatunknak Széll kormányzásának részleteit ismertetni, hiszen vizsgálataink szempontjából ő csak mint egy lehetséges politikai alternatíva szerepel. Egy olyan politikáé, aminek újdonsága a folyamatos kompromisszumkeresésben foglalható össze. Ennek megfelelően kinevezését követően azonnal tárgyalóasztalhoz ült, és

megegyezett az eddig obstrukciót folytató ellenzékkel. Az ún. 67-es ellenzéket beléptette a kormánypártba, a 48-as ellenzéknek pedig kedvezményeket tett, így azok nem

akadályozták az országgyűlés munkáját, hozzájárultak az új házszabályok elfogadásához. Az obstrukció és letörésének kísérletei a századforduló politikai életének meghatározó mozzanatai. Lényegét tekintve az ellenzék célja volt, hogy hosszú felszólalásokkal, technikai lépésekkel megakadályozza az országgyűlés elé terjesztett kormányparti javaslatok elfogadását. Első alkalommal még az 1870-es évek első felében éltek vele, amellyel sikerült évekkel elhalasztaniuk az általuk sérelmesnek tartott új választójogi törvény elfogadását. Az 1880-as évektől egyre hangsúlyosabban a függetlenségi ellenzék szélsőséges szárnya alkalmazta, minden alkalommal a nemzeti érdekre hivatkozva. Ez okozta Tisza Kálmán és Bánffy bukását, majd rövid távú, taktikai

*Széll Kálmán miniszterelnök
(1899. február 26.–1903. június 27.)*

leszerelése egyértelműen Széll érdeme.

Az első években működött Széll taktikája, amit az elfogadott törvények száma és minősége is bizonyít. Ezek kerültek a korábban nagy vitákat kiváltó témákat, de fontos gazdasági, politikai és társadalmi kérdések megoldására törekedtek. Legfontosabb politikai sikere az Ausztriával megkötött gazdasági kiegyezés megvalósítása volt. Megállapodtak a közös vámterület fenntartásáról, a közös költségek fedezésének arányát előíró magyar kvótát pedig 31,2-ről 34,2%-ra emelték.³ 1899-ben törvényt fogadtak el a közös nemzeti bank szabadalmának 10 éves meghosszabbításáról, 1901-ben pedig újraszabályozták a képviselői összeférhetetlenséget. Szabó Dániel meggyőzően bizonyítja, hogy ebben a kérdésben a párton belüli viták és megosztottság ellenére Széll az agrárius érdekek védelmében komoly győzelmet aratott a Tisza által vezetett merkantil csoport felett.⁴ Tisza a hatékonyabb fellépés érdekében még a törvényjavaslat vitája előtt lemondott a bankoknál, ipari és kereskedelmi vállalatoknál betöltött tisztségeiről, de így sem tudta megakadályozni a törvény elfogadását. Ennek lényege, hogy a képviselő nem tölthet be tisztséget, vagy nem állhat olyan gazdasági társaság alkalmazásában, amely a kormányval szerződéses viszonyban van.

Széll Kálmán 1899–1903 közötti miniszterelnöki tevékenysége tehát minden szempontból sikeres, egyetlen olyan régóta megoldatlan kérdés volt csak a politikájában, ahol a vélemények összebékítésére egyszerűen nem volt remény, ez pedig a bukását is okozta. A hadsereggel kapcsolatos nemzeti követelések az 1880-as évek közepétől az első világháborúig tematizálták a magyar politikát, mert a kiegye-

zés és a hadszervezetet szabályozó 1868-as törvények egymásnak ellentmondó elvet követtek. Az egyik a birodalom paritásos alapon történő újjászervezését jelképezte,⁵ míg az utóbbiak a birodalmi abszolutista gondolkodás több évszázados hagyományait és legalább ilyen fontos célszerűségi szempontokat követve szinte minden fontos döntés lehetőségét az uralkodó kezébe összpontosították. A király döntési szabadságát korlátozva az újoncmegajánlás és a költségek megszavazásának jogát szintén a hagyományokra hivatkozva, újra a magyar országgyűlés hatáskörébe utalták. Ennek a két tételnek köszönhetően a magyar képviselőknek ugyan nem volt beleszólási lehetőségük a hadsereg napi ügyeibe, de annak működőképességét és így a külpolitikai vonalvezetést, a célok meghatározását is

végso ütoókartyaként vagy éppen zsarolási lehetőségként a kezükben tartották. A közös hadsereg ügye ekkor tehát egyértelműen hatalompolitikai kérdés, míg az 1868. évi XLI. törvénnyel újonnan létrehozott honvédség – Deákék elképzelésének megfelelően – bevallottan érzelmi töltetű. Talán nem túlzás kijelenteni, hogy a magyar közéletben a „honvédség” a szabadságharc óta a függetlenség, a dicsőség és a hősiesség szinonimája. Ferenc József pedig éppen 1848–49 példája alapján nem járulhatott hozzá egy független magyar hadsereg felállításához. Hibrid megoldásként ezért az alacsony létszámú, tüzérséggel nem rendelkező, még a belrend fenntartására is elégtelen, de magyar nemzeti jelleget hordozó honvédséget a közös hadsereg kiegészítő részének tekintették. Az uralkodó évtizedeken keresztül minden lehetőséget kihasználta, hogy a magyar politikusok és a társadalom számára is nyilvánvalóvá tegye: a hadsereg kérdésében semmilyen további engedményre nem hajlandó. Ennek ismeretében talán joggal gondolhatjuk úgy, hogy a közös hadsereg magyarországi sorozású ezredeivel kapcsolatos, nemzeti jellegű ellenzéki követelések eleve kizárták a siker lehetőségét, hiszen alárendelődtek a propagandisztikus céloknak. A korábbi kormányok különösebb erőfeszítés nélkül pattintották vissza minden alkalommal ezeket a felszólalásokat, de amikor már nekik kellett a Bécsből sürgetett fontos reformokat a képviselőház elé terjeszteniük, megváltozott a helyzet. Az ellenzék vérszemet kapott, végre lehetőséget látott a kabinet támadásában, és minden felhalmozott feszültségét rázúdította. Némileg váratlanul ez történt a Széll-kormány esetében is. Az újonclétszám felemelésének kérdésében egyre nagyobb nyomás alá helyezték Bécsben, ami elöl 1903-ban már nem térhetett ki, amely pedig a bukását okozta.

Khuen-Héderváry Károly kérészetelű kabinetalakítása csak azért érdemel említést, mert őt is a hadsereg kérdése, illetve az erőszakos megoldástól való tartózkodás készítet-

te lemondásra. Tisza István ezt követő kinevezése ugyanakkor jelezte, hogy az uralkodó beleegyezett a radikális megoldásba.

*Tisza István miniszterelnök
(1903. november 3.–1905. június 18.
és 1913. június 10.–1917. június 15.)*

Amennyiben Bánffy és Széll Kálmánt egy-egy lehetséges pillanatnyi megoldási kísérletnek tekintjük, Tisza István színre lépése egy hosszabb távú megoldás eredményével kecsegtetett. Tisza édesapjától szerezte első politikaelméleti ismereteit és gyakorlati tapasztalatait. Ezek sajátossága az, hogy legalább annyira magán viselte a tiszántúli református dzsentri világ gondolkodását, mint a több évtizedes, ezzel sokszor ellentétes politikai tapasztalatot. Ezekből már 15 éves korára levonta a legfontosabb következtetést, amin aztán élete végéig nem változtatott: „Sokkal jobban szeretném, ha

Magyarország, mint külön önálló alkotmányos királyság, lemondva minden nagyhatalmi pretenziókról, saját érdekeinek kielégítésén dolgozhatnék, de a jelen nemzetközi viszonyok közt mindenkinek be kell azt látnia, hogy a magyar nemzet a szlávizmussal szemben csak mint az osztrák–magyar monarchia egyik fele tarthatja fenn magát...”⁶ Ez azt jelenti, hogy távol állt tőle bármiféle érzelmi közösség felvállalása, de édesapja felfogását átvéve szükségesnek tartotta a kiegyezés fenntartását, mert ez garantálta volna Magyarország területi integritását és az ország határain belüli szupremáciáját a más nemzetiségűekkel szemben.

Jogot és politikát hallgatott a pesti, berlini és heidelbergi egyetemen, majd 20 éves korában politikai tudományokból doktorált. 1886-ban választották meg képviselőnek, így már részt vehetett az apja bukását okozó nagy véderővitában. Minden erejével támogatta az egyházpolitikai törvények elfogadását, de a merkantil tábor vezetőjeként ugyanilyen határozottan fellépett a képviselői összeférhetetlenség kormánypárti tervezete ellen.

Minden újabban megjelenő történeti munka kiemeli, hogy felfogásában keverednek a liberális és a konzervatív eszmék, vita csak azon van, melyik jelenik meg hangsúlyosabban. A liberalizmusában mindenekelőtt az alkotmányosságba és a jog uralmába vetett hitet érdemes megemlítenünk. A konzervativizmusának legjellemzőbb vonásait pedig a társadalomképéből örökölte tovább a politika más területeire. Hitt az arisztokrácia és a dzsentri vezető szerepében, mertvéleménye szerint a hagyományos társadalmi rend fenntartása segíthet a felforgató politikai erőkkel szemben. Ennek talán legismertebb vonatkozása az általános választójog, vagy inkább általában a választójog kiterjesztése elleni harca. Minden negatívan érintett társadalmi csoportra kidolgozta ezzel kapcsolatos érvrendszerét, amelyek alapján nemzeti, anyagi vagy szellemi téren

tartotta őket vállalhatatlannak. Ez éppúgy igaz a nemzeti-ségekre, mint a szocialistákra vagy éppen a parasztságra és a munkásságra.

Miniszterelnökségét megelőzően néhány évvel már felajánlották neki a képviselőház elnöki székét, de akkor még az öt féltő Tisza Kálmán sikerrel háritotta el a „veszélyt”. 1903-ban viszont elég erősnek érezte magát az ország vezetésére, és hamarosan elérkezettnek látta az időt, hogy az általa legfontosabbnak tartott problémával, az obstrukcióval szemben fellépjen. 1904-ben beterjesztett módosító indítványai természetesen az ellenzék dühödt ellenállását váltották ki, ő azonban a hárszabályok tudatos megsértésével keresztülvitte akaratát.

Az obstrukció letörésének kérdése a világháborút megelőző két évtizedben kormánypárt és ellenzéke viszonylatában, tehát a hatalom megszerzésének elvi lehetősége szempontjából kulcsfontosságú momentum. Legalább ennyire fontos ugyanakkor, hogy az ekkor meghatározóvá váló Tisza István további karrierjét is befolyásoló döntés milyen következményekkel járt. Az obstrukció lényegében a parlament működőképességéről szólt. Az ellenzék demokratikus (pl. választójog kiterjesztése) és nemzeti (hadsereg kérdése, közös kül- és pénzügypolitika stb.) követelésekkel lépett fel, de nem volt lehetősége akaratának érvényesítésére, mert a kormánypárt az általuk vélelmezett választási visszaélésekkel mindenkor megakadályozta a hatalomra kerülésüket. Álláspontjuk szerint így nem nyílt más lehetőségük, mint az országgyűlés működésének szabotálása. Tisza ezzel szemben, a többségi elvre hivatkozva a következőképpen érvelt: „Szigorúbb hárszabályok vagy parlamenti anarchia; megerősítése a többség és elnök erejének, s megerősítése az eszközöknek, vagy csődje az alkotmányos életnek...”⁷⁷

A november 18-i, Tisza által megszervezett „zsebrendősszavazás” a magyar parlamentarizmus történetének kétségtelenül az egyik mélypontja, ha az obstrukció gyakorlata után egyáltalán van még értelme ezt a szót használni. Pártállástól függetlenül minden felelős politikus egyetértett abban, hogy a jogilag támadhatatlan obstrukció szembemegy az alkotmányosság elvével. Abban azonban már nem tudtak megegyezni, hogy milyen megoldással lehetne ezt a problémát orvosolni. Tisza utólag bevallotta, hogy tudatosan szegte meg a hárszabályokat, de úgy érezte, az alkotmányosság visszaállítása miatt szükség van erre. „A kérdés csak az, hogy a parlamentarizmuson ki ejt nagyobb csorbát: az e, a ki magának a kérdésnek egy bizottsági előzetes tárgyalását a technikai obstrukció oly eszközeivel teszi lehetetlenné, de lehetetlenné tesz magát a tanácskozást, magát a tárgyalást is; az e, a ki Magyarország közjogába egy új jogi tételt kíván behozni, a kisebbségnek ököljogát, vagy az e, a ki ezekkel a jelenségekkel, azokkal a krónikus bajokkal és veszedelmekkel szemben, a melyek e jelenségekben rejlenek, egyszer megszegi a formát, azt a formát, a mely a nemzeti akaratnak útjában áll, és felszabadítja ismét a nemzeti akaratot.”⁷⁸

Az utókor persze joggal teszi fel újra a korabeli kérdéseket, amelyekre több mint egy évszázad távlatából sem tudunk megnyugtató választ adni. Az ellenzék miért nem ajánlott kompromisszumos lehetőséget, kiskaput Tiszának, miért „kergette bele” ebbe a döntésbe? Valóban

nem volt más választása Tiszának? Valóban csak a parlamentarizmus megsértésével lehetett helyreállítani a parlamentarizmust, ahogyan azt ő vallotta? Vagy éppen, ki akadályozta meg abban, hogy az egyszeri jogszabálysértést újabbak kövessék, pusztán azért, mert meggyőződése szerint bizonyos politikai eseményekkel vagy folyamatokkal a nemzet érdekei sérülnek?

Az események menetét tekintve a rövid távú következmény talán már természetes volt: az ellenzék szétverte az üléstermet, a darabontok pedig kidobták őket az épületből. Az uralkodó feloszlatta az országgyűlést, az új választáson pedig a választók józan eszére apelláló Tisza példátlan vereséget szenvedett a korábban soha nem látott egységben fellépő és nemzeti jelszavakkal operáló szövetkezett ellenzékkel szemben. Amikor pedig már úgy tűnt, hogy a magyar történelemben először elkezdődhet egy parlamenti váltógazdaság, akkor az uralkodó szólt közbe, és a kiegyezési rendszer védelmében egy lényegében választói felhatalmazás nélküli – bár Tiszáék által néhány hónapig kívülről támogatott – kormányt nevezett ki az ország élére.

Ferenc József magyar politikai életben játszott szerepe 1848–1916 között jelentősen megváltozott. Gondolkodásmódja és általában személyiségvonásai alapján meggyőződésem szerint végig egy abszolutista uralkodó tipikus jellegzetességeit mutatta. Az 1850–1860-as években a magyar politikai elittel folytatott küzdelem során azonban megtanult együtt élni más véleményekkel, a birodalom nagyhatalmi állásának visszaállítása vagy legalábbis változatlan fenntartása érdekében pedig hajlandó volt felülvizsgálni korábbi beidegződéseit. A magyar politikai életbe való beavatkozása a koronázását követően is kétségtelen, tekintélye és döntései megkérdőjelezhetetlenek. Az 1867-es titkos megállapodásnak köszönhetően mindenről tudott,⁹ a politikai elittel való kapcsolattartása folyamatos, az információk alapján képes volt a politikai életet befolyásoló döntések meghozatalára. Az 1890-es évek magyar és osztrák belpolitikai vitái megrengették a birodalom belső békéjét, de sokáig a nyugalomra törekvő álláspont győzedelmeskedett – ezt jelzi például Széll Kálmán kinevezése. Tiszával kockázatot vállalt, és sokak félelme igazolódott be, amikor „önfejjü”, brutális lépéseit követően a függetlenségi irányzatokat is magában foglaló koalíció választási győzelmével a kiegyezés is veszélybe került. Szempontunkból nem is elsősorban az ekkor kinevezett Fejérváry személye az érdekes, bár az mindenképpen kiemelendő, hogy az uralkodó nem talált olyan politikust, aki az elitből a nevéet adta volna az eseményekhez. Ennél sokkal fontosabb az uralkodó határozott, a több évtizedes politikai gyakorlatot figyelmen kívül hagyó lépése, az ország „felszűverenítésének” ilyen látványos bizonyítéka.

Az 1906-ban hatalomra kerülő ellenzéki koalíció néhány év múlva bekövetkező teljes összeomlása – utólag nyugodtan kijelenthető – várható volt. Olyan sok politikai irányzat, szövetség, személyiség gyakran egymással ellentétes, hosszabb távú érdekérvényesítésére, évtizedek óta hangoztatott ígéreteinek betartására lett volna szükség, amire azóta sincs sikeres példa a magyar politikában. 48-asok és 67-esek, agráriusok és merkantilisták, arisztokraták és városi polgárok, konzervatívok és liberálisok sokszínű, össze nem egyeztethető érdekei lassan

szétforgácsolták a pusztán Tiszával szemben kialakított egységfrontot. Ráadásul az uralkodóval kötött 1906. áprilisi titkos megállapodásban kinevezésükért cserébe lemondtak korábbi követeléseik jelentős részéről. Bármennyire kiegyenlítő személyiség volt Wekerle, a felvállaltan 67-es kormány és a függetlenségi többségű képviselőház közötti feszültséget nem sikerült feloldania. Míg a gazdaságfejlesztő intézkedéseit többnyire támogatták, az elmaradt választójogi reform, a vámszerződés kérdése, a kvóta felemelése, a jegybank helyzetének megoldatlansága és a nemzetiségi politika már éles belső vitákat váltott ki.

Tisza még az 1906-os választások előtt feloszlatta a Szabadelvű Pártot, visszavonult geszti birtokára, és kivárára játszott. A Szabadelvű Párt utódának tekintett Nemzeti Munkapárt megalakítása és kormányzó erővé válása után is sokáig a háttérből irányított, de a kormány vezetését Khuen-Héderváry Károly, majd 1912-től Lukács László vette át. Helyzete több szempontból is megváltozott a 10 évvel korábbihoz képest. Személye a századforduló magyar politikai életében még korántsem keltett olyan ambivalens érzéseket, mint első miniszterelnökségét követően. Személyisége, elvei már akkor is ismertek voltak, de nem lehetett tudni, amikor valóban éles helyzetbe kerül, cselekedetei tényleg megfelelnek-e majd korábbi megnyilvánulásainak. Amikor ez első miniszterelnöksége idején mégis megtörtént, nagyon rövid idő alatt kivívta „az ország leggyűlöltebb politikusa” kevéssé megtisztelő címet. Az ellenzék magatartásával kapcsolatban korábban sem lehettek illúziói, de arra talán kevéssé számított, hogy választási vereségét, politikai bukását követően még a Szabadelvű Pártból is csak egy szűk kör tart ki mellette. Ez azonban nem változtatta meg, sőt inkább megerősítette a politikai elveihez, konzervatív értékűségéhez való intranszigenz hozzáállását. Ez kiváltotta követői feltétlen csodálatát: az 1910-es hatalmváltást követően már – pozitív vagy negatív előjellel – mindenki a jövő emberét látta benne, ehhez pedig évekig nem is kellett tisztséget vállalnia.

A kormánypárt eszmei vezetőjévé és a politikájának irányítójává a világháborút megelőző években immár két-

ségbevonhatatlanul Tisza vált. Ehhez korábbi pályafutásán túl az is hozzájárult, hogy személyét nem tudták korrupciós vádakkal kapcsolatba hozni. Amint azt Cieger András a politikai korrupcióról szóló könyvében meggyőzően bizonyítja, „a hazai politikának a 20. század kezdetétől az I. világháború végéig tartó válságidőszaka leírható egymásba fonódó korrupciós botrányok sorozataként is”.¹⁰ Minden jel arra mutat, hogy bár személyében nem érintett, hallgatólagosan tudomásul vette, hogy a korrupció a politika velejárója és a pártja hatalmának fenntartásához feltétlenül szükségesnek tartotta. Erre az egyik legjobb példa a nagy visszhangot kiváltó Décsy–Lukács-ügy, amikor az éppen regnáló miniszterelnök korrupció miatt lemondani kényszerült, de további politikai karrierjét, a párton belüli hierarchiában elfoglalt helyét ez nem veszélyeztette.¹¹

Tisza még képviselőházi elnökként, az 1904. évi házszabálysértést megismételve újra keresztülvitte akaratát, és letörte az ellenzéki obstrukciót. Erre az ellenzék immár „megszokott” módon szétverte a képviselőházat, mire Tisza kitiltotta őket az ülésekről, akik erre bojkottal reagáltak... Egyetlen lényeges különbség volt csupán az 1904-ben történt eseményekhez képest. Az ellenzéki pártok 1906 és 1910 közötti kormányzásuk alatt teljesen felélték a korábbi évtizedekben felhalmozott erkölcsi tőküket, ennek következtében Tiszával szemben ekkor már nem jelentettek valódi alternatívát. Így rövid idő alatt sikerült elfogadtatni a véderőről, a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről és a hadiszolgáltatásokról szóló törvénycikkeket. Ezekkel Tisza megpróbálta behozni azt a lemaradást, ami meggyőződése szerint az ellenzék obstrukciója miatt a Monarchiát az európai fegyverkezés terén érte. Bármilyen határozottan lépett is fel a Monarchia belső megerősítése érdekében és kapcsolódott be a külpolitikai vonalvezetésről folyó vitába, a birodalomnak sem a balkáni, sem az európai politikára nem volt már meghatározó befolyása. A várható háború miatt Tisza ekkor miniszterelnökként minden erejét a birodalom és ezen belül Magyarország megerősítésére fordította, amire azonban a szarajevói merénylet már nem hagyott sok időt.

CSAPÓ, CSABA

Krisenzeit, Kriegsspannung oder neue Wege auf der Suche nach einem Ausweg?

Ungarische Innenpolitik vor dem ersten Weltkrieg

(Zusammenfassung)

Die öffentliche Meinung neigt dazu, die politischen Verhältnisse, Streitfragen und Ereignisse der Jahre vor dem ersten Weltkrieg vom historischen Kontext herauszureißen, schon allein deshalb, weil der bevorstehende Weltbrand alle früheren Ereignisse „überlagerte“. Die Studie nimmt deshalb alle Wahlmöglichkeiten der politischen Elite und des Monarchen vom Sturz von István Tisza begonnen bis zum Kriegsausbruch unter die Lupe, wie auch die möglichen Treibfedern der Richtungsänderungen. Im Stuhl des Ministerpräsidenten wechseln sich Menschen unterschiedlicher Herkunft, unterschiedlicher Bildung und unterschiedlicher Kultur ab. Gemeinsam in ihnen ist jedoch, dass sie fast ausschließlich mit der

Lösung aktueller innenpolitischer Probleme beauftragt werden und keinen Zugang zu den Spannungen im Reich haben. Eine der Lehren der untersuchten zweieinhalb Jahrzehnte ist es, dass die ungarische politische Elite unabhängig von der Parteisymphathie fähig ist, Personen mit erheblich unterschiedlichem ideellen Hintergrund und Mentalität zu akzeptieren, wenn diese gegenüber der anderen Reichshälfte Kraft vorweisen können. Und die Ereignisse der Vorkriegsjahre zeigen, dass auf dem einpoligen politischen Schlachtfeld – von der Beziehung zu Österreich bereits unabhängig – schon allein die persönliche Anziehungskraft von Tisza diese Rolle übernehmen kann.

- ¹ 2014. október 15-én az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jegtörténeti tanszék, a Magyar Állam- és Jegtörténeti Tudományos Diákkör és a Magyar Jogász Egylet Jegtörténeti és Egyházi Szakosztálya által megrendezésre kerülő, Út az első világháborúba című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.
- ² Széll Kálmán életéről lásd legújabbban a „Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve” (szerk. ifj. Bertényi Iván, Budapest, 2015) című kötetet, a gazdálkodó Széllről pedig uo., 201–217. p. Krizmanics Réka tanulmánya.
- ³ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. I. kötet, 400. p.
- ⁴ Szabó Dániel: *Ki maradhat a parlamentben? A képviselői összeférhetetlenség kérdése a dualizmus korában*. Századvég, 2003/4. 35–36. p.
- ⁵ Bár éppen ebben történik meg a hadsereg feletti uralkodói felügyeleti jog legfontosabb megfogalmazása, lásd a 11–15. paragrafusokat.
- ⁶ Vermes Gábor: *Tisza István*. Századvég, Budapest, 1994. 45. p.
- ⁷ Idézi Pesti Sándor: *Az újkori magyar parlament*. Osiris, Budapest, 2002. 118. p.
- ⁸ Uo. 129. p.
- ⁹ Pajkossy Gábor (szerk.) 2006: 458–460. p.
- ¹⁰ Cieger András: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon*. Napvilág, Budapest, 2011. 153. p.
- ¹¹ Tisza hatalmának aprópénzre váltásáról, megválasztása céljára felvett 1 millió koronás személyi kölcsöne állami visszafizetéséről ugyanakkor Cieger András idéz egy Kossuth Ferenc által testvérehez írott magánlevelet. Lásd Cieger i. m.ű 161. p. Az ügy részletei azonban más forrásokból sajnos nem ismertek.

Erdődy Gábor

Németország és Ausztria-Magyarország az I. világháború felé vezető úton¹

Az első világháborúhoz vezető folyamat összetevőinek, Németország és Ausztria-Magyarország nemzetközi változások formálásában játszott szerepének vizsgálata során a nyugat-európai nemzeti átalakulás korszakának lezárulásáig indokolt visszatekinteni.

A porosz-francia háborút az 1871. február 28-án Versailles-ban aláírt előzetes békével lezáró, az Ausztria kizárásával létrehozott német nemzetállam megszületését megerősítő rendezés eredményeként új európai nagyhatalom jelent meg a történelem színpadán. A porosz vezetés alatt létrejött, a kontinens legerősebb hadseregével rendelkező német császárság kiteljesedését a hatalmas gazdasági fellendülés, különösen a kedvező demográfiai adottságok alapozták meg. Mindeközben Berlin a nemzetközi politika következetesen konzervatív formálójaként működött, Bismarck minden erejével a status quo megtartására összpontosított és befelé forduló, fegyelmezett, önkorlátozó politikájával a *belső birodalomalapításra* koncentrált. A birodalmi kancellár gondolkodását ugyanis a német nemzeti összeforrás kérdésének megítélésében megalapozott kételyek és jogos aggodalmak befolyásolták.

A nemzeti önmeghatározást alapjaiban alakító német külpolitikai gondolkodás kiindulópontját a napóleoni háborúk óta mindenekelőtt a defenzív és antidemokratikus tartalmú franciaellenes öndefiníció jellemezte. További

meghatározó identitásformáló faktorként, fontos koherenciateremtő funkcióként működött a „belső” ellenfelekkel (elsősorban a franciákkal és a lengyelekkel) szemben tudatosan gerjesztett veszélyérzet. A belnémet relációban ugyanakkor a porosz mintának a teljes németiségre történő erőszakos rátelepedése érvényesült. Hódított a borusszianus szellemiség: a militarizmus eszményítése és a szabadság követelményének alárendelése a nemzeti elv primátusának. Azaz Ausztria fizikai eltávolítása mellett lezajlott a délnyugati liberális tendenciák kiszorítása a társadalmi és a politikai fejlődés spektrumából, a jövőt meghatározó vonulatából.

A vázlatosan felvillantott domináns folyamat legfőbb hordozóját képezte a porosz és általában a német középkori militarizmust eszményítő, a feudális kiváltságait a hatalmi pozíciókba jelentős mértékben átmentő nemesség és a hadsereg. Ehhez statisztált a nemzetállam megteremtését ünneplő társadalom, illetve a politikai befolyás érdemi részéről kényszerből lemondó, ám cserében az állam által támogatott hatalmas gazdasági fejlődésben részleges kárpótlást találó burzsoázia. A közvetlen célkitűzését a német politikai elit 1871 után az európai vezető hatalmakkal egyenrangú pozíció megszilárdításában, a belső birodalomalapítás kiteljesítésében, majd 1890 után a korábbi évtizedek fejlődésének eredményeként elért hatalmas gazdasági potenciál birtokában a gyarmatosító világhatalmi befolyás megteremtésében határozta meg.

A Bismarck által megfogalmazott és érvényesített külpolitika középpontjában a *francia revánsveszély elhárítása*, Párizs diplomáciai elszigetelése, valamint a francia-orosz közeledés megakadályozása állt. A kontinentális irányvételből következően Berlin számára a délkelet-európai és a közkeleti fejlemények sokáig közömbösnek, a *kolonizációs kihívás* pedig egyenesen érdektelennek mutatkozott. Az idézett mentalitás fejezte ki rendkívül találóan Bismarck megfogalmazása, mely szerint „ha Németország gyarmatokat szerezne, akkor arra a lengyel nemesre hasonlítana, aki ing nélkül ölt prémbundát

Pierre-Georges Jeanniot Tízvonal (1886) című, a Mars-La-Tour-i csatáról készült festménye

magára”. A mindenekelőtt Franciaország elszigetelésére koncentráló bismarcki stratégia jegyében született meg 1873-ban a három császár szövetsége, 1879-ben pedig sor került a Németország és Ausztria-Magyarország közötti együttműködést szorosabbra fűző Kettős Szövetség megkötésére.

Az 1867-ben megkötött kiegyezés eredményeként létrejött *Ausztria-Magyarország pozíciója* a német fejlődéstől alapvetően eltérően alakult. Az Osztrák–Magyar Monarchia 35 millió lakossal rendelkezett, háború esetén 1 milliós hadsereget tudott mobilizálni. Területe nagyobb volt, mint Francia-, illetve Németországé, lakosságának száma pedig Oroszország és Németország után a harmadik legmagasabb Európában. Ausztria látszatra elsőrangú hatalomként jelent meg a nemzetközi élet színpadán, a korszak számos jelentős politikusa szerint azonban az összeomlás felé tartott. II. Sándor olyan hullának nevezte, amelyről a végtagok nemsokára le fognak szakadni, s London szerint sem volt már képes korábbi európai egyensúlyozó szerepét betölteni.

Az Ausztria európai nagyhatalmi pozícióját aláásó problémákat mindenekelőtt az idézte elő, hogy a Monarchia a nyugat-európai nemzeti átalakulás után is *soknemzetiségű állam* maradt. Keretei között tíznél több nemzet, illetve nemzetiség élt, miközben közülük egyik sem rendelkezett olyan meghatározó túlsúllyal, mint ahogy az a cári orosz birodalom esetében érvényesült. Valamennyi

érintett nép rendelkezett ugyanakkor a nemzette válás feltételeivel, amiért folyamatosan napirenden szerepelt az önálló nemzetállam megteremtése igénye, és legtöbb esetben a szomszédos anyanemzetek komoly szívó hatása is érvényesült.

Miközben a *nemzette válás* a Nyugatnak, illetve Németországnak szárnyakat adott, a Monarchiát *külpolitikai értelemben holtpontra* juttatta, és a nemzeti mozgalom újabb hullámaival szemben a Habsburg Birodalom a következő évtizedekben folyamatosan önvédelemre kényszerült. Az önálló nagyhatalmi külpolitika alakításának feltételeivel Bécs nem rendelkezett. Viszonylagos gyengeségből következően a Németországgal való együttműködésének nem is volt érdemi alternatívája.

A vázolt folyamatokkal egy időben az európai változások fő tendenciái az orosz pozíciók jelentős gyengülésében és Franciaország befolyásának visszaszorulásában mutatkoztak meg. A nemzetközi konfliktusokban a mérleg nyelvét az a parlamenti demokrácia virágorát élő Anglia képezte, amely hatalmas gyarmatbirodalommal rendelkezve gazdasági vezető hatalomként, a világ pénzügyi központjaként működött. Döntő jelentőséggel bírt tehát az a körülmény, hogy London egyértelműen a német nagyhatalom 1871-ben történt megjelenésével kialakult *új egyensúly* fenntartása mellett foglalt állást.

A nagyhatalmi erőviszonyokban megfigyelhető hangsúlyeltolódásokra Berlin és Bécs válasza az *átfogó szö-*

vetségi rendszer létrehozására irányuló, 1879–93 között kibontakozó törekvésekben fogalmazódott meg. Külpolitikai rendszerének fundamentumát Bismarck az orosz, illetve a Habsburg szövetségi viszony egyidejű működtetésében határozta meg. Ennek jegyében került sor 1881-ben a három császár közötti szerződéses megállapodás felújítására, az orosz–osztrák balkáni érdekeltségek kölcsönös garantálására. A dinasztikus politika továbbéltetését jelentő eljárás egyszerre irányult Törökország érdekei, illetve a balkáni népek szabadságtörekvései ellen. A vázolt folyamathoz kapcsolódott az olasz kezdeményezésre 1882 májusában létrehozott, egy Franciaország elleni védelmi háborúban kölcsönös fegyveres segítséget előíró hármasszövetség. Majd 1883-ban sor került Románia csatlakozására, melynek értelmében orosz támadás esetén a Monarchia, Németország és Olaszország egyaránt segítségnyújtásra kötelezte magát. Mindennek eredményeként felettébb bonyolult, a status quo fenntartására törekvő német külpolitika érdekeit szolgáló szövetségi szisztéma hálózta be Európát.

Hamarosan zavaró elemek jelentkeztek azonban a gépezet működésében. Az 1880-as évek második felében jelentős változás játszódott le Párizsban, amikor a Jules Ferry miniszterelnök irányításával lezajló sikeres gyarmatosító próbálkozások eredményeként és a megerősödött francia önbizalom jeleként Boulanger tábornok hadügyminiszter személyében a türelmetlen kontinentális nacionalizmus képviselője kormány szintre emelkedett. *A bismarcki szövetségi politika válságba került.* A körülmények a német külpolitika rugalmas módosítását sürgették, Bismarck azonban öreg volt már. 1886 végén kísérletet tett ugyan Anglia bevonására a hármasszövetségbe, sőt, magát a hármasszövetséget is megújította. 1887-ben pedig sor került az orosz–német viszontbiztosítási szerződés aláírására. A diplomáciai bravúrok mögött azonban már hiányzott a szövetségesek közötti és a belső egyetértés. *A magyar politikai vezetésben* Tisza Kálmán és Andrássy Gyula gróf, továbbá gyakorlatilag a teljes új német katonai vezetés preventív háború megindítását szorgalmazta Oroszország ellen. A követelést Bismarcknak az osztrák–magyar közös külügyminiszterrel, Kálnoky Gusztáv gróffal együttműködve sikerült ugyan kivédenie, a német kancellár azonban csupán pyrrhoszi győzelmet aratott.

A német külpolitikai gondolkodás irányelvei alapvetően megváltoztak, lezajlott az *átterés a kontinentálisról a világpolitikára.* A fordulat hátterét a szövetségi rendszer működési zavarai, a francia revánszándék komoly erősödése, a németországi belpolitikai stabilitást felborító szociális kérdés kiéleződése, majd az 1888-ban lezajló kettős trónváltás képezte. I. Vilmost először III. Frigyes, majd annak halálát követően néhány hónappal később II. Vilmos követte. Utóbbi eredményeként fiatal és rendkívül ambiciózus, szerepelni és vezetni vágyó uralkodó lépett a világpolitika színpadára. Az átrendeződés alapjait mindekelőtt az határozta meg, hogy Németország túl gyorsan vált vezető nagyhatalommá. Ebből fakadt türelmetlensége, a parvenüre jellemző mértéktelensége.

A birodalomalapítást követő időszakban felnövő új politikai elitből hiányzott az önmérséklet, a realitásér-

zék, törekvéseit a „*Drang nach Größe*” érzése hatotta át. A változást követni nem tudó és nem is akaró Bismarck utódja 1890-ben a diplomáciai kérdésekben tapasztalatlan Leo Caprivi lett, miközben maga a császár, II. Vilmos is kezdőnek bizonyult a nagypolitikában. A nagy hangerővel bejelentett váltás ugyanakkor kimerült a bismarcki gyakorlat tagadásában, a változásokhoz igazodó külpolitikai program megfogalmazására a hatalom új birtokosai nem voltak képesek. Első lépésként megtörtént az orosz politika felülbírlata és 1890-ben nem újították meg Oroszországgal a viszontbiztosítási szerződést. Válaszként látványosan felgyorsult Szentpétervár közeledése Párizshoz. A két hatalom közötti ideológiai szakadékokat áthidalták a közös érdekek. Az együttműködés hátterét meghatározta, hogy az 1880-as években a francia pénzpiac vált a cárizmus legfőbb hitelezőjévé. 1891-ben a francia flotta látogatást tett Kronstadtban, ahol a vendégeket üdvözlő III. Sándor sajátos történelmi abszurdként vigyázban állva hallgatta végig a Marseillaise-t. Párizs kilépett az elszigeteltségből, 1892-ben katonai szövetség jött létre Francia- és Oroszország között.

A nemzetközi átrendeződés elindítója a kontinens vezető hatalma, Németország volt, amely európai összehasonlításban példátlan prosperitást produkált, katonai pozíciója rendkívül megerősödött. Gazdasága számára az államhatárok szabta mozgáster szűkké vált, a német tőke határon túli befektetésre törekedett. Az 1891-ben megalakult Alldeutscher Verband világszerte törekvéseket hirdetett meg, amikor a közeljövőben elérendő célként jelölte meg a német etnikai állomány egyesítését (Ausztria, Csehország, Magyarország, Belgium, Svájc és Hollandia német lakta területeinek annektálását), az Európán kívüli terjeszkedés fő irányait pedig Afrikában, Ázsiában, Dél-Amerikában és Óceániában határozta meg. A német nacionalizmus térhódítását korábbi természetének megváltozása kísérte: elveszítette progresszív tartalmát és egyetemes küldetését, a szabadság eszméjét alárendelte a nemzeti szempontnak, a hatalmi politikának. A kibontakozó *német expanzió* egyben a porosz militarizmus exportját jelentette, melyet messzemenően hatott át a bizonytalanságát és kisebbségi érzését kompenzáló agresszivitás. A század vég egymást keresztező diplomáciai próbálkozásai azt mutatták, hogy a korábbi évtizedekben érvényesülő európai egyensúly végérvényesen felbomlott, az erőviszonyok Németország javára eltolódtak. Berlin ugyanakkor még nem fogalmazta meg új doktrínáját, és ezért egyetlen hatalomhoz sem kívánta magát lekötöni.

1904–1913 között jelentős *hatalmi átcsoportosulás* zajlott le: az események alakulásának irányát és tartalmát az újrafelosztás politikája határozta meg. Párizs rádöbrent arra, hogy lemaradt az ipari versenyfutásban, valamint a kormányra kerülő, Georges Clemenceau irányítása mellett működő radikálisok külpolitikájukban a baloldali republikánus tradíciót elevenítették fel. Az angol orientáció híveiként 1904-ben létrehozták az *entente cordiale*t, amely a gyarmati érdekszférák elhatárolásával új fejezetet nyitott a két hatalom együttműködésében. 1907-ben pedig megszületett a közép-keleti érdekszférák elhatárolására épülő angol–orosz megállapodás. A századforduló ellen-

Hadgyakorlat a háborúra való felkészülés jegyében, Kaisermanőver, 1911

tétes tendenciáinak kavargása közepette *kikristályosodott a fejlődés fő iránya*. A régi hatalmak összezártak a határtalan német gyarmati igények ellen. A folyamat alakításában *Ausztria mellékszereplőnek* bizonyult, a változások motorját a porosz militarizmus által meghatározott expanzívitás jelentette.

Mindeközben Kelet-Európában aktuális stádiumába érkezett a nemzeti átrendeződés elhúzódo és torzulásokkal terhelt folyamata. A passzivitásából kilépő *Bécs aktivizálódott a Balkánon*. A korábbi évtizedekben, Ausztriában is erőteljes gazdasági és demográfiai fejlődés bontakozott ki, ami azonban sajátos módon tovább súlyosbította a Habsburg Birodalom immanens ellentmondásait, a nemzetiségi kérdés alakulása pedig immár egyenesen megkérdőjelezte a dualista monarchia létjogosultságát. Alois Aehrenthal, az 1906-ban hivatalba lépő új közös külügyminiszter a dinasztikus érdekelhatárolás jegyében megegyezett ugyan Oroszországgal Bosznia-Hercegovina, illetve Szerbia annektálásáról, ezzel is új dinamizmust próbálva kölcsönözni a gyengülő magyar birodalomtudatnak. 1908-ban mégis annexiós válság robbant ki, mivel Bécs egyoldalú

lépése szinte kiprovokálta Szentpétervár haragját. Németország határozott magatartása azonban egyelőre el tudta még simítani a konfliktust.

1909-ben viszont az *angol-német ellentét* éleződött ki, mivel Berlin nem volt hajlandó tárgyalásokat kezdeni Londonnal dinamikus megvalósuló flottaprogramja korlátozásáról. Az elhatárolódó magatartás azt demonstrálta, hogy a *német világpolitika új szakaszába* lépett, és kifejezésre juttatta Berlin elhatározását hatalmi ambícióinak akár fegyveres konfrontáció árán történő érvényesítése mellett is. Bár az 1912 októberében, illetve 1913 augusztusában kirobbant *balkáni háborúk* újabb nagyhatalmi rendezéssel zárultak, visszafordíthatatlanul felgyorsult a hatalmi ellentétek konfliktusba torkolló folyamata, amelybe Magyarország nem volt képes önálló tényezőként bekapcsolódni.

A közeledő háborúban a *kihívó hatalom Németország* volt. Expanziós ambícióit gazdasági szükségletei sürgették, amely mögött erős ideológiai-politikai hajtóerő, a virulens német nacionalizmus húzódo. Ugyanakkor centrális helyzetéből dményezett.

ERDŐDY, GÁBOR

Deutschland und Österreich-Ungarn auf dem Weg zum ersten Weltkrieg

(Zusammenfassung)

Untersucht man eingehend den Prozess, der letztendlich zum ersten Weltkrieg geführt hat, sowie die Rolle von Deutschland und Österreich-Ungarn in Gestaltung der internationalen Veränderungen, lohnt es sich, bis zum Ende der Epoche der nationalen Umwälzungen in Westeuropa zurückzublicken. Der Ausgangspunkt des deutschen außenpolitischen Denkens nach den Kriegen mit Napoleon war vor Allem von einer defensiven, antidemokratischen, antifranzösischen Selbstdefinition gekennzeichnet. Der Borussianische Gesinnung gewann an Boden: der Militarismus wurde idealisiert, und die Forderung der Freiheit wurde dem Primat des nationalen Prinzips untergeordnet. Die Position des im Ergebnis des Ausgleichs von 1867 entstandenen Österreich-Ungarns

gestaltete sich grundsätzlich anders als die deutsche Entwicklung. Es kann gesagt werden, dass die Probleme, welche die Großmachtstellung Österreichs untergraben haben, vor allem dadurch entstanden sind, dass die Monarchie im Laufe der nationalen Umwälzungen in Westeuropa ein Vielvölkerstaat geblieben ist. Während Deutschland durch das Dasein als Nation beflügelt wurde, gelangte Österreich dadurch außenpolitisch auf den Totpunkt. Die im Oktober 1912 bzw. im August 1913 auf dem Balkan entfachten Kriege wurden wieder durch die Großmächte abgeschlossen, und der Prozess der zu Konflikten führenden Machtgegensätze beschleunigte sich unumkehrbar. Ein Krieg nahte, in dem der Herausforderer Deutschland war.

Felhasznált irodalom

- Bibó István: A német politikai hisztéria oka és története. In: *Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1986.
- Binder, Hans-Otto: *Reich und Einzelstaaten während der Kanzlerschaft Bismarcks 1871–1890*. Tübingen, 1971.
- Craig, G. A.: *Geschichte Europas im 19. und 20. Jahrhundert. Bd. 1.: Vom Wiener Kongress bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges*. München, 1978.
- Diószegi István: *Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika*. Budapest, 1967.
- Diószegi István: *A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939*. Budapest, 1994.
- Diószegi István: *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*. Budapest, 1998.
- Erdődy Gábor: *A 19. századi német liberalizmus*. Budapest, 1993.
- Fellner, Fritz: *Der Dreibund, Europäische Diplomatie vor dem 1. Weltkrieg*. Wien, 1960.
- Galántai József: *Az első világháború*. Budapest, 2000.
- Gall, Lothar: *Bismarck. Der weiße Revolutionär*. Frankfurt am Main–Berlin–Wien, 1980.
- Gall, Lothar: *Europa auf dem Weg in die Moderne 1850–1890*. München, Wien, 1984.
- Gonda Imre – Niederhauser Emil: *A Habsburgok: egy európai jelenség*. Budapest, 1977.
- Hillgruber, Andreas: *Bismarcks Außenpolitik*. Freiburg, 1972.
- Hillgruber, Andreas: *Otto von Bismarck. Gründer der europäischen Großmacht Deutsches Reich*. Göttingen–Zürich–Frankfurt am Main, 1978.
- Langewiesche, Dieter: *Liberalismus in Deutschland*. Frankfurt am Main, 1988.
- Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat*. München, 1983.
- Sheehan, James J.: *Deutscher Liberalismus im postliberalen Zeitalter 1890–1914. Geschichte und Gesellschaft* 1978/1.
- Tokody Gyula – Niederhauser Emil: *Németország története*. Budapest, 1972.
- Vadász Sándor (szerk.): *19. századi egyetemes történet 1789–1890*. Budapest, 1998.
- Wehler, H.-U.: *Krisenherde des Kaiserreichs von 1871–1918*. Göttingen, 1970.
- Winkler, Martin B.: *Bismarcks Bündnispolitik und das europäische Gleichgewicht*. Stuttgart, 1964.

Jegyzetek

¹ 2014. október 15-én az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogi történeti tanszék, a Magyar Állam- és Jogi történeti Tudományos Diákkör és a Magyar Jogász Egylet Jogi történeti és Egyházjogi Szakosztálya által megrendezésre kerülő, Ut az első világháborúba című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

Bevezető: a nagy ábránd

1909-ben megjelent Londonban egy politikai pamflet „Európa optikai illúziója”² címen, amelyet Norman Angell könyvé dolgozott át és 1910-ben New Yorkban publikálta *A nagy ábránd* címmel.³ Angell amellett érvelt, hogy a háború elvesztette jelentőségét, mivel az európai államok gazdaságilag egymástól függenek: a hitel és a tulajdonviszonyok értelmetlenné teszik azt, mivel egy terület elfoglalásától a hódító állam polgárai nem lesznek gazdagabbak.

Angell megélte nem csupán az első, de a második világháborút, sőt a hidegháború jórészét is. Ennek köszönhetően tanúja lehetett, hogy az általa egyébként helyesen érzékelt tendenciák ellenére a világ kétszer is foglyává vált annak, amit nagy illúzióknak tartott: hogy a gazdasági és a kereskedelmi előnyök a katonai erő alkalmazásától várhatók.⁴ Mind a két világháború jelentős területi átrendezéssel járt, valamint a terület felosztásában a nagy háború okozta változások elvezettek a kisebbségek nemzetközi jogi védelmének intézményesüléséhez.

Néhány gondolat a nemzetközi jog és a nemzetközi jogi gondolkodás változásáról az első világháború után

1914-ben Németország Belgium lerohanásával megsértette annak állandó semlegességét, amely a brit hadba lépés indokaként szolgált. Az antant ennek következtében a „hunok” elleni háborúban már a kezdetektől fogva hivatkozhatott arra, hogy a nemzetközi jog érvényesüléséért is harcol. Ezt a nyilvánvaló nemzetközi jogsértést számos további követte az első világháború során.⁵

A háború alatt új korszak kezdődött a nemzetközi jog történetében, amely több tekintetben is szakítást jelentett a világégést megelőző pozitívizmussal. Ez utóbbi a nemzetközi autoritás kizárólagos forrásának az államokat tekintette, a nemzetközi jog kizárólagos szabályozási területének pedig a szuverének közötti viszonyokat. Az állam nemzetközi legitimitását a hatalomgyakorlás ténylegességéből, továbbá sok esetben még mindig az uralkodó történetileg megszentelt uralmából nyerte. Az első világháború egy dinamikus és optimista korszak végét eredményezte, amely ugyan bízott a nemzetközi normák mögötti egyetértésben, de amit alapvetően az államok sok tekintetben anarchikus együttélése jellemezett. Ekkor is érvényesült azonban egy, az anarchiát korlátozó mechanizmus: a hatalmi egyensúly rendszere – a feltörekvő hatalom elleni, változó koalíciók útján történő összefogás –, amely az állandó katonai szövetségek létrejöttével szűnt meg. Az államok kizárólagos autoritásából kiinduló pozitívizmust az első világháború során egyre inkább háttérbe szorította a nemzet önrendelkezésére⁶ mint a nemzetközi legitimitás megkerülhetetlen forrására építő liberális nacionalista szemlélet. Az államközponturn pozitívizmus és a nemzetközponturn liberális nacionalizmus meghaladását a *modernista* nemzetközi jogi szemlélet jelentette. Ez a szemlélet az állam legitimitását a nemzetből (nemzetállam) vezette

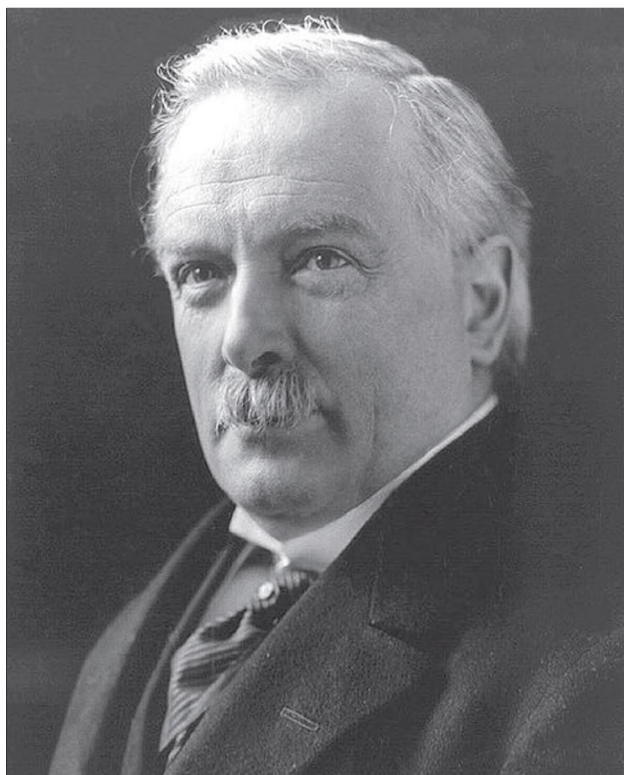
Kardos Gábor

Az első világháború következménye: kisebbségvédelem a nemzetközi jogban¹

le, továbbá kísérleti jogi technikák, valamint intézmények bevezetésével az államközi konfliktusok békés rendezésére törekedett.⁷ Ezek egyike volt a kollektív biztonság gondolata. Wilson elnök elképzelése szerint a Nemzetek Szövetsége garantálta volna a kollektív biztonságot. Az élén tanács állt volna, amely viták esetén intézkedni jogosult. „Ha nem jár sikerrel, a vétkes nemzetet törvényen kívül kell helyezni.”⁸ Ez együtt járt az olyan kulcskategóriák, mint a háború, béke, agresszió és biztonság értelmezési monopóliumának megteremtésével, ami igazi egzisztenciális értékközösség híján lehetővé tette, hogy a legerősebbek egyszerűen saját érdekeiknek megfelelő jelentést tulajdonítsanak nekik, ezáltal érdekeiket egyetemes érdekeknek, értékeiket (liberális demokrácia, emberi jogok és így tovább) egyetemes értéknek tüntessék fel. Az absztrakt konstrukció felhasználásával így teremtették meg a lehetőségét, hogy ellenségeiket az emberiség ellenségeinek nyilváníthassák és az ellenük való háborút minden állam kötelességévé tegyék – állapította meg Carl Schmitt német nemzetközi jogász.⁹ Schmitt abból kiindulva, hogy a háborút az államok létéből eredő jelenségnek, formájában pedig azok párbajának tekintette, a háborúindítás jogán alapuló nemzetközi jog elleni legfőbb csapásnak a támadó háború kriminalizálását tekintette, amely a rossz és a jó abszolút fogalmaiban látta az imperialista versenyfutást, valamint annak következményeit.

A Nemzetek Szövetsége mint kollektív biztonsági rendszer mellett további innovatív nemzetközi jogi technikák, illetve jogintézmények voltak a támadó háború korlátozása: a kisebbségvédelem, a mandátum rendszer (amit J. P. Taylor birodalmi szándékokat rejtő fűgefalevelnek nevezett¹⁰), az állandó nemzetközi bírászkodás, amelynek kapcsán még a nemzetközi bírászkodás kötelező jellegének megteremtése is komoly alternatívát jelentett. A korszak egyik vezető nemzetközi jogásza az amerikai Theodor S. Woolsey a kisebbségi jogok védelme kapcsán így írt: „Ez valóban teljes változás a nemzetek társadalmának szervezetében. Képzelő erőt és reményt kíván, de az alternatíva a kétségbeesés.”¹¹ Úgy is fogalmazhatunk, hogy az első világháborút követően megérett a meggyőződés, hogy a régi hatalmi politikát, amely annak kirobbanásához vezetett, csak úgy, mint a vele szorosan összekapcsolódó szuverenitás abszolút jellegét nemzetközi intézményekbe kell oldani. Azok, akik bíztak a nemzetközi rendszer megújulásában, úgy vélték, ezek az intézmények majd utat engednek a legitimitás egyéb, nem állami forrásainak, a

nemzetek önrendelkezésének, amelyek felügyelt népszavazások útján rendeznek el kényes határvitákat, avagy a többségi állammal szemben nemzetközileg garantálnak kisebbségi jogokat. Az intézmények, amelyekbe a bizalmat helyezték a Nemzetek Szövetsége és az Állandó Nemzetközi Bíróság volt. Ezt a modernista felfogást tehát alapvetően négy dolog jellemezte. A szuverén állam, mint az egyedüli hatalom bírálata; a nyitottság a nemzeti érület legitimitást teremtő ereje iránt; a nemzetközi bonyodalmak kezelését illetően a hit a sokféle, joginak tekintett eljárási technikában és döntéshozatali eljárásban; továbbá a tradicionális nemzetközi jogi felfogásban egymással össze nem illő autoritások, állam, nemzet, nép és egyén egymás mellé helyezése.¹² A nép, a nemzet, illetve a kisebbség nemzetközi jogi karrierjében alighanem szerepet játszhatott a korszellem, a népiesség megjelenése a társadalomtudományokban – gondoljuk a falukutatásra vagy Bartók Béla zenéjére.¹³

David Lloyd George, Az Egyesült Királyság miniszterelnöke (1916. december 6. – 1922. október 19.)

Geopolitikai megfontolások

A birodalmak helyén elméletileg nemzet-, gyakorlatilag soknemzetiségű államokat teremtő békerendszer igényelte az önkényesen, a hatalmi megfontolások szerint átrajzolt határok stabilitását. Azt, hogy a területi rendezés stabilitásával baj lesz, Lloyd George brit miniszterelnök is felismerte, igaz csak akkor, amikor a béke már lényegében kész volt. Így írt Wilsonnak 1919. március 25-én: „Egy eljövendő háborúnak nem tudok nagyobb okot elképzelni, mint azt, hogy a német nép, amely világosan bebizonyította, hogy a világ egyik legéleterősebb és leghatalmasabb népe, körül lesz véve egy csomó kis állammal, amelyek legtöbbször népe soha azelőtt nem bírt stabil kormányzattal, viszont mindegyikükben hatalmas német tömeg él, amely az anyaországgal való egyesülést követeli.”¹⁴ A rendezés eredményeként csaknem annyi ember élt idegen uralom alatt, mint az Osztrák–Magyar Monarchiában, most azonban sokkal több, sokkal gyengébb nemzetállam között osztották szét őket.¹⁵ „A térség különösen kevert, életveszélyes forgású örvényzónái”¹⁶ ugyanúgy megmaradtak.

A vágyott stabilitás eszközei voltak a kisebbségeknek nyújtott garanciák, amelyeknek azonban végső cél-

ját a minél kevésbé fájdalmas asszimiláció jelentette. Ezt Aristide Briand francia államférfi ki is mondta.¹⁷ A győztes nagyhatalmak Ausztriával, Bulgáriával és Magyarországgal kisebbségi jogokat vettek be a békeszerződésekbe. Az 1923. évi lausanne-i békeszerződés Törökország és Görögország számára állapított meg kisebbségvédelmi kötelezettségeket. Ilyen tartalmú egyezményeket kötöttek az újonnan létrejött vagy területileg kibővített közép- és kelet-európai szövetségeikkel, így Lengyelországgal, Csehszlovákiával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal (a későbbi Jugoszláviával) és Görögországgal, míg más országok – a balti államok és Albánia – egyoldalú nyilatkozatban tettek ez irányú ígéretet. Kétoldalú egyez-

mény született Lengyelország és Németország között Danzigban, illetve Felső-Sziléziában élő kisebbségek tekintetében, továbbá Svédország és Finnország között az Aland-szigeteket illetően. Mi több, a Népszövetséghez fűződő rendszeren kívül is születtek a kisebbségek védelmét szolgáló nemzetközi szerződések. Egyes esetekben lakosságcsere is sor került.¹⁸

A kisebbségi jogokat garantáló szerződések, amelyeket a területileg gyarapodó, illetve a nemzetközi közösség új szereplőiként létrejött államokkal kötöttek az antant nagyhatalmai, korlátozták azok szuverenitását. Ez esetükben – szemben a vesztes államokkal kötött békeszerződésekkel – magyarázatot igényelt. Ezt a magyarázatot a Clemenceau-doktrína adta meg. A francia miniszterelnök a lengyelekkel kötött szerződés kapcsán Paderewski lengyel miniszterelnöknek írt levelében kifejtette, hogy Európa közjoga szerint semmi új nincs abban, hogy ha egy új állam születik, vagy ha egy létező állam nagy területtel gyarapodik, akkor a nagyhatalmak az elismerés feltételül megkívánják a kötelező nemzetközi egyezmény formájában történő kötelezettségvállalást a kormányzás bizonyos alapelveit illetően. Ilyen alapelv a lakosok számára a szükséges védelmet nyújtó jogoknak a belső alkotmány bármilyen változásának esetére nézve történő garانتálása.¹⁹

Amikor Clemenceau Európa közjogára (*ius publicum europeum*) utalt említhette volna például az 1878. évi berlini kongresszust, ahol egyes balkáni államok elismerésének feltételül a nagyhatalmak olyan feltételeket szabtak, mint a vallásszabadság tiszteletben tartása. Ugyanakkor Clemenceau világosan látta a változást, amit a nemzetkö-

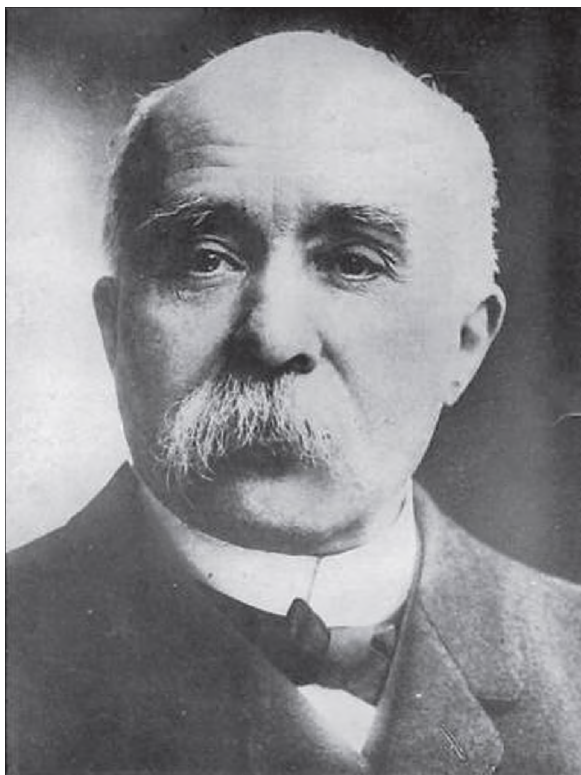
zi jog modernista megújításának tekinthetünk. A francia miniszterelnök kijelentette, hogy a régebbi rendszerben a kisebbségvédelemhez hasonló rendelkezések garantálása a nagyhatalmak feladatát képezte, amely a gyakorlatban nem működött hatékonyan, és bírálni lehetett azon az alapon, hogy beavatkozási jogot adott más államok alkotmányos ügyeibe, amely kihasználható volt politikai célokra. Az új rendszerben a garantálás a Nemzetek Szövetségének feladata.²⁰ A nagyhatalmak tehát megújították magatartásukat – így a nemzetközi jogot is –, a mandátumrendszerhez hasonlóan intézményeket és eljárásokat görgettek maguk előtt.

A geopolitikai megfontolások meghatározták a nemzetközi jogi megoldást, aminek lényege a kisebbségi önrendelkezési igények kizárása. A többségé az önrendelkezés, a kisebbségé a kisebbségvédelem.

A kisebbségi jogok védelme

Ami a kötelezettségek tartalmát illeti, a modell a szövetséges és társult hatalmak, illetve Lengyelország közötti szerződés volt. A kisebbségi egyéneknek az általános politikai szabadságok mellett jogot biztosítottak az állampolgárság megszerzéséhez, a diszkriminációmentes bánásmóddhoz, a vallásuk szabad gyakorlásához, vallási, oktatási, kulturális intézmények alapításához és fenntartásához, a magánéleti és részleges közéleti nyelvhasználatához (bírószék előtt), illetve az anyanyelven való alapfokú tanuláshoz az állami iskolarendszerben és a méltányos részesedésére a közgyőgyonból nevelési, vallási és jótékonyági célokra. A többségi államtól elvárt magatartás tehát többnyire negatív jellegű volt, a jogok szabad gyakorlásának eltérését jelentette (diszkriminációmentes gyakorlat, állami alapfokú oktatás, támogatás). A kisebbségi jogok az államok belső jogában különleges védelmet kaptak, így a megváltoztatásuk csupán alkotmányerejű törvényekben volt lehetséges. A jogok mellett a kisebbségi személyeket a többségi állammal való békés együttélés és baráti együttműködési kötelezettség terhelte.

Ami az eljárási garanciákat illeti, ez egyrészt azt jelentette, hogy a Nemzetek Szövetsége Tanácsának egyetértése nélkül a kisebbségvédelmi szabályokat nem lehetett módosítani. Másrészt a kisebbségi személyek panasszal élhettek a Nemzetek Szövetségéhez. A panaszoknak összhangban kellett állniuk az alapjukat képező szerződések-

Georges Clemenceau, Franciaország miniszterelnöke (1906. október 25.–1909. július 20.)

kel, nem lehettek névtelenek, vagy nem származhattak „nem autentikus” forrásból, nem használhattak durva kifejezéseket, valamint olyan formában kellett benyújtani azokat, hogy a kisebbség és az állam viszonyát ne rontsák, továbbá nem ismételhettek meg már korábbi panasz tárgyává tett ügyeket. A panaszokat először a Nemzetek Szövetségének Titkársága vizsgálta meg. Elfogadhatóvá nyilvánításuk esetében a tanács – három tagállam képviselőiből álló bizottság – elé kerültek, amely érintkezésbe lépett a bepanaszolt kormánnyal, és felkérte, hogy dolgozza ki álláspontját a panasszal kapcsolatban. Ha a kormány válaszát nem találta elfogadhatónak, akkor a bizottság felvette a tanács napirendjére a kérdést, amely megvitatta, és iránymutatást adott a megoldásra. Ha a kisebbségi

panasszal a tanács egy tagja azonosította magát, akkor a kérdés közvetlenül annak napirendjére kerülhetett, függetlenül a három tagállamból álló bizottság álláspontjától. A gyakorlatban a legtöbb panasz nem került a tanács napirendjére, mivel a bizottság elfogadta a bepanaszolt kormány álláspontját. Amennyiben mind az elutasítást, mind a napirendre tűzést el kívánta kerülni, a bizottság informális tárgyalást kezdeményezett a kompromisszumos megoldás érdekében. A panaszok tárgya igen változatos volt: a kisebbségi nyelvek használatának korlátozásától a nyugdíjogosultság és az állampolgárság megtagadásáig terjedt. A legtöbb panasz 1931 és 1932 között érkezett, háromszázöt, amiből százötvenhárom nem fogadtak el.²¹ A kisebbségi rendelkezést tartalmazó szerződés végrehajtásából eredő vita, ha azt a szerződés maga lehetővé tette, az Állandó Nemzetközi Bírószék elé kerülhetett, amely az ügyben kötelező döntést hozott. Emellett az Állandó Nemzetközi Bizottság, ha azt a kisebbségi rendelkezést tartalmazó szerződés értelmezése megkívánta, tanácsadó véleményt adott. A kisebbségi jog egyes koncepcionális kérdéseinek a megválaszolása is az Állandó Nemzetközi Bírószék nevéhez fűződik. Ezen túlmenően egyes államok – Magyarország, Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia – 1930 után fellebbezési jogot engedtek az Állandó Nemzetközi Bírószékhez a békeszerződések végrehajtásából eredő jogviták eldöntésére szolgáló vegyes döntőbírószékek döntései ellen. Az Állandó Nemzetközi Bírószék jogértelmezései közül az egyik legfontosabb a kisebbségi közönség fogalma, amelyhez a csoportképző tényezőknél (vallás, nyelv, hagyományok) túl a szolidaritás érzése a fenntartás és a megőrzés vágya társul, különösen a gyer-

A Nemzetközi Bíróság székhelye, a Béke Palota

meknek való átadás formájában, jellemzője az egymás segítése és az, hogy meghatározott területen élnek. A kisebbségekhez tartozás értelmezése, amely a bíróság megállapítása szerint ténykérdés és nem állami elismerés kérdése (a Bulgáriai görög közösségek ügye²²). Ugyancsak kiemelkedő jelentőségű az egyenlőség értelmezése, amely magában foglalhatja az eltérő bánásmód szükségességét a ténylegesen fennálló helyzetek kiegyenlítése érdekében, azaz a formális egyenlőség sérülhet az érdemi egyenlőség érdekében (az albániai kisebbségi iskolák ügye²³).

Mindez persze nem jelenti, hogy a gyakorlatban tökéletesen működő mechanizmusról volt szó. Egy francia nemzetközi jogász 1938-ban a következőkben foglalta össze a nehézségeket. „A kisebbségvédelem szabályainak alkalmazása kezdettől fogva számos nehézségbe ütközött. A szerződések által kötelezett államok nem voltak készek e kötelezettségek teljesítésére, a Nemzetek Szövetségének *capitis deminutio*-szerű ellenőrzési rendszerét szuverenitásuk sérelmének tekintették, különösen azért, mert más olyan államok, amelyek lakosságában szintén voltak kisebbségek, teljesen szabadok maradtak az ilyen állampolgáraikkal való bánásmódot illetően. (Tudniillik őket nem kötötték a nemzetközi jogi szabályok – K. G.) ...ez a diszkrimináció túrhetetlennek tűnt (...) mivel más államokban is, sőt panaszt tévő államokban is a kisebbségekkel néha úgy bántak, amely egyáltalán nem volt a szerződésekben leírt rezsimmal összhangban.”²⁴

Ennek ellenére a rendszer mögött ott húzódott a felismerés, hogy a kisebbségi jogok védelme a békés európai együttélés és együttműködés egyik kulcsa lehet. Ahogyan ezt Woodrow Wilson amerikai elnök nem sokkal az első

világháború befejeződése után, 1919 májusában, a párizsi békekonferencián egyértelműen ki is fejezett. „Semmi sem valószínűbb, hogy megzavarja a világ békéjét, mint az a bánásmód, amellyel bizonyos körülmények közepette a kisebbségeket illetik.”²⁵

Pozitivizmus és utójáték

1933-ban egy zsidó származású német állampolgár Franz Bernheim panaszt nyújtott be a Nemzetek Szövetségéhez, amelyben a Felső-Sziléziában élő kisebbségek jogvédelméről intézkedő német–lengyel egyezmény megsértésére hivatkozva. Bernheim 1931 és 1933 között Felső-Sziléziában élt, ahol elbocsátották állásából az 1933 áprilisában bevezetett kormányzati jogszabályok alapján. A Nemzetek Szövetségében lezajlott vita után a panaszt megvizsgáló bizottság arra a következtetésre jutott, hogy a német hatóságoknak korrigálniuk kell a belső jog konstruálása során elkövetett hibát.²⁶ Azaz a diszkrimináló törvények országosan hatályban maradhatnak, és korrekcióra csupán azon németországi területek tekintetében kell, amelyekre a nemzetközi jogi kötelezettség vonatkozik. Ez a döntés teljes mértékben megfelelt a nemzetközi jog akkori állapotának, tudniillik Németországot az említett nemzetközi szerződés kizárólag Felső-Szilézia, illetve Danzig tekintetében kötelezte a diszkriminációmentes bánásmódra. Általános nemzetközi jogszabály ebben a tekintetében nem volt, de ha lett volna is, annak megsértést nem lehetett volna ebben az eljárásban a Nemzetek Szövetsége elé terjeszteni. Németország pedig nemsokára kilépett a

Nemzetek Szövetségéből, így erre az eljárásra sem kerülhetett sor többé. Ez az ügy mindennél jobban mutatja a rendszer ellentmondásait.

1950-ben az ENSZ Titkársága tanulmányt készített a népszövetségi kisebbségvédelmi rendszer hatályáról. A tanulmány a győztesek potsdami megállapodása nyomán végbement kitelepítésekre való hivatkozással okafogyottá nyilvánította a magyar, a csehszlovák és a lengyel államot terhelő kötelezettségeket. Az egyoldalú nyilatkozatokat felfüggesztettnek tekintette, sőt a balti államokét kifejezetten megszüntnek a szovjet beolvasztás és körülmények alapvető megváltozása miatt. Így tekintett Danzigra, illetve a Lengyelországra vonatkozó szerződésekre. Míg a békeszerződések kisebbségi rendelkezéseit megszüntként értelmezte, mivel a második világháború után, ugyanazokkal az államokkal kötött békeszerződések már ilyeneket nem tartalmaztak, és azok ilyen értelmű nyilatkozatot sem tettek.²⁷ San Franciscóban, az ENSZ Alapokmányt előkészítő értekezleten, amikor felvetődött a kisebbségek védelmének kérdése, egy diplomata a következőképpen fejezte ki a közhangulatot. „Amire ma a világnak szüksége van, az nem a kisebbségek védelme, hanem a védelem a kisebbségektől.”²⁸

Mi történt? Az ENSZ megszületésével kezdődő új korszaka a nemzetközi jognak egyszerre nem akart tudni a kisebbségekről. A nemzetközi rendszert újraalkotó győztesek így akartak tanulni a múltból. Meg kívántak szabadulni a korábbi államközi viszonyok teherterhelteitől, amelyek súlyos feszültségeket keletkeztettek, és azután elvezettek a második világháború kitöréséhez. Ilyen, az államközi kapcsolatokat terhelő tényezőnek ítélték a kisebbségek nemzetközi védelmét. A kisebbségeknek nyújtott garanciákat illetően a korábbi meggyőződést pontosan az ellenkezője váltotta fel. Uralkodóvá vált a meggyőződés, hogy a nemzetközi szabályok csupán hivatkozási alapul szolgáltak arra, hogy egyes államok – főként a náci Németország – az államközi feszültségeket növelő követeléseket támasszanak más államokkal szemben.

Hitler valóban agresszív módon lépett fel a környező államokat illetően, önmagát a német kisebbség védelmezőjeként feltüntetve. Ennek a kétségtelen ténynek az értékeléshez azonban feltétlenül figyelembe kell vennünk a következőket. Hitler ez irányú nemzetközi szerepvállalására kancellárként akkor került sor, amikor Németországot már kiléptette a Nemzetek Szövetségéből. Így annak kisebbségvédelmi rendszerét ez aligha járathatta le. Mi több, amint a későbbiekből világossá vált, Hitlert a területi expanzió érdekelte, nem a kisebbségi jogok, noha valóban hivatkozott rájuk. Ezt egyértelműen bizonyítja, hogy miután Mussolini tétlenül nézte Ausztria bekebelezését, lemondott a dél-tiroliak jogainak képviselőtől, amit egyébként diktatortársával szemben korábban sem erőltetett.²⁹ A megoldást az áttelepülésben látta. (Ezen túlmenően erősen kérdéses, hogyha valaki visszaél valamivel, az önmagát a dolgot milyen mértékig diszkreditálja.)

Továbbá a győztes nagyhatalmak úgy vélhették, egy a kisebbségek védelmét szolgáló nemzetközi rezsim egyébként is szociológiai és politikai alapját veszítette. Szociológiai értelemben a döntő változás az volt, hogy a második

világháború végén, majd befejeződése után nagy népmozgások indultak meg, amelyek eredményeként egyes kisebbségek anyaállamuk területére költöztek, illetve jelentőssé vált a kisebbségek harmadik államba történő kivándorlása is. A győztes nagyhatalmak saját maguk a potsdami értekezleten olyan határozatot fogadtak el, amelynek tizenharmadik fejezete előírja a lengyelországi, a csehszlovákiai és a magyarországi német kisebbség részben vagy egészben történő áttelepítését Németországba. Ugyanakkor a csehszlovák diplomáciának nem sikerült elérnie, hogy a potsdami értekezlet ugyanezt helyezze kilátásba a magyar kisebbség esetében. Ennek ellenére a potsdami értekezletről készült jelentés valamiféle legitimitációt kölcsönzött a csehszlovákiai magyarság kitelepítésének is. Mivel a kisebbségek amúgy is „zavarkeltökké” váltak a nemzetközi kapcsolatokban, mindezt a nagyhatalmak a béke érdekében elkerülhetetlennek ítélték. Ami a politikai változásokat illeti, a náci megszállás után – elvileg – mindenütt demokráciák jöttek létre, amelyekről elvárható volt, hogy az általános emberi jogok hátrányos megkülönböztetéstől mentes biztosításával garanciákat nyújtsanak a (megmaradt) kisebbségeknek. A legyőzöttek esetében pedig, ahol további biztosítékokat tartottak szükségesnek, a békeszerződésekbe építettek be az általános emberi jogokra vonatkozó szabályokat.

Azt a tételt, miszerint az általános emberi jogok diszkriminációmentes garatálása kellő jogvédelmet nyújt a nemzeti kisebbségeknek is, maga az ENSZ Alapokmány hitelesítette. Ennek kidolgozása során az arra irányuló módosító javaslatokkal szemben érvként jelent meg, hogy az általános emberi jogok úgyis felhasználhatók a kisebbségek jogvédelmére.³⁰ Ez a szemlélet eredményezte a kisebbségi jogok kihagyását az Emberi jogok egyetemes nyilatkozata szövegéből, noha az 1946-ban létrejött ENSZ Emberi Jogok Bizottsága mandátumában felhatalmazást kapott, hogy létrehozasson egy, a diszkrimináció megakadályozásával és a kisebbségek védelmével foglalkozó albizottságot, amit 1947-ben meg is tett.³¹ (Az albizottság elnevezése 1999-ben megváltozott [Emberi Jogok Védelmének és Támogatásának Albizottsága], az új elnevezésből kikerült a kisebbségekre való utalás.)

A kedvezőtlen előjelek ellenére az Egyetemes nyilatkozat előkészítése során az ENSZ Titkárság emberi jogi munkatársai elkészítették egy, a kisebbségi jogokat tartalmazó cikk szövegét. „Minden olyan országban, amelyben, lényeges számban élnek a lakosság többségétől faji, nyelvi vagy vallásilag különböző személyek, az ilyen etnikai, nyelvi vagy vallási kisebbségekhez tartozó személyeknek joguk van, hogy létrehozzák és fenntartsák – az erre a célra elérhető arányosan egyenlő mértékű közalapokból – iskoláikat, kulturális intézményeiket. Továbbá, arra hogy nyelvüket használhassák a bíróságok, más hatóságok és más állami szervek előtt, a sajtóban és a közgyűlésekben.”³²

A szövegből először – francia javaslatra – a közalapokra történő utalást vették ki, majd az Albizottság újraalkotta annak szövegét. Ez már több olyan megfogalmazást tartalmazott, amely a többségi állam számára kibújási lehetőséget tartalmazott a tényleges végrehajtás alól, illetve

szerencsétlen módon beillesztette a kisebbségi csoport fogalmát és ezzel megnyitotta a lehetőséget, hogy a kisebbségi jogokat mint egy közösséghez kötődőket számúzzék az egyén jogait tartalmazó Egyetemes nyilatkozatból. Ami a kibújási lehetőségeket illeti, ilyen volt például annak megállapítása, hogy többségtől való eltérésnek egyértelműnek kell lenni, az eltérő bánásmódot kifejezetten akarni kell, vagy a kisebbségi nyelvhasználat kívánságtól függ.³³

A vita során Dánia, Jugoszlávia és a Szovjetunió állt elő alternatív szövegjavaslattal. A dán javaslat lényege a kisebbségi oktatás garantálása volt, míg a másik két állam a szocialista nemzetiségi politika ideálképének megfelelő szélesebb körű kulturális és nyelvhasználati jogokat kívánt a szövegbe foglalni. Ezeket a javaslatokat azonban elvetették. A végső döntés pedig ugyanezt tette az Albizottság szövegtervezetével. Ausztrália arra hivatkozott, hogy nem kívánja az eltérő csoporttudatot erősíteni lakosságában, Brazília delegátusa is a nemzeti egység, sőt az asszimiláció fontosságát hangsúlyozta. Mindezeket az érveket Chile, Franciaország – amely pedig korábban támogatta a tervezetet –, Haiti és Uruguay szintén erősen helyeselte. India azt hangsúlyozta, hogy egy ilyen cikk felesleges az Egyetemes nyilatkozatban, mert a mindenkit megillető emberi jogok amúgy is védik a kisebbségeket. A belga delegátus emlékeztetett rá, hogy Hitler hogyan élt vissza a német kisebbség jogaival. Kína és az Egyesült

Királyság határozottan ellenezte a kisebbségi személyek jogainak felvételét az Egyetemes nyilatkozatba. Roosevelt elnök özvegye, az Egyesült Államok delegátusa pedig egyszerűen kijelentette, hogy a kisebbségi jogoknak nincs helye a nyilatkozatban, mivel azok nem rendelkeznek egyetemes jelentőséggel. A kisebbségi jogok egy történetileg korlátozott koncepciót jelentenek és nem érvényesek a modern korban. A kisebbségi problémára pedig, tette hozzá, a legjobb megoldás az emberi jogok tiszteletben tartásának bátorítása.³⁴ Bár egyes államok, mint például, Belgium és India később meg gondolták magukat, illetve az említett kelet-európai országok további erőfeszítéseket tettek a kisebbségi jogok érdekében – kiváló lehetőséget nyújtva egyben a polgári demokráciák elmarasztalására –, mindez nem vezetett sikerre. Végül is 1948. december 10-én – ezen a napon fogadták el az Emberi jogok egyetemes nyilatkozatát – a helyzet némi orvoslására az ENSZ Közgyűlése külön határozatot hozott, amely a „Kisebbségek sorsa” elnevezést kapta. Ebben felszólította az Emberi Jogok Bizottságát és az Albizottságot, hogy tanulmányozzák a problémát annak érdekében, hogy a szervezet képes legyen az ügyben hatékony lépésekre.³⁵

Az 1966-ban aláírt és 1976-ban hatályba lépett Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmányának előkészítése során e szervek munkája és a részes államok megváltozott felfogása vezetett el a szerződés 27. cikkéhez, amely rögzítette a kisebbségi jogokat.

KARDOS, GÁBOR

Folge des ersten Weltkriegs: Minderheitenschutz im Völkerrecht

(Zusammenfassung)

Nach dem ersten Weltkrieg war die Überzeugung reif, dass die alte Machtpolitik, die zum Ausbruch des Kriegs führte, genauso wie der absolute Charakter der damit fest verbundenen Souveränität in internationalen Institutionen aufzulösen seien. Diejenigen, die auf eine Erneuerung des internationalen Systems vertrauten, waren der Meinung, dass diese Institutionen den sonstigen, nicht staatlichen Legitimationsquellen Platz machen werden (wie unter anderen der nationalen Selbstbestimmung), die durch kontrollierte Volksabstimmungen empfindliche Grenzprobleme lösen oder Minderheitenrechte gegenüber dem Mehrheitsstaat völkerrechtlich garantieren werden.

Das Friedenssystem, das an Stelle von Monarchien theoretisch Nationalstaaten, in der Praxis jedoch multinationale Staaten schuf, brauchte eine Stabilität der willkürlich, nach Machtinteressen umschriebenen Grenzen. Mittel der ersehnten Stabilität waren die den Minderheiten ge-

währten Garantien, deren Ziel letztendlich eine möglichst schmerzlose Assimilation war.

Die mit dem Völkerbund verbundenen Garantien materieller und verfahrensrechtlicher Minderheitenrechte konnten ihre Funktion nur teilweise erfüllen, aber hinter dem System stand die richtige Erkenntnis, dass der Minderheitenschutz einer der Schlüssel eines friedlichen Zusammenlebens und Zusammenwirkens in Europa sein könnte. Die im System steckenden Widersprüche waren an der Sache Bernheim plastisch zu sehen. Nach dem zweiten Weltkrieg gewann die Auffassung die Überhand, nach der völkerrechtliche Regeln des Minderheitenschutzes nur dazu da seien, als Grundlage verwendet zu werden, wenn gewisse Staaten Forderungen an andere Staaten stellen, die zwischenstaatliche Spannungen erhöhen. Deshalb wurden die Minderheitenrechte in die Allgemeine Erklärung der Menschenrechte nicht aufgenommen.

Jegyzetek

¹ 2014. október 15-én az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jegtörténeti tanszék, a Magyar Állam- és Jegtörténeti Tudományos Diákkör és a Magyar Jogász Egylet Jegtörténeti és Egyházjogi Szakosztálya által megrendezésre kerülő, Ut az első világháborúba című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

² Norman Angell: *Europe's Optical Illusion*. London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co., 1909.

³ Norman Angell: *The Great Illusion*. New York: G. P. Putnam's & Sons, 1910.

⁴ Angell: *The Great Illusion*. i. m. 7. p.

- ⁵ Lásd erre: Isabel V. Hull: *A Scrap of Paper: Breaking and Making International Law during the Great War*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2014.
- ⁶ Wilson amerikai elnök – a nemzeti önrendelkezés meghirdetője – 1919 végén a Kongresszus előtt már így nyilatkozott: „Amikor kiejtettem azokat a szavakat, (minden nemzetnek joga van az önrendelkezéshez) annak tudta nélkül tettem ezt, hogy léteznek olyan nemzetiségek, amelyek nap-nap után hozzánk fordulnak majd.” Margaret Macmillan: *Béketeremtők*. Az 1919-es párizsi békekonferencia. (Fordította: Barna Judit.) Budapest, Gabo, 2005, 40. p.
- ⁷ Nathaniel Berman: „But the alternative is despair”: *European Nationalism and the Modernist Renewal of International Law*. 94 *Harvard Law Review* (1993)
- ⁸ Macmillan i. m. 41–42. p.
- ⁹ Lásd Anthony Carty: *Carl Schmitt's critique of liberal international order between 1933 and 1945*. *Leiden Journal of International Law*, 2001/1. 48. p.
- ¹⁰ Idézi Paul Kennedy: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. (Fordította: Bojtár Péter, Csillag Gábor, Varga Zsuzsanna.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992, 271. p.
- ¹¹ Idézi Nathaniel Berman i. m. 1793. p.
- ¹² Lásd erre Nathaniel Berman: *Modernism, Nationalism, and the Rhetoric of Reconstruction*. 4 *Yale Journal of Law and Humanities* (1992),
- ¹³ Lásd Berman: *Modernism...* i. m.
- ¹⁴ Idézi Henry Kissinger: *Diplomácia*. (Fordította: Baik Éva, Kálmán András, Magyarics Tamás, Rózsa György, Szabó Klára.) Budapest, Panem–McGraw-Hill, Grafo, 1996, 237. p.
- ¹⁵ Kissinger i. m. 236. p.
- ¹⁶ Berend T. Iván: *Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet európai történetének interpretációja*. (3. bővített, átdolgozott kiadás.) Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1987, 53. p.
- ¹⁷ Idézi Patrick Thomberry: *International Law and the Rights of Minorities*. Oxford, Clarendon Press, 1991, 49. p.
- ¹⁸ A népszövetségi rendszer részletes nemzetközi jogi elemzésére lásd Szalayné Sándor Erzsébet: *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet, Gondolat, 2003, Péter Kovács: *Te Protection of Minorities Under the Auspices of the League of Nations*. In Dinah Shelton (szerk.): *The Oxford Handbook of International Human Rights Law*. Oxford, University Press, 2013, illetve történeti vizsgálatára Galántai József: *Trianon és kisebbségvédelem*. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása. Budapest, Maccenas, 1999. A nemzetközi szakirodalomból lásd például Carol Weisbrod: *Minorities and Diversities: The „Remarkable Experiment” of the League of Nations*. *Connecticut Journal of International Law* Volume 8, Spring 1993, Number 2.
- ¹⁹ Idézi Kovács i. m. 327 p.
- ²⁰ Idézi Thomberry
- ²¹ Patrick Thomberry i. m. 46. p.
- ²² Greco – *Bulgarian Communities*, (P.C.I.J. Ser. B. No. 17).
- ²³ *Minority – Schools in Albania*, (P.C.I.J. Ser. A. – B. No. 64).
- ²⁴ J. P. A. Francois: *Règles générales du droit de la paix*. RCADI, T. IV. 140. p. idézi: Bruhács János: *A kisebbségek védelmének nemzetközi jogi szabályozása az ENSZ keretében* In: Herczegh Géza (szerk.): *Tanulmányok a nemzeti kisebbségek jogi védelméről*. Pécs, JPTE, 1988, 179 p.
- ²⁵ Idézi Jan Helgesen: *Protecting Minorities in the Conference on Security and Co-operation in Europe (CSCE) Process*. In: Allan Rosas and Jan Helgesen (szerk.): *The Strength of Diversity: Human Rights and Pluralist Democracy*. Dordrecht, Martinus Nijhoff, 1992, 159. p.
- ²⁶ Antonio Cassese: *Human Rights in a Changing World*. Philadelphia, Temple University Press, 1990, 18–19. p.
- ²⁷ Szalayné Sándor Erzsébet i. m. 169. p.
- ²⁸ Idézi: Jan Helgesen, i. m. 159. p.
- ²⁹ Hitler egyébként kielégítőnek tartotta az észak-olaszországi német ajkúak helyzetét, legalább is 1922-ben így nyilatkozott egy olasz diplomatának. Lásd erre Santi Corvaja: *Hitler és Mussolini*. A titkos találkozók. Pécs, Alexandra, é. n. 26. p.
- ³⁰ Bruhács János i. m. 180. p.
- ³¹ Patrick Thomberry i. m. 124. p.
- ³² Közli: Patrick Thomberry: i. m. 134. p.
- ³³ Patrick Thomberry *ibid*.
- ³⁴ Lásd erre Johannes Morsink: *The Universal Declaration of Human Rights. Origins, Drafting, and Intent*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1999, 269–280. p., illetve Patrick Thomberry i. m. 133–137. p.
- ³⁵ UN GA Res. 217c (III).

1911-ben Olaszország annektálta Tripoliszt, melynek következtében Olaszország és Törökország között háború tört ki. A feszültséget a következő évben megkötött lausanne-i béke sem tudta feloldani, sőt Szerbia és Bulgária közeledése, majd 1912. március 1-én megkötött szövetségi szerződése előkészítette a Balkán tűzbe borítását. Miután a Balkán-szövetség kiegészült Görögország és Montenegró csatlakozásával, mint arra számítani lehetett, 1912 októberében kitört az utóbb előzőnek nevezett balkáni háború. Az Osztrák–Magyar Monarchia Balkán-politikája és az osztrák vezérkar agresszív háborús készülődése² Magyarországon is napirendre kényszerítette az évek óta elodázott törvényi rendelkezést a háború vagy a háború fenyegető veszélye esetén esetlegesen bevezetendő rendkívüli intézkedésekről, kivételes állapotról.

1912. október 7–16. között – a balkáni eseményekkel összefüggésben – tárcaközi értekezlet keretében szakértői egyeztetésekre került sor a honvédelmi minisztériumban.

Mezey Barna

A kivételes hatalom jogi természetete¹

Az, hogy a korábbi tárgyalások helyszínéül szereplő igazságügy-minisztériumból a honvédelmi tárca épületébe került át a munka színhelye, vitathatatlan bizonyítéka a hadkészültség fokozásának. Az 1906 óta folyamatosan tárgyalt javaslat³ előkészítésének felgyorsulása a háború fenyegető előjeleként ítélhető meg. Az események felgyorsulását és az azonnali döntés fontosságát igazolja az is, hogy a minisztertanácsban október 7-én Lukács László miniszterelnök előzetes elvi felhatalmazást kért a

kormánytagoktól a szakértői munka eredményeként véglegesre formált tervezet benyújtására a képviselőházban. A 16-án lezárult törvényszerkesztő munka eredményeként megszületett törvényjavaslat tervezetét Lukács miniszterelnök haladéktalanul felterjesztette előszentesítésre,⁴ s már november 22-én birtokában volt a 19-én kelt uralkodói előzetes hozzájárulásnak a parlamenti előterjesztéshez.⁵

A törvény a jogalkotás lépcsőin figyelemre méltó gyorsasággal haladt végig. 1912. november 30-án hivatalosan is letette a miniszterelnök a ház elé a törvényjavaslatot, december 4-én pedig már kész volt a közigazgatási és igazságügyi bizottság szakvéleménye. 1912. december 7-én a törvényjavaslat általános és egyben különös vitájára is sor került, miután az általános vita olyan rövidre sikerült, hogy aznap még megnyithatták a különös vitát is.⁶ Az általános vitának összesen három szereplője volt.

Egyrészt maga az előadó, aki a leghosszabban tartotta az ex-pozét, és indokolta, hogy miért és miért ebben a formában van szükség a szabályozásra.⁷ Másrészt egyetlen – ha úgy tetszik – ellenzéki hang volt. Giesswein Sándor képviselő rövid gondolatot fogalmazott meg, amely a legkomolyabb támadás a javaslat ellen. Ez pedig a következőképpen hangzott: „arra kell törekednünk, hogy bár az alkotmányos, a politikai élet egy bekövetkezendő háború esetén alszik, hogy ebből az alvásból azután ne legyen örök alvás, hogy ebből az álomból a nemzet ismét felébredhessen, ez közös felelősségünk”. Ez volt az ellenzéki hang a tárgyalásokon, amiből érzékelhető az is, hogy tulajdonképpen teljes egyetértésben fogadta el a törvényt az országgyűlés.⁸ Harmadikként a miniszterelnök kért szót, hogy megnyugtassa Giesswein képviselőt, és biztosíthassa arról, hogy természetesen nem fog a magyar alkotmányos élet „örökre elaludni”, erre a kormánynak gondja lesz.

A különös vitában egyetlen módosító hozzászólás esett, ez pedig a törvényjavaslat előterjesztőjének a kommentárja volt, aki egyébként a miniszterelnök javaslatát ismertette.⁹

1912. december 14-én lezajlott a főrendi házi vita is,¹⁰ melynek hangulata és bíráló stílusa összehasonlíthatatlanul radikálisabb volt, mint a képviselőházé. Köszönhetően elsősorban gróf Hadik András lendületes támadásának, mely a „háború fenyegető veszélye” megfogalmazás ellen irányult. Lukács miniszterelnök nagy nyugalommal „oktatta ki” a gróft, némi csúsztatással az országgyűlés és a kormány viszonyára vonatkoztatva, összemosva a Hadik által hiányolt előzetes országgyűlési jóváhagyást a kötelező utólagos bejelentéssel. Végül nem vitatkozva tovább, kérte a főrendeket a kormány javaslatának támogatására, amely meg is történt.¹¹

Még a karácsonyi ünnepek előtt, 1912. december 21-én megtörtént a törvény szentesítése is.¹² Ezzel a magyar közjog új szakaszába lépett. A kivételes hatalom kormányzati elrendelésének lehetősége immáron a magyar jogrend részévé vált.

*

A magyar alkotmánytörténetben, ha nem is teljesen előzmény nélküli az ilyen rendkívüli felhatalmazás, a korábbiakban ez nem valamiféle általános jogosítás formájában és nem mint a kormányt megillető általános jogkörként jelent meg. Amiképpen (feltehetően ebből fakadóan) hosszú ideig nem is történt meg a garanciális szabályozás ilyen átgondolt, korlátokat állító megfogalmazása sem.

A magyar jogtörténetben a 16. században jelent meg a

cirkálás, egyértelműen az inquisitio részeként. Eredete a török háborúk, majd a három részre szakadt Magyarország áldatlan közbiztonsági viszonyainak helyreállítását célzó intézkedések forrásvidékén kereshető. A közbiztonság súlyos leromlása miatt gyakorlattá lett, hogy közgyűlési felhatalmazás alapján az alispán szolgabírákkal és esküdtekkel „faluról falura járva nyomozott a gonosztevők után, s akiket kézre kerítenie sikerült, azok felett a hely színén azonnal ítélkezett is”.¹³ Erre a radikális „gyors” bíraskodásra a vármegyei törvényszéken és a rendes alispáni ítélőszéken kívül került sor, tehát a „rendes” bírósági fórumok és törvénykezés mellőzésével.¹⁴ A cirkálás lényegét tekintve a bűnüldözés körébe esett,

melyhez a hatékonyság jegyében fordultak a hatóságok. Benne a bűnfelderítés és a gyors felelősségre vonás fonódott össze. Erdélyben szinte valamennyi fejedelemségek korabeli országgyűlés foglalkozott a cégéres gonosztevők üldözésével. Trócsányi Zsolt adatai szerint latrok kergetésére vonatkozóan legkevesebb 160 törvényt alkottak az erdélyi országgyűlések.¹⁵ Rablók, tolvajok, gyilkosok, orvok, felkeltek, útonállók, házfelverők, házégetők, orgazdák, álpénzverők, álpénzzel kereskedők, étetők, bűvösök, feleség/férjhagyók, házasságbeli paráznák, kétfeleségűek, nyilvánvaló paráznák, „és mind ez félek, kikért az emberek meg szokták büntetni” ellen.¹⁶ Az országgyűlési dokumentumok alapján meglehetősen egyértelmű, hogy országos vagy regionális közrendfenntartó akciókról van szó, melyek a kevésbé hatékonyan működő büntető törvénykezés kiegészítéseként jelentek meg a magyar jogban. Az 1551-es marosvásárhelyi országgyűlés artikulusa értelmében a cirkálást a főispán vezette a vármegye 12 nemesével, akiknek a feladata volt, hogy „gonosztevőket kituggyák”.¹⁷ „Az inquisitiónak nevezett vizsgálatok

Giesswein Sándor országgyűlési képviselő

eredményeként összeállították a gonosztevők regestrumát (levelesítés), amely alapján és sorrendjében a főispán bejárta a vármegyét, s a lajstromba foglaltakat felakasztatta.¹⁸ Néhány évtizedig a főispán büntető hatalma adott keretet a cirkálásnak, és ebben a képletben bizonyos mértékben összeolvadt a rögtönbíráskodással. 1568-tól az országgyűlés differenciált a nyomozás, az ítélezés és a büntetés végrehajtása között, amikor is a cirkálás eredményeképpen összeállított lajstrom delikvenseit a főispán vezette vármegyei szék elé kellett idézni, míg a végrehajtást a földesurak közreműködésével foganatosították, amire nekik 30 nap állt rendelkezésükre. Ezzel a köztörvényes bűnelkövetők felelősségre vonását a vármegyékre testálták (beleértve a cirkálásban részt vevők választását is).¹⁹ A 17. századi erdélyi fejlődés egyértelműen abba az irányba mutat, hogy a cirkálás nyomán felderített köztörvényes bűnök számonkérése a vármegyei törvényszéken történjen meg. A sedria szakosodásával jellemzővé lett, hogy kifejezetten a malefactorok tárgyalására ültek össze a vármegye asszessorai. Előbb csak az alaposabb kivizsgálást igénylő, a cirkálás alkalmával felfedett ügyek kerültek a vármegye széke elé,²⁰ majd a cirkálás fokozatosan a vármegyei széken lefolyó tárgyalás előkészítő lépésévé vált, szervesült a nyomozásba.²¹

A cirkálás visszaszorulását és jobbára nyomozati cselekménnyé „degradálódását” a statáriális bírósági eljárás meggyökeresedése is segítette.²² Ebbe az irányba hatott az alispán egyedüli felhatalmazása a gonosztevők üldözésére, olykor a megyei közgyűlések statáriumszerű határozatokat hoztak.²³ A 18. században a cirkálásból egyértelműen kinövekedett a statáriális bíróság, mely döntéseivel szemben hiányzott a jogorvoslati lehetőség, ítélete azonnal végrehajtható volt.²⁴ Nagy korszaka a rögtönbíráskodásnak a 18–19. század fordulóján, amikor is a betyárvilág és a jobbágymozgalmak felszámolására használatos gyakori megoldásként alkalmazták.²⁵ A *judicium statarium* olyan bevetté és elterjedté lett a rendi jogban, hogy azt még II. József büntető kodifikációja sem számolta fel.²⁶ A Helytartótanács is csak 1803-ban látott hozzá érdemben a rendeleti szabályozáshoz.²⁷ Addig a szokásjogra támaszkodó gyakorlat szerint folyt a „talpon álló per”.²⁸

Ennek ellenére nem volt ellentmondásmentes a rögtönbíráskodás gyakorlata. A jog tudósai (még ha szükségét el is ismerték) inkább viszolyogtak tőle, mintsem kedvelték. A statáriális eljárás körüli vitákat Dósa Elek értelmezésében tisztázni látszott (bár a rögtönbíráskodás történetét nem zárta le) az 1791/92. évi magyar²⁹ és az 1791. erdélyi törvényhozás.³⁰ „Ezen törvényszék, mely az ember és a polgár legbecselesebb kincse, az élet felett, minden menedék s az önkényt zabolázó törvényes formák kirekesztése mellett, a bírót nem illető csaknem korlátlan hatalommal rendelkezik, még azon esetben sem lenne tűrhető, midőn kikerülhetetlen szükségessége bízonyíthatatnék.”³¹

Önmagában azonban az a tény, hogy az uralkodó elfogadta a törvényhozás követelését a független bíráskodásról és a kizárólag törvényszékek útján történő ítélezkedésről, még nem jelentette a különleges kezelést igénylő közbiztonsági helyzetek kezelésének igényét. („Ennél fogva a törvénykezésnek törvény útján megállapított

vagy megállapítandó rendjét nem fogja királyi hatalmával megváltoztatni; sem a törvényes ítéletek végrehajtásait a törvénnyel meg nem egyező bírói parancsokkal megakadályozni vagy megengedni, hogy mások meggátolják, sem a törvényszékek ítéleteit nem fogja leküldött bírói parancsokkal megmásítani, vagy felfüggeszteni, hanem a törvényesen beállítandó illetékes bírák az eddiglé alkotott vagy jövőre alkotandó törvények és az országnak oklevelekkel biztosított alkotmánya értelmében fognak ítélezni.”) A statáriális bíráskodás gyakorlata a vármegyei praxisban folytatódott. Jelentőségét nyomatékosította, hogy a Helytartótanács mindinkább igényelte a rögtönítélő bíróságok szabályozását, ráadásul még a nagyszombati jogi képzés tematikájába is bekerült.

A Helytartótanács 1813. február 23-án tette közzé az idevágó, január 19-i királyi leiratot,³² mely átfogóan kívánta rendezni a statáriális bíráskodás elrendelésének, kihirdetésének, megszűnésének a feltételeit, valamint a célba vett bűncselekmények körét. Ezt a normát még többször (1837-ben, 1840-ben, 1846-ban), kisebb-nagyobb mértékben módosították, de 1852-ig hatályban volt. 1852. december 12-én az osztrák büntető, büntető perjogi és büntetés-végrehajtási jogszabályok oktrojálásával egy időben megújították a statáriális szabályokat is. 1862-ben újfent, majd 1867. augusztus 11-én az 1846-ban jóváhagyott normákhoz tért vissza a királyi kormányzat. Végül 1868. november 5-én igazságügy-miniszteri rendelet formájában hirdették ki a rögtönbíráskodás új szabályait.³³ Ez a rendelet volt hatályban a büntető perrendtartás hatályba léptetéséig (1900. január 1-ig).³⁴

A statáriális eljárások *központi eleme* tehát a *közbiztonság megromlása*, melynek orvoslására a rendelkezésre álló *hagyományos törvénykezési formák alkalmatlannak* látszottak, ezért a bűnözés csökkentésére rendkívüli eszközöket alkalmaztak. Így például az 1868. november 5-ei szabályozás a meghirdetés feltételeként a törvényhatóságtól megkövetelte a „rendes eszközök elégtelenségének” igazolását.³⁵

A statáriális eljárások *jellegetes vonása* annak *elretentő megtorlással* párosított foganatosítása. Ezenközben az alkalmi nagy erejű támadások a bűnöző világ ellen könnyörtelenségénél fogva ritkította is a gonosztevők sorait. Világosan fogalmazott Vuchetich: a statárium célja, hogy „a büntetéssel való gyors megtorlás következtében mások hasonló bűncselekményektől elrettenjenek”.³⁶

Magának a rendes peres eljárás köréből kiemelt bíráskodásnak fontos jellemzője tehát a *gyorsaság* (gyakori elnevezése ezért ennek az eljárásnak a rögtönbíráskodás vagy „talpon álló bíróság”, *processus iudicii statarii*³⁷). Hogy „a köz üdve, amely a legfőbb törvény, megőriztessék, a lehető leggyorsabban jár el a bíró a gonosztevővel szemben”.³⁸ A gyorsaság érdekében született előírás volt a tartóztatástól számított három napon belül megkezdett tárgyalás és a további három napon belül meghozott ítélet (felmentés vagy halálra marasztalás). Az ítélethozataltól számított három (Erdélyben 24³⁹) óra belül a halálos ítéletet kötélt által végre kellett hajtani. Az eljárás jellemzője tehát, hogy az elítéltnak nincsen jogorvoslati lehetősége. Amennyiben a terminusok nem voltak betarthatók, az

ügyet az illetékes rendes bírósághoz kellett áttenni.⁴⁰ Erdélyben az 1619. évi országgyűlés határozata alapján a nemes által befogott és a főispánnak vagy alispánnak átadott jobbágyot nyolc nap alatt meg kellett ítélni.⁴¹

Az 1813. és az 1846. évi helytartótanácsi szabályozás szerint is a letartóztatottnak a törvényszék székhelyére szállításától számított három napon belül össze kellett ülnie az eljáró bíróságnak. A körülményeskedés nélkül lefolytatott kihallgatások után nyomban, de legfeljebb három napon belül (1813-tól 24 órán belül) meg kellett hozni az ítéletet.⁴² Ha a szentencia elmarasztaló, a delikvenst 24 órán belül át kellett adni az ítélet-végrehajtónak, akinek a foganatosítást három órán belül eszközölnie kellett.⁴³ Amennyiben a meghatározott határidőn belül a terhelttel szemben az eljárást végleg nem lehetett befejezni, az eljárást rendes büntető peres útra kellett terelni.⁴⁴ Az osztrák Strafprozessordnung és az 1868. évi leirat egyöntetűen nyolc napban határozza meg konkrét ügyben a rögtönbíráskodás leghosszabb tartamát.⁴⁵

A statáriális eljárás – bár története erre utal, és sok esetben szakirodalmi megközelítése is valamiféle kirívó és különleges állapotként definiálja – valójában a büntető eljárás része. Vuchetich már idézett 1819-ben publikált tankönyvében, az *Institutiones Iuris Criminalis Hungarici* második könyvében (az 1813. évi királyi leiratot és a vármegyei gyakorlatot feldolgozva) egyértelműsíti a rögtönbíráskodás pozícióit. Eszerint a büntető igazságszolgáltatáson belül, a rendes törvényes út mellett „a másik, kevésbé ünnepélyes eljárás avagy sommás eljárás az ún. statáriális eljárás, amelyben mellőzve a körülményességet, megtartván mégis a lényeges elemeket, legrövidebben járnak el a terhelttel szemben”.⁴⁶ Valamiféle gyorsított büntető törvénykezéssel van tehát dolgunk.

A rendes és a gyorsított eljárás párhuzamosságát van hivatva kifejezni az is (legalábbis a 19. századra), hogy a rögtönbíráskodást a vármegyei törvényszékének bíráiból alakították meg. A sedrián ismertetett felhatalmazó irat tette lehetővé a statáriális ítélő tanács felállítását, melynek összetétele (elnök és négy ítélőbíró) évszázadok során állandósulni látszott.⁴⁷ Az 1868. évi rendelkezések szerint az elnök és négy szavazó bíró mellett akadályoztatás esetére póttagot is kell kiküldeni, kikhez még járul a tisztí ügyész és a jegyző.⁴⁸

A Vuchetich-meghatározásban említett lényeges elemek megtartására figyelve alakította ki előbb a joggyakorlat, majd a rendeleti szabályozás a rögtönítélő eljárás garanciáit, melyek a törvényes kereteken belül tarthatók a sommás elintézés során is a bíráskodást.

A *garanciális korlátok* kezdettől arra utaltak, hogy a felhatalmazó hatóságok tudatában voltak a különleges eljárás veszélyeinek, a túlzások és visszaélések lehetőségének. A biztosítékok között első helyen szerepelt a *felhatalmazás megszerzése*. A korábban vármegyei közgyűlési döntéstől függő rögtönbíráskodás *engedélyezésére* a 18. században már igényt tartott a királyi hatalom, így az – vármegyei kezdeményezésre, de – a király, a nádor vagy a Helytartótanács hozzájárulásával volt lehetséges.⁴⁹ Ezt tartalmazta az 1803., 1846. és az 1862. évi szabályozás is.⁵⁰ Az engedélyezési rendszer a központi hatalom bizo-

nyos kontrollját biztosította a vármegyei szándékok és tevékenység fölött, mely némiképp csökkentette az oktan, illetve elhamarkodott döntéseket. Az 1868. november 5-ei helytartótanácsi rendelkezés előírta, hogy a törvényhatóság a belügyminiszterhez benyújtott engedélykérelemben, mely a statárium kihirdetésének tervét tartalmazta, a kérelmező hatóság a „fennforgó veszélyes körülményeket” (s amiként fentebb említettük, „rendes eszközök elégtelenségét”).⁵¹

A felhatalmazás a statáriumra nem parttalanul biztosította a rögtönbíráskodás jogát az illetékes hatóságoknak, hanem előre meghatározott, szigorú keretek közé terelték azt. Mindenekelőtt a *rögtönbíráskodás terjedelmének* világos *tartalmi rögzítésével*, többek között azoknak a bűncselekményeknek tételes felsorolásával, melyekre vonatkozóan a rögtönítélő eljárást alkalmazni lehet. „A mindig név szerint megnevezett gonoszságok megbabolázhatása végett tartathatván.”⁵² (Leggyakrabban a rablás, az útonállás, a rablógyilkosság és a gyűjtogatás felszámolása volt a meghatározott cél.) Az 1813. évi rendelkezés megkívánta a felfolyamodásban „egyedileg, megfelelően, a körülményeket kifejtve... hogy e jog szükségessége világossá váljék”.⁵³ Vagyis már a kérvényben meg kell jelölni a statárium alá eső deliktumokat, és ennek megfelelően az engedélyt is ezekre (egyenként vagy összességében) lehet elnyerni. Pauler Tivadar hívta fel arra a figyelmet, hogy az 1813. évi szabályok radikálisan leszűkítették a statáriális bíráskodás tárgyául szolgáló bűncselekményeket, a rablás, a rablógyilkosság és a gyűjtogatás esetire.⁵⁴ A felsorolást tekintve egyfelől feltűnő, hogy a deliktumok közül hiányoznak a politikai típusú, az államellenes cselekmények, másfelől ez érthető annyiban, amennyiben a tényállások meglehetősen képlékeny keretei, de leginkább a jogi szabályozáson túl is működő önkényes büntető hatalom rövid úton elintézte a szervezkedő, lázadó, zendülő parasztságot.

Az eljáró bíróság szigorúan kötve volt a felhatalmazásban rögzítettekhez, így csupán az abban meghatározott deliktum vizsgálatát végezhetette, odáig menően, hogy az elkövető előéletét sem vizsgálhatta („csak annyiban, amennyiben az elkövetett gonosztett és gonoszság alaposabb bizonyításához ez szükséges” volt⁵⁵).

A statáriális eljárások fontos érvényességi kérdésének tekintették a meghirdetés határidejét. Ez részben a megfelelő nyilvánosság miatt volt fontos („hogy a gonosztettek félelemben tartassanak”), részben pedig a *statárium tartama* okából. Engedélyezés esetén oly módon kellett közzétenni a statáriumot, hogy annak híre 14 nap alatt (!) mindenkihez eljusson, különös tekintettel a rögtönbíráskodás elnökére és tagjaira.⁵⁶ A statárium fenntartása szabály szerint addig volt indokolt, amíg a meghirdetés okaként megjelölt helyzet fennállt. A statárium feloldását negyedévenként megfelelő indoklással kérhette a kezdeményező törvényhatóság, de legfeljebb egy esztendeig tarthatott. Ha szükségesnek mutatkozott az egy éven túli érvényben tartás, meg kellett ismételní a meghirdetési procedúrát. Amennyiben megtörtént, a visszavonásról már nem kellett hirdetményt közzétenni.⁵⁷ 1868-ban már havonta jelentést kellett tenni a belügyminiszternek. Az esetlegesen

megismételt engedélyeztetésre vonatkozó szabályokat és a visszavonás nem nyilvános mivoltát fenntartották.⁵⁸

Miután a rögtönbíráskodást is a büntető törvénykezés egyik ágának tekintették, alapszempont lett a meggyengített eljárási rend miatt a bizonyítottság jelentős megerősítése. A legfőbb elvárás volt az eljáró bírók részéről a minden kétséget kizáró bizonyíték megléte. Ezért igényelte meg a királyi leirat (az idevágó gyakorlatban egyébként is érvényesülő) tettenkapást, mint az elkövetett deliktum legvilágosabb bizonyítékát. A közvetlen *tettenérés*t legfeljebb a tetthelyről elmenekülő elkövető folyamatos üldözése és elfogása vagy az ilyen bűncselekmény elkövetésével vádoltnak a letartóztatási kísérletnél *fegyveres védekezése* válthatta ki.⁵⁹ (Ilyenkor nemessel szemben is el lehetett járni.⁶⁰ Egyébként a kóborló, latrokkal cimboráló vagy birtoktalan nemest a praxis nemnemesként kezelte.⁶¹) Ha a fenti feltételek (tehát a tettenkapás, a folytonos üldözés során történő elfogás, illetőleg a letartóztatáskor tanúsított fegyveres ellenállás) valamelyike hiányzott, az ügyet nyomban rendes útra kellett terelni. Hasonlóképpen alakult az erdélyi jogban is a kérdés. „A nyilvánvaló latrot helyben exequálhatják a viceispánok”, akik felől azonban csak gyanú van, fogságba kell vetni, az ügyüket kivizsgálni, és ez után kell az ítéletet meghozni.⁶² Erdélyben már a 17. század közepe táján arra utal a többször is felmerült tömlöcinség, hogy a súlypont a rögtönítélő eljárásról a széki tárgyalás felé tolódott el.⁶³

Ugyanezen teljes bizonyítottság céljának alárendelten, eljárásjogi garanciaként írta elő a jogszabály, hogy az ítélet érvényességéhez *teljes szavazategyenlőségre* van szükség.⁶⁴ Amennyiben bármilyen kétség mutatkozott a bírák meggyőződésében, a statáriális eljárást vissza kellett terelni a rendes per útjára. Ugyanez történt abban az esetben is, ha nem volt egyértelmű a történeti tényállás, ha további vizsgálatra volt szükség, vagy ha szembesítést láttak a bírák szükségesnek. Az ügy ebben az esetben is az illetékes rendes bírósághoz került.⁶⁵

Néhány további körülmény is szerepelt a szabályozásban, melynek megléte esetén a rögtönbíráskodás helyett rendes perben kellett megítélni a befogott elkövetőt. Nevezetesen a 20 esztendő még be nem töltötteket, amennyiben nem ők a felbujtók; a rablók, ha a zsákmány jelentéktelenségéből nem a gazdagodás, hanem a létfenntartás szándéka következethet.⁶⁶ 1846-tól mindazok, kiknek „elmebeli állapotja felől alapos kétség előfordul”, továbbá a megfelelő előéletűek („kik még terhesebb büntetést nem szenvedtek”), 1868-ban már a magukat és büntőrsaikat önként feladók is a kivételi lajstromon szerepeltek. Hogy mennyire nem a törvényhatóságok statáriális felfogása volt a szigorúbb, például szolgál, hogy Pest vármegye kifejezetten kérte a 70 év feletti aggastyánok mentesítését is, erre azonban a Helytartótanács nem látott megfelelő indokot.⁶⁷

A statáriális bíráskodás bizonyítási eljárásában a vádlottakat szigorúan tilos volt fenyegetéssel vagy veréssel beismerésre készíteni.⁶⁸ 1868-tól kötelezővé tették a védőkirendelését.⁶⁹

A „talpon álló bíróság” későbbi szakkifejezéssel élve egyértelműen polgári statáriális törvénykezési fórum volt, s abba katonák legfeljebb olyankor keveredtek, ha háborúk idején a kóborló-fosztogató, dúló katonákra le tudott csapni a cirkáló megyei közbiztonsági erő. (Bizonyos pontokon a civil és a katonai személyekre vonatkozó hatáskörök találtakoztak, így az 1868. évi statáriális rendelet szerint bárkit is fog be a statárium kihirdetése után a gonosztevők üldözésére kiküldött katonaság, ellene a rendelet statáriális szabályait kell alkalmazni.⁷⁰)

Netán nemesi felkelés esetén folytak össze a határvonalak.⁷¹ Ekkor ugyanis a seregbe vonult mágnások, birtokos nemesek, vagyonosabb címerlevelesek, egytelkes nemesek és szegény armalisták egyaránt, mint a felkelésben részt vevők átmenetileg a katonai büntetőjog hatálya alá kerültek.⁷² „Minden egyéb, bármilyen fajta büntett és vétség a maguk rendes formájában tárgyalandók; midőn azonban összeesküvés és nyilvánosságra törő lázadás, valamint szemle idején fegyveres kézzel elkövetett rablás, fosztogatás és a feljebbvalók s tisztek ellen megkísérelt és a többiek megbotránkoztatásával, valamint sebesítéssel, tagcsönkítással vagy öléssel egybekötött támadás a rögtön halálbüntetést a közbiztonság fönntartása okából elkerülhetlenné tenné: az elnök összehívja a katonai szabályzathoz képest, tehát közkatonák alkalmazásával alakított rögtönítélő bíróságot.”⁷³ Ez a rendelkezés azonban nem vonta össze a hadi és civil szabályozást.

A 1848/49. évi szabadságharc idején kialakult speciális helyzet különleges megoldásokat hozott. Regisztrálható egy párhuzamos berendezkedés – mint a Tóth J. Zoltán által elvégzett elemzésből kirajzolódott –, a magyar ellenőrzés alatt álló területen a magyar kormányzati tényezők kísérleteztek különféle eszközökkel részben a nemesi, a jobbágy-, a nemzetiségi lázadások letörésére, részben a hadi helyzet alakulása miatt, a háborús bűncselekmények meggátolása okán. (Ebben éppúgy megtalálható volt a statárium egykori intézménye, a hadbíráskodás kiterjesztése, mint az ostromállapotot rövid időre meghonosító Vész törvény is.⁷⁴) A másik fél által megszállt országrészben az osztrák hadvezetés alkalmazta a hatályos (1846-ban kibocsátott) polgári rögtönbíráskodásra vonatkozó szabályozást, de operált a haditörvényszékek és a katonai statáriális eljárás kiterjesztésével is. Haynau proklamációja az osztrák katonai statáriális eljárás polgári alkalmazását hozta magával.⁷⁵ Mindkét megoldásban egy új jelenség figyelhető meg, melynek összehatása egy irányba mutat. A katonai-politikai célok alá rendelt joggyakorlat immáron olyan politikai bűncselekmények tömeges szankcionálását kezdte meg a statáriális eljárásban hadiállapotról hivatkozva, mint a hazaárulás, a hűtlenség, a lázadás és a felségsértés. Ezzel a magyar (és osztrák) polgári állam politikusai a közjog egyik kulcskérdésévé tették az állam intézményei és polgárai fölött gyakorolható erősza-
kos hatalom lehetőségét, illetve az alkotmányos garanciákat. A monarchikus diktatúra múltán évtizedekig nem kellett a kérdéssel „élesben” foglalkozni. Egészen addig, amíg a századforduló után az Osztrák–Magyar Monarchia terjeszkedni vágyása nem idézte fel az újabb háború veszélyét.

Amikor az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadügymisziere szorgalmazni kezdte a magyar kormánynál a háborús helyzetre vonatkozó kivételes intézkedések lehetőségének megteremtését, már egészen más keretek között kellett és lehetett gondolkodni a felhatalmazásról. A 19. század második felében Európa-szerte jogállami keretek között működő polgári államberendezkedések lettek jellemzőek, melyek a francia forradalom óta lényeges közjogi vívmányként kezelték az emberi jogok érvényesülését. Ezért azután az azokat korlátozó intézkedések különös figyelmet érdemlő intézménnyé váltak. A legkülönfélébb kifejezésekkel (mint a kivételes állapot, szükségállapot, hadiállapot, ostromállapot, statárium, rendkívüli állapot⁷⁶) jelzett rendkívüli alkotmányos helyzet lényegét a polgárok, a társadalom és a gazdaság korlátozásai adták. A jelenséggel kapcsolatban a jogtudomány két kérdésre kellett választ adnia. Egyfelől, hogy szabad-e, lehetséges-e, megindokolható-e bármilyen közérdekre történő hivatkozással a polgári jogok jelentős vagy kevésbé jelentős megnyirbálása? Létezhet-e olyan politikai szempont, amelyik alátámaszthatja az emberi jogok katalógusának csökkentését? Másfelől, amennyiben a válasz igen az első kérdésre, utat kell mutatni, hogy miként és milyen konstrukcióban hívható életre. Hogyan lehetséges az alkotmányos állam alapértékeit áttörni úgy, hogy bizonyos garanciális képletek mentén elérhető legyen a lehető legkisebb rossz. Vagyis az emberi jogok gyengítése milyen módszerekkel redukálható minimálisra. A kérdésekre adott válaszok természetesen csak a jogállami berendezkedésekben érvényesek, a hadsereg által megszállt, letiport ellenséges társadalmak fölött gyakorolt győztesek joga felülírja a demokratikus szerkezeteket.

A 19. század fordulójának jogtudománya elfogadta azt az álláspontot, hogy „midőn a közrend fölbomlásától lehet tartani, az az midőn az államhatalom alkotmány szerinti tényezőinek, avagy a társadalom tagjainak jog szerinti összefüggését államtagok zendülése, lázadása, nagyszámú rablások, gyilkosságok, gyűjtogatások, megfélemlítő erőszakoskodások fenyegetik avagy éppen megzavarják, az államnak a maga vagy a társadalom megvédésére más, kivételes eszközökhöz kell folyamodnia, mint a melyekkel közhatalóságait és bíróságait állandó jogrendjében felruházta”.⁷⁷ Az állam biztonságát fenyegető veszélyt azért kell tehát rendkívüli eszközökkel kezelni, mert a tradicionális alkotmányos lehetőségek erre nem adnak módot. A kivételes állapot eszerint nem más, mint a jogrend felfüggesztése. A jogrend azon szabályai, melyek „a közhatalóságok működési körét, eljárási módját, az egyéni szabadság biztosítékait meghatározzák, időleg mellőzhetnek avégből, hogy a közrend elleni támadások elnyomathassanak”.⁷⁸ Magyar szerint a kivételes állapot elrendelése egyenesen annak beismerése, hogy „a parlamentáris rendszer saját magát csak az egyszerűbb és kevésbé kritikus békés viszonyok közötti használatra tartja alkalmasnak, s azt belátja, hogy háborúban a kormánynak a parlament alá való rendelése az ország érdekének felel meg”.⁷⁹ Ereky határozottan védelmébe vette a felhatalmazásos rendeletalkotást, mondván, hogy a népképviselői elv győzelmével majd meggyökeresedésével veszélyte-

lenné vált a parlament számára a rendeletalkotó (törvénypótló, illetve törvénykiegészítő) jogkörök átadása akár az államfő, akár a kormány számára.⁸⁰ A parlamentáris törvényhozás nem képes a végrehajtó hatalom teljes zónáját átfogni, és jogalkotó tevékenységével lefedni. Ezért (különösen a 20. században) a végrehajtó hatalom túlsúlya és a feladatok átengedése is természetes jelenség.⁸¹ Ha ez ráadásul olyan helyzetben válik szükségessé, amikor a veszélyek elhárítására a rendes, békeidőben használt államszervezeti struktúra sem szervezetileg, sem működésében nem alkalmas, aligha lehet kérdéses a végrehajtó hatalom felhatalmazása a veszélyek elhárítására.⁸²

Annak függvényében, hogy a speciális helyzet megoldását a kormányzatra és a belbiztonsági, rendőri erőkre bízzák-e avagy a hadseregre, szól a szakirodalom kivételes állapotról vagy ostromállapotról. A 19. századi magyar szóhasználat szerint ostromállapoton azt a helyzetet kell érteni, „midőn az ellenség valamely várat, várost, tartományt, vagy országot megszállva tart; különösebben, midőn valamely városban, tartományban, vagy országban a lázadás, vagy forradalom legyőzése végett, vagy legyőzése után még darab ideig többé-kevésbé szigorú katonai törvények szerint kormányoznak”.⁸³ Elfogadva ezt a meghatározást, és összevetve Concha Győző definíciójával (mely szerint „a politikai rendőrség legerősebb eszköze: a kivételes állapot létesítésének, a jogrend részleges felfüggesztésének hatalma”⁸⁴), a leglényegesebb különbség e két fogalom között a katonai fennhatóság kérdése, vagyis a hadi igazgatás és törvénykezés kiterjesztésének mértéke a teljes polgári életre. A veszély foka erős összefüggésben áll a rá adott válaszokra. Nem mindegy például, hogy a veszély forrása háború, háborúval fenyegető helyzet, netán belső, forradalmi, politikai mozgalom, természeti csapás, esetleg a közrend egyéb okokból történő megbomlása-e. Háborús, forradalmi viszonyok között nagyobb az esélye a hadsereg különböző fokú fellépésének, míg a közrendet és a társadalmat jelentősen veszélyeztető egyéb események vagy cselekmények kiválthatják a rendőrség jogkörének megerősítését, olykor a végrehajtó hatalom egészének feljogosítását kivételes hatalommal. A rendőri hatáskörök kiterjesztése a jogrendnek csak bizonyos, kisebb részeit érinti, a közigazgatási-kormányzati jogkörök átengedése a katonai hatóságoknak adott esetben a politikai berendezkedést is érinthetik. Ostromállapot esetén a katonai hatóságok kezében van a közrend és közérdek biztosításának lehetősége és joga, míg a kivételes hatalom esetén a polgári kormányzat egyes végrehajtó hatalmi szervei jutnak döntő szerephez.

A magyar történeti példa arra utalt, hogy korántsem jelentéktelen ez a különbség. Nem történt oly régen, hogy az osztrák hadak megszállták Magyarországot, és hadi törvényeket léptettek érvénybe. Az osztrák katonai ostromállapot, az osztrák katonai rögtönbíráskodás túlburjánzása, majd Haynau „különös haditörvényszékeinek” működése⁸⁵ viszolyogatóan ellenszenvessé tették a magyar törvényhozás tagjai számára a katonai megoldásokat. (De még a magyar jogtörténelemben sem próbálkoztak sikeresen a haditörvények és haditörvényszékek hatáskörének polgári igazgatásra és személyekre történt kiterjesztésé-

vel.) A szabadságharc idején is nem a katonai parancsnokok, hanem kormánybiztosok számára juttatott rendkívüli hatalom megoldását igazolta vissza a politikai praxis.⁸⁶

Az alkotmányos berendezkedéshez való következetes alkalmazkodás a magyar politika számára (kormányoktól függetlenül) lényeges szemponttá tette a dualista sarokpontok következetes betartását. A Monarchia közös hadseregével kapcsolatos magyar politikai félelmek és kifogások is azt a meggyőződést erősítették, hogy a katonai irányítás alá helyezett polgári kormányzat Magyarország függetlenségét és Monarchián belüli státusát veszélyeztetné. Márpedig a közös hadügyminisztérium egyértelműen az osztrák modellt erőltette a magyar kormány felé. Az 1906-ban az osztrák kormány és a hadvezetőség által kidolgozott tervezet háború esetén az osztrák tartományokban olyan kivételes rendszabályokat⁸⁷ javasolt életbe léptetni (nem kevésbé a német megoldást követve), melyek szükségállapot idején a katonai vezetés alatt álló Armeekorps felügyelete alatt működő Kriegsüberwachungsamt hatáskörébe utalták a polgári kormányzati jogkörök jelentős részét. Vagyis a klasszikus ostromállapot konstrukciót hozta létre katonai fősséggel a polgári felett.⁸⁸ A magyar kormányok és a magyar törvényhozás azonban elutasították a katonai mintát.

Már a Wekerle-kormány belügyminisztériuma meglehetősen határozottsággal szögezte le, hogy „tekintettel Magyarország közjogi helyzetére, óvatossággal kell eljárunk, s úgy hiszem, az esetleges rendkívüli hatalmat nálunk nem a katonai, hanem a polgári hatóságra, a felelős kormányra kellene bízni”.⁸⁹ A polgári közigazgatásnak vagy egy részének katonai hatóságra ruházása a magyar alkotmánnyal ellentétes, hiszen az 1848:3.tc. 3.4. és 6. §§-inak ellentmondana, az 1848-as szabályozás sarkalatos jogelveit, a népképviselői elv áttörését, a felelős miniszteri rendszer („a parlamenti kormányzás”) alkotmányos intézményeit veszélyeztetné. A megoldás csak a kormányra ruházott kivételes hatalomban kereshető.⁹⁰

Az Igazságügyminisztérium⁹¹ a közös hadügyminisztérium által szorgalmazott megoldásban a magyar alkotmány sarkalatos törvényeinek sérelmét látta. A Kriegsüberwachungsamt hatáskörének magyarországi kiterjesztésében a kiegészítő törvény értelmét nevesítette, mely szerint a közös minisztérium „a közös ügyek mellett se egyik, se másik résznek külön kormányzata ügyeit nem viheti, azokra befolyást nem gyakorolhat”.⁹² A magyar törvényhozásra kényszerítendő ostromállapot nem más, mint a közösügyi miniszter felruházása azon joggal, hogy beavatkozhat az ország közigazgatásába, annak szerveivel szemben hatósági jogot gyakoroljon. A polgári közigazgatás hatásköreinek bizonyos részét a hadsereg szerveire ruházni annyit tesz, mintha „a másik államnak a mienkkel ellenkező jogintézményei lépnének, ha részben is, tényleg hatályba”. Ugyanezen probléma merülne föl akkor is, ha a hadbíróóságok illetékességét állapítanák meg, ti. a közös hadsereg hatályos szabályai osztrák jogforrások.⁹³ Ennek alapján szögezhetné le az igazságügy-miniszter, hogy „háború esetén bizonyos kivételes intézkedések tétessenek, azt részemről teljesen indokoltnak és helyesnek tartom. De hogy ezek az intézkedések oly messzemenők legyenek,

mint amilyenek a rendelkezésekre bocsátott adatok szerint Ausztriában kilátásba vannak véve, azt a ki közjogi viszonyaink között nem tartom megengedhetőnek.”⁹⁴ Néhány évvel később Khuen-Héderváry miniszterelnök-belügyminiszter is leszögezte: „Nem járulhatok hozzá ahhoz, hogy a ministerium a katonai büntető törvény hatályát és a hadbíróóságok hatáskörét polgári egyénekre kiterjeszthesse. Ennek közjogi szempontból súlyos következményei lehetnének és erre nézetem szerint szükség nincs.”⁹⁵

A magyar kormányzatok világos álláspontot képviseltek. Határozottan visszautasították a közös hadsereg hatáskörének kiterjesztését. A kivételes hatalomnak csak a magyar törvényhozás által a magyar kormánynak adott felhatalmazási törvényen alapuló megvalósítását látták megvalósíthatónak. Aggodalmukat fejezték ki az egyéni szabadságjogok (a személyes szabadság, a házjog, a levéltitok, az egyesülési és gyülekezési jog, valamint a sajtószabadságnak) rendeleti úton történő felfüggesztésével kapcsolatban, a szabadságjogok megszorítását csak mértékkel tudta elfogadni. Magának a kivételes állapotnak szükségességét nem tagadván egyfelől a szabadságjogok garanciális keretek közötti megszorítását, másfelől az egyéb korlátozó rendelkezések (útlevélkényszer és -ellenőrzés, fegyver és robbanószer birtoklása, ellenséges államokkal szembeni postai, hajó, vasútforgalom megszüntetése, stb.) tervét kisebb averzióval fogadták.

Egy azonban bizonyos. A kivételes hatalom kereteiben a különleges jogrend alkalmazásának fő szempontja lett, hogy a veszély elhárításához időlegesen szükséges olyan jogtechnikai és joggyakorlási metódusokat alakítsanak ki, ami a közjó érdekében legitimálja a rendes államműködési rendtől való eltérést.⁹⁶ Vagyis ebben a jellegzetes alkotmányos állapotban a törvényhozó speciális közjogi garanciákkal kívánta oltalmazni az emberi jogokat. Ebben az értelemben a kivételes hatalom az alkotmányos állam tartozéka. A jogkorlátozás a diktatórikus berendezkedések esetében koncentrált kormányzati működés magától értetődő velejárója, nem jelent tehát valamiféle különleges helyzetet.⁹⁷ Ezzel szemben a polgári államban az emberi (a polgári) jogok garantálása főszabály, így azok korlátozása jelent kivételességet. A jogállam igénye, hogy még rendkívüli és kivételes állapotok esetén is érvényesüljenek az emberi jogok garanciái és szavatolják azokat.

A biztosítékok keresésekor jó ötleteket lehetett meríteni a statárium körüli garanciális szabályozásból, jóllehet jelentős hangsúlyeltolódásról van szó. A szabályozás terénuma jóval szélesebb, hiszen nem csupán egyes bűncselekményi alakzatok elkövetőinek speciális üldözése a cél, hanem az egész társadalomnak a háborús célkitűzések szolgálatba állítása (beleértve persze a büntetőjogi vonatkozásokat is).⁹⁸ Nem a kormányzat hatalmazza fel a helyi vagy regionális hatóságokat, hanem a törvényhozás a végrehajtó hatalmat. A garanciáknak nem egyes hatóságok visszaéléseivel szemben kell megfogalmazódnuk, hanem a kormányzatnak biztosított teljhatalommal szemben a törvényhozó és a bírói hatalmat, valamint a polgárok jogait oly módon körbepátyázni, hogy a háborús helyzetben ne élhessen vissza a kormány lehetőségeivel, a háborús állapotok megszünte után pedig a lehető leg-

gyorsabban szűnjék meg a különleges jogi helyzet. Úgy kellett a felhatalmazási jogszabályt megkonstruálni, hogy a rendkívüli jogalkotói hatáskör, a jogfelfüggesztő jogkör, a hatalomkoncentráció lehetőségei, a beavatkozási jog a hatóságok életébe, a lakosság ellenőrzése, igénybevétele és mozgásának korlátozása, az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem működésének tetszés szerinti szabályozása, stb. ne terjeszkedhessenek túl a szükségesen.

Az alkotmányos garanciák kimunkálásánál segíthetett a statáriális eljárások meghirdetésének jogi környezete. Az alkotmányvédelem felépítésének és a biztosítékok megnevezésének e helyütt is alapvető feltétele lett a pontosan definiált kivételes hatalom. Székely Ferenc igazságügy-miniszter világosan összegezte a kormány álláspontját. „Megnyugtató megoldást... csak olyan törvényjavaslatban találunk, amely minden egyes ügyre vonatkozóan pontosan és szabatosan állapítja meg a kormány kivételes hatalmát, de egyúttal felállítja azokat a korlátokat is, a meddig a kormány kivételes hatalma terjedhet.”⁹⁹

A felhatalmazási törvény a kormányra bízta a kivételes hatalom gyakorlását és ezzel sikerült elkerülni a hadügyi igazgatás kiterjesztését. A törvény följjogosította ugyan a kormányt az egyébként törvényhozási útra tartozó tárgyakra a rendeleti intézkedésekre, de a felhatalmazás nem volt általános. Határait jelentette e jognak, hogy csak háború vagy a háború fenyegető veszélye esetén vehet-

te igénybe a kabinet e rendkívüli lehetőséget. A kormány följjogosította a törvény szerint (egyben a kivételes hatalom körében hozott rendelkezésekkel) az állapot okának megszűnésekor azonnal hatályát veszítette. Ez jelenthette a háború végét, illetőleg háború fenyegető veszélye esetén a négy hónapos várakozási idő leteltét, amikor is háború nem robbant ki. A törvény részletesen felsorolta a kivételes hatalom körét (a közigazgatás, a személyes szabadságjogok, a gyülekezési jog és a sajtószabadság korlátozása, a kivándorlás korlátozása, egyes bírói eljárások felgyorsítása), melyben a hadviselés érdekében rendkívüli intézkedéseket lehetett hozni. A törvény kötelezte a kormányzatot a meghozott rendelkezések publikálására, tiltotta a titkos utasításokat. Igénybe vehető különleges kormányzati szervként a kormánybiztosokat nevezte meg, kiknek megbízása a kormánytól származik, és tevékenységükért a kormánynak felelősek. S végül fontos garanciális intézkedése volt a jogszabálynak a kormány, a miniszterek felelősségének kikötése a kibocsátott rendelkezésekért.

A kivételes hatalom 1912-ben történt bevezetése szükséges volt, ez aligha lehet kérdés.¹⁰⁰ A kormány javaslata (mert a törvényhozás nem változtatott a közös hadügy-miniszterrel kialakított, az uralkodó által előszentesített tervet) pedig megtalálta az arany középutat a magyar alkotmányosság tradíciói, a polgári jogok védelme és a háborús igények között.

MEZEY, BARNA

Rechtliche Natur der Gewalt im Ausnahmezustand

(Zusammenfassung)

Nachdem im Oktober der Balkankrieg ausgebrochen war und der österreichische Generalstab aggressive Kriegsvorbereitungsmaßnahmen getroffen hatte, war auch Ungarn gezwungen, die seit Jahren aufgeschobene gesetzliche Regelung einer eventuellen Verhängung des Ausnahmezustandes und der Einführung von außerordentlichen Maßnahmen bei drohender Kriegsgefahr auf die Tagesordnung zu setzen. Noch im Dezember des gleichen Jahres verabschiedete die Landesversammlung das später auch sanktionierte Gesetz, durch das die Verhängung des Ausnahmezustandes durch die Regierung zum Bestandteil der ungarischen Rechtsordnung wurde. In der ungarischen Verfassungsgeschichte ist eine solche außerordentliche Ermächtigung nicht ganz ohne Vorgeschichte. Als Vorgeschichte kann das im 16. Jh. entstandene so genannte „Zirkulieren“ (durch eine allgemeine

Versammlung ermächtigt zogen Vizegespan, Stuhlrichter und Geschworene durch die Dörfer, um Übeltäter zu ermitteln, und wer gefasst werden konnte, wurde an Ort und Stelle verurteilt) angesehen werden, denn daraus entstand das Standgericht. Beim Ausarbeiten des Gesetzes über die Ausnahmegehalt und ihrer Verfassungsgarantien konnte das rechtliche Umfeld der Einleitung von standrechtlichen Verfahren behilflich gewesen sein. Das Ermächtigungsgesetz beauftragte die Regierung mit der Ausübung der Ausnahmegehalt, und dadurch gelang es, eine Ausdehnung der Kriegsverwaltung zu vermeiden. Über die Regelung der Ausübung der Ausnahmegehalt kann gesagt werden, dass die Regierung den goldenen Mittelweg zwischen Traditionen der ungarischen Verfassungsmäßigkeit, Schutz der Bürgerrechte und dem Bedarf im Kriegszustand gefunden hat.

Jegyzetek

¹ 2014. október 15-én az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogi történeti tanszék, a Magyar Állam- és Jogi történeti Tudományos Diákkör és a Magyar Jogász Egylet Jogi történeti és Egyházi Szakosztálya által megrendezésre kerülő, Ut az első világháborúba című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

² Galántai József: *Az első világháború*. Budapest, 1980, Gondolat Kiadó, 58–59. p.

³ Tóth Árpád: *Törekvések a szabadságjogok korlátozására. A kivételes állapot bevezetésének problémái a „darabon” és a koalíciós kormány idején (1905–1909)*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica. Tomus XXXII. Fasciculus 4. Szeged, 1984, Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara. 8. p.

⁴ Tóth Árpád: *A kivételes hatalom jogi szabályozása Magyarországon az első világháború előestéjén*. Acta Universitatis Szegediensis de

- Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica. Tomus L. Fasciculus 13. Szeged 1996, Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara. 11. p.
- ⁵ Galántai József: *A háborús állam. A „kivételes hatalom” kodifikálása és alkalmazása 1914–16-ban.* In: *A magyarországi polgári államrendszerek (Tanulmánykötet)* (szerk. Pölöskei Ferenc–Ránki György). Budapest, 1981, Tankönyvkiadó, 199. p.
- ⁶ Az 1910. évi június hó 21-re hirdetett Országgyűlés nyomtatványai – Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója (továbbiakban Ogy. KN.1910–18) Tizenhetedik kötet (továbbiakban XVII.) Hiteles kiadás, Budapest. 1913. Az Atheneum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája. 421. Országos ülés. 1912. december 7-én. 322–330. p.
- ⁷ OGY. KN.1910–18, XVII. 421. Országos ülés. 1912. december 7-én. 322. p.
- ⁸ OGY. KN.1910–18, XVII. 421. Országos ülés. 1912. december 7-én. 327. p.
- ⁹ OGY. KN.1910–18, XVII. 421. Országos ülés. 1912. december 7-én. 329. p.
- ¹⁰ Az 1910. évi június hó 21-re hirdetett Országgyűlés nyomtatványai – Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Főrendi Házának Naplója (továbbiakban Ogy. FN. 1910–18) II. kötet. Hiteles kiadás, Budapest 1913. Az Atheneum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság nyomása. A Főrendiház XXXIV. ülése 1912. december 14-én. 33–38. p.
- ¹¹ Ogy. FN. 1910–18. II. XXXIV. ülés 1912. december 14. 38. p.
- ¹² 1912. évi 63. törvénycikk a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről
- ¹³ Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története.* Béli Gábor kiegészítő jegyzeteivel. Zalaegerszeg, 1996, Kiadja a Zala Megyei Bíróság és a Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete. 103. p.
- ¹⁴ Bónis–Degré–Varga, 1996, 185. p.
- ¹⁵ Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben.* Budapest, 2005, Gondolat Kiadó, 268. p.
- ¹⁶ *Erdélyi országgyűlési emlékek: történeti bevezetésekkel.* (szerk. Szilágyi Sándor) I–XXVIII. kötet, Budapest, 1875–1898. A Magyar Tudományos Akadémia Kiadóhivatala. Monumenta Hungariae historica. Diplomataria - Monumenta comitialia regni Transylvaniae (továbbiakban EOE) I. 394–395. p.
- ¹⁷ EOE I. 394–395. p.
- ¹⁸ Dáné Veronka: *Az önagysága széki így deliberalva. Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata.* Debrecen–Kolozsvár, 2006, Erdélyi Múzeum Egyesület és a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványa. Erdélyi Tudományos Füzetek 259. 32. p.
- ¹⁹ EOE II. 341–343. p.
- ²⁰ EOE VII. 516. p.
- ²¹ Dáné 2006. 33. p.
- ²² Meznerics Iván: *A megyei büntető igazságszolgáltatás a XVI–XIX. században.* Budapest, 1933, Sárkány Nyomda. Értekezések Eckhart Ferenc Jogtörténeti Szemináriumából I. 24. p.
- ²³ Stipta István: *A magyar bírósági rendszer története.* Debrecen, 1997, Multiplex Média – Debrecen University Press. 77. p.
- ²⁴ Bónis–Degré–Varga, 1996, 103. p.
- ²⁵ Bónis–Degré–Varga, 1996, 185. p.
- ²⁶ Tóth J. Zoltán: *A magyarországi rögtönbíráskodásra (statáriumra) vonatkozó anyagi jogi és eljárásjogi szabályozása a XX. században.* In: *Hadtudomány 2010/* http://mhtt.eu/hadtudomany/2010/2010_elektronikus/2010_e_23.pdf 3. p.
- ²⁷ Pauler Tivadar: *Büntetőjogtan* II. kötet. Anyagi büntetőjog különös része. Alaki jog. Pest, 1870, Kiadja Pfeifer Ferdinánd, 495. p.
- ²⁸ Tóth J., 2010, 3. p.
- ²⁹ 1790/91. évi 12. törvénycikk a törvényhozó és végrehajtó hatalom gyakorlásáról.
- ³⁰ 1791. évi (erdélyi) 8. törvénycikk a végrehajtó hatalom törvényes gyakorlásáról.
- ³¹ Dósa, 1861, III. 56. p.
- ³² Vuchetich Mátyás: *A magyar büntetőjog rendszere.* II. Könyv. Gyakorlati büntetőjog. Király Tibor fordításában. Budapest, 2007, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 256. p.
- ³³ Pauler, 1870, 495. p.
- ³⁴ Tóth J., 2010, 7. p.
- ³⁵ Pauler, 1870, 494. p.
- ³⁶ Vuchetich, 2007, 255. p.
- ³⁷ Stipta, 1997, 77. p.
- ³⁸ Vuchetich, 2007, 256. p.
- ³⁹ Dósa Elek: *Erdélyhoni magyar pertan.* In: *Erdélyhoni jogtudomány, melyet az alkotmányos Erdélyhonban az 1000. év oltá törvény-szerűen költ, s az 1849-dik évig érvényességgel bírt törvények és szokások szerint szerkesztett Dósa Elek jogtudor. Kolozsvárt 1861. nyomattott az Ev. Ref. Főtanoda betűivel.* III. 56. p.
- ⁴⁰ Bónis–Degré–Varga, 1996, 186. p.
- ⁴¹ EOE VII. 516. p.
- ⁴² Pauler, 1870, 498. p.
- ⁴³ Vuchetich, 2007, 259. p.
- ⁴⁴ Vuchetich, 2007, 256. p.
- ⁴⁵ Pauler, 1870, 497–498. p.
- ⁴⁶ Vuchetich, 2007, 255. p.
- ⁴⁷ Vuchetich, 2007, 258. p.
- ⁴⁸ Pauler, 1870, 498. p.
- ⁴⁹ Bónis–Degré–Varga, 1996, 185. p.
- ⁵⁰ Pauler, 1870, 495. p.
- ⁵¹ Pauler, 1870, 494. p.
- ⁵² Dósa, 1861. III. 56. p.
- ⁵³ Vuchetich, 2007, 256. p.
- ⁵⁴ Pauler, 1870, 496. p.
- ⁵⁵ Vuchetich, 2007, 258. p.
- ⁵⁶ Pauler, 1870, 496. p.
- ⁵⁷ Vuchetich, 2007, 260. p.
- ⁵⁸ Pauler, 1870, 504. p.
- ⁵⁹ Vuchetich, 2007, 256. p.
- ⁶⁰ Stipta, 1997, 77. p.
- ⁶¹ Béli Gábor kiegészítő jegyzetei a büntető peres eljáráshoz 1526 után. In: Bónis–Degré–Varga 1996. 186. p.
- ⁶² EOE IX. 318. p.
- ⁶³ Dáné, 2006, 33. p.
- ⁶⁴ Bónis–Degré–Varga, 1996, 186. p.
- ⁶⁵ Uo.
- ⁶⁶ Vuchetich, 2007, 258. p.
- ⁶⁷ Pauler, 1870, 498. p.
- ⁶⁸ Vuchetich, 2007, 259. p.
- ⁶⁹ Pauler, 1870, 499. p.
- ⁷⁰ Pauler, 1870, 497. p.
- ⁷¹ Tóth J., 2010, 4. p.
- ⁷² 1808. évi 11. törvénycikk. A most megajánlott fölkelés kiállításának esetére megtartandó fegyelmi törvények
- ⁷³ 1808. 11. tc 17. §.
- ⁷⁴ Sarlós Béla: *Az 1848/49-es szabadságharc és forradalom büntetőjoga.* Budapest, 1959, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 102, 167, 169. p.
- ⁷⁵ Tóth J., 2010, 5–6. p.
- ⁷⁶ Vö. Tóth Árpád: *A statárium és az ostromállapot szabályozása 1848-tól a kiegyezésig.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica. Tomus XXIX. Fasciculus 5. Szeged 1982, Szegedi József Attila Tudományegyetem állam-és Jogtudományi kara. 3. p.
- ⁷⁷ Concha Győző: *Politika.* Második kötet első fele. Közigazgatás. Budapest, 1905, Grill Károly Könyvkiadó vállalata, 386. p.
- ⁷⁸ Concha, 1905, 386. p.
- ⁷⁹ Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás.* A közigazgatás szerepe a XX. század államában. A magyar közigazgatás szervezete, működése és jogi rendje. Budapest, 1942. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 206. p.
- ⁸⁰ Ereky István: *Jogtörténelmi és közigazgatási jogi tanulmányok.* Eperjes, 1917. Sziklai Henrik kiadása. 221. p.

- ⁸¹ Magyary, 1942, 73. p.
- ⁸² Lakatos László: *A különleges jogrend és a honvédelem szabályzása.* In: MTA Law Working Papers 2014/49 MTA TK JTI, 2. p.
- ⁸³ *A magyar nyelv szótára.* A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítették Czuczor Gergely és Fogarasi János M. Tudom. Akad. rendes tagok. Pest, 1862–1874. Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál. IV. kötet (1867) 1107. p.
- ⁸⁴ Concha, 1905, 333. p.
- ⁸⁵ Tóth, 1982, 21. p.
- ⁸⁶ Tóth, 1982, 11. 15. p.
- ⁸⁷ Orientierungsbehelf über Ausnahmungsverfügungen im Kriegsfall für die Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder.
- ⁸⁸ Galántai, 1981, 196. p.
- ⁸⁹ Uo.
- ⁹⁰ Tóth Árpád: *Törekvések a szabadságjogok korlátozására. A kivételes állapot bevezetésének problémái a „darabont” és a koalíciós kormány idején (1905–1909).* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica. Tomus XXXII. Fasciculus 4. Szeged 1984, Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, 14. p.
- ⁹¹ Tóth Árpád: *Az 1906. évi osztrák kivételes intézkedések magyarországi bevezetésének problémái a koalíciós kormány idején.* In: *Jogtörténeti Tanulmányok I.* (szerk. Csizmadia Andor), Budapest, 1966, Tankönyvkiadó 73. skk. p.
- ⁹² 1867. évi XII. törvénycikk a magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról 27. §.
- ⁹³ Tóth, 1984, 16. p.
- ⁹⁴ Galántai, 1981, 196. p.
- ⁹⁵ Tóth, 1996, 14. p.
- ⁹⁶ Lakatos, 2014, 2. p.
- ⁹⁷ Vö. Dinnye Béla: *Közvetések a politikum fogalmához.* In: www.phronesis.hu 2007 nyár. 21. p.
- ⁹⁸ Zöldy Miklós: *Kivételes büntető hatalom.* In: *Emlékkönyv Dr Viski Illés József ny. r. tanár tanári működésének 40. évfordulójára.* (szerk. Eckhart Ferenc – Degré Alajos) Budapest, 1942, Stephaneum. 592. p.
- ⁹⁹ Tóth, 1996, 17. p.
- ¹⁰⁰ Sarlós Béla: *Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében.* Budapest 1976, Akadémiai Kiadó 240. p.

Révész T. Mihály

A sajtójog metamorfózisa az első világháború esztendeiben Magyarországon¹

Bevezetés²

A nyár, 1914-ben Európa-szerte nem csupán az egykorú meteorológiai szolgálatok jelzései szerint ígért figyelemre méltó és bajosan elkerülhető forróságot. Az évek hosszú során az öreg kontinens délkeleti régiójában felhalmozódó feszültségek, a különböző népek, népcsoportok, az ott élő vallási és kulturális közösségek egymással szemben tanúsított ellenérzéseinek, mondhatni zsigeri indulatainak okán a politikai közbeszédben méltán nevezték a Balkánt a kontinens „lőporos hordójának”.³ A mélyben zsarátnokként szunnyadó, jószerivel évszázadok óta érlelődő ellenségeskedések kitöréséhez hamarosan a szikra is megadatott, hogy az abból kerekedett lángcsóva előbb a már addig is sokat szenvedett földrészt, majd kiszáradva az egész világot elborítsa. Az anarchista Gavrilo Princip merénylete,⁴ amellyel e rejtélyes gyilkos Ausztria-Magyarország trónörökösének, Ferenc Ferdinándnak és feleségének életét kioltotta, vezetett el a visszafordíthatatlan fegyveres összeütközésig.

Ferenc József, az Osztrák–Magyar Monarchiát megtestesítő, trónját hatvanhat éve birtokló államfő hadat üzent Szerbiának, a nagyhatalmak pedig rövid időn belül „sikeresen” és visszavonhatatlanul belebonyolódtak

a háború szövevényes hálójába.⁵ Magyarországot és különösen annak politikai elitjét voltaképpen nem érte váratlanul a háború kirobbanása.⁶ Két esztendővel korábban ugyanis a pesti törvényhozás hosszas előkészületek⁷ eredményeképpen törvényt fogadott el, amelyben a végrehajtó hatalmat a háború idejére vagy pusztán a háború „fenyegető veszélyének okából” is kivételes hatalommal ruházta fel.⁸ Mindennek birtokában pedig a kabinet még ugyanebben az esztendőben hozzálátott annak az intézkedéscsomagnak a kimunkálásához, majd végleges formába öntéséhez, amelynek megannyi intézményét és intézkedését – mint arra lentebb csupán jelzésszerűen, de mégiscsak utalni fogunk – akár már a hadiállapot bejelentésének napján kibonthatta, s amely valójában aprópénzre váltotta, mi több, alkalmazhatóvá tette a parlament döntését.⁹

Szerbia és a Monarchia között a hadiállapot, melyről az agg államfő elhíresült szövege¹⁰ 1914. július 28-án tudósította a világot, kész helyzet elé állította a birodalom lakóit. A magyar politika fősodrában – még a kormány legelszántabb ellenfeleinek zömét is ideértve – nem akadt senki, aki a fegyveres megoldás helyett a diplomácia tárgyalóasztalainak szánt volna valamiféle szerepet. A magyar fővárosban a politika színpadán és a napi sajtó oldalain – egy-egy ritka kivételtől eltekintve – sem jelentkezett senki,¹¹ aki a harcias nyilatkozatok élet tompítani vagy azokkal a harcot felvenni megkísérelte volna.¹² A Szerbiának „postázott” hadüzenet valóban döntő fordulatot hozott az addig megosztott, egymással évtizedek óta konfrontálódó hazai politikai osztály soraiban. A korábbi mély és áthidalhatatlan tűnő szakadék kormány és ellenzéke között varázsütésszerűen enyészett el. 1914 júliusának utolsó keddjét írták. A kabinet első embere a hadüzenet konzekvenciáit sorjázta szűkre szabott, de mégis tárgyyszerű parlamenti beszédében; az államfő az országgyűlést elnapoló kéziratát jegyezte, majd beterjesztette „a háború esetére szükséges

kivételes intézkedésekről” szóló jelentést, és pár mondatban indokolta azok körét, terjedelmét.¹³

A fegyveres konfliktusok kiszélesedő, majd átfogó háborúba torkollása új helyzetet teremtett a fővárosok politikai vezérkara, és az utca, azaz a hétköznapok emberei számára egyaránt. Általános tendenciaként jelentkezett a korábban soha meg nem tapasztalt erőkoncentráció igénye, és ez Európát, sőt mondhatni világszerte a modern államokat az alkotmányosság bevált kereteinek szétfeszítésére készítette.¹⁴ Az államélet új jelenségei, azok bonyolult jogi környezete, az irányítás és felügyelet hangsúlyváltásai július utolsó napjaitól természetesen Magyarországot is hatalmukba kerítették. Éreztették a hatásukat a politikai nyilvánosság rendszerében, illetve a sajtó – századforduló óta látványosan pulzáló – minden napjaiban is.

A tizenkilencedik és a huszadik század fordulója, majd az azt követő esztendőök forгатagos történései számos területen „radikális társadalmi-kulturális megújulást” hoztak.¹⁵ A változások erőteljesen éreztették hatásukat a kontinens számos országában az alkotmányos struktúra, a politika, a közélet, a gazdaság és nemkülönben az ezekkel szoros kölcsönhatást mutató sajtóviszonyok terejében is. Nem volt ez másként az Osztrák–Magyar Monarchiában sem.

A sajtó, a napi- és hetilapok gazdag, színes kínálata a századforduló esztendeiben,¹⁶ de különösen a XX. század második évtizedére kiélesítette a nyomtatott betű hatalmának kontúrjait Bécsben és Pesten egyaránt.¹⁷ A vélemény-sajtó helyett immáron tömegmédiát hordozó alrendszer érzékelhető társadalmi hatása, a politikai közvéleményre gyakorolt befolyása okán méltán érdemelte ki a hatalom figyelmét a közeledő világegyetem előtti időszakban.

A hivatalos sajtópolitika – függetlenül a különböző kabinetek pártszínezetétől – már 1914 előtt is sokat tett a gondolatok és vélemények „piacának” számára kedvező alakításáért. Hagyományosan felhasználta a miniszterelnökség rendelkezési alapjának pénzügyi forrásait a kormánypárti sajtó közvetlen anyagi támogatására,¹⁸ a különböző pauszálékkal¹⁹ pedig a parlamenti többséggel rokonszenvező lapok élveztek számottevő gazdasági előnyöket. Ugyanakkor az ellenzéki, a nemzetiségi és a szociáldemokrata orgánumok jobbra a velük szemben alkalmazott rendészeti arzenál eszközeivel kerülhettek közelebbi ismeretségbe.²⁰

A béke utolsó hónapjaiban a magyar törvényhozás – hosszú évek vajúdája után – a negyvennyolcas sajtótörvényt a jogtörténet terejében utalta azzal, hogy a „munkapárti többség” – leküzdve vagy figyelmen kívül hagyva az erőteljes társadalmi ellenállást, illetve a csitulni nem akaró nemzetközi tiltakozást – új sajtószabályozást alkotott, és azt a törvénytarba 1914. évi XIV. számmal be is cikkelyezte.²¹ Am a hónapokon át vitatott, az ellenzék ösztözüvel kísért törvény – még ha arra adáz ellenzői alkalmasnak találták is – ellentmondásos életével a sajtószabadság magasztos eszméjében mégis csak kevés kért tehetett. De voltaképpen megtette azt a háborús veszély közeledtével hatályosított rendkivüli állapot törvénye és az abból származtatott rendeleti jogalkotás, amely – amint

azt láttatni is fogjuk – a hírlapok korábbi csaknem szabad mozgásterének szűkítésére adott lehetőséget.

A fegyveres készülődésből nyílt konfliktusba, majd egyre szélesedő háborús állapotba torkolló folyamat teljességgel átalakította az annalélte hosszú évtizedek alatt formálódott jogrendszert.²² A változások előhírnökeként, a háborúra készülődés jegyében – igaz, a kontinens más államait e terején csak megkéséppen követve – a magyar törvényhozás 1912-ben három törvényt is elfogadott, amelyeket azután a későbbiekben továbbiak követtek. A hazai jog építményének szerkezeti metamorfózisát ezek és a kötetekre rugó végrehajtási rendeleteik együttesen valóstították meg, ám mégis a processzus jellegadó jogforrása a bevezetőben felvillantott, s a törvénytarba hatvanhárom számmal becikkelyezett – a kivételes hatalomról szóló – törvény volt.

A háborús évek sajtórendészetének joga

1914. július 29-én a *Belügyi Közlöny* rendkivüli száma hasábjain – egy nappal megelőzve az uralkodó hasonló tárgyú közleményét – a Tisza István vezette pesti kormány szózatban tájékoztatta a hon polgárait a „háborús bonyodalmak” közeledtéről, és felkészítette a lakosságot a küszöbnálló események súlyos következményeire. „Olyan idők következnek reánk, amelyekben az egész magyar nemzet áldozatkész honszerelmére és őseitől öröklött férfias erényeire van szükség. A történelem mérlegére helyeztettünk” – szölkáltak a pátozzsal írt sorok. Majd magyarázva a következő oldalakon hosszan sorjázó intézkedéseket, a kabinet tagjai – nem kevés emelkedettséggel – deklarálták: „A kormány megtesz mindent az ország rendjének, nyugalmanak, a hazához hű polgárok élet- és vagyonzbiztonságának oltalmára. A bizalom és a megnyugtató szavával fordul faj- és vallásfelekezeti különbség nélkül mindenkihez. Támaszt nyújt mindenkinek és segítséget vár mindenkítől.”²³

Az előbbi, vagyis a „támasz” nyújtása a szózatot követően azonnal teljesült is. Az új jogrendet, azaz a háború viszonyai közötti normavilágot meghatározták a már eddig is hivatkozott 63-as törvény végrehajtására kiadott, két tucat oldalon napvilágot látott kabineti rendeletek. Am mielőtt ezek főbb üzenetét összefoglalnánk, magáról a hosszabb vajúdája után megalkotott kivételes hatalom alapnormájáról kell szölkünk.

A háborús veszély közeledtére vagy a háborús állapot beálltára az országot felkészítő törvény – mint arra már utaltunk is – alapjaiban érintette a magyar jogállami konstrukciót, mélyen belenyúlt a magánjogi viszonyokba, jelentős változásokat hozott a peres eljárás terején, a büntetőjog épületében,²⁴ s ugyanakkor „az állampolgárok jogai és kötelezettségei tekintetében is nagy és lényeges változtatásokat” tartalmazott.²⁵ Azok számára, akik tisztában voltak a fegyveres összecsapásokra készülő államok jogrendszereiben korábban bekövetkezett és különböző hívó szavakkal²⁶ fémjelzett változásokkal, azok számára a legkevésbé sem okozott meglepetést, hogy a pesti par-

lament törvényének súlyos mondanivalója volt a háborús évek kívánatosnak képzelt nyilvánosságáról is.

A gyülekezési szabadságba tetemes mértékű beavatkozást végző rendelet, valamint az egyesületi jog jelentős korlátozásának szándékával megfogalmazott regulák után a törvényhozás rögzítette a sajtó működésére vagy még inkább működésének fölügyeletére vonatkozó elképzeléseit is. Jóllehet a nyomtatott betűvel szembeni védelem eszköztára elfért egy passzusban, a törvény 11. paragrafusában, ám az ebben megfogalmazott hat bekezdés mélyen érintette a sajtószabadság korábban, az 1848-as Szemere fogalmazta törvénnyel²⁷ mégis csak kielégítően kondicionált terepnumát. A feltételes módban pennázott textust kétségtelenül a sajtótermékek fölügyeletére és a nyomtatott gondolat terjesztésének megszorítására tételezték.²⁸

A békeévekben a sajtótermékek szétküldését, szétosztását és nem utolsósorban árusítását az erről rendelkező regulák hatósági engedélyhez kötötték ugyan, ám e tevékenység megkezdéséhez, illetve folytatásához lényegében semmilyen további anyagi feltétel teljesítését nem írták elő.²⁹ Ebből következően az időszaki lapok és folyóiratok terjesztéséhez – főszabályként – a belügyér engedélyével rendelkezni kellett ugyan, de az egyes példányok terjesztéséhez más hivatalos hatósági placet nem volt szükséges.³⁰

Ezzel szemben „a bölcs előrelátással” tető alá hozott 1912. évi LXIII. törvények³¹ – annak már imént nevesített 11. szakasza – akként formulázott, hogy háború idején vagy akár csak „a háború fenyegető veszélyekor” a végrehajtó hatalom a lapterjesztés hatályos szabályozását megszigoríthatja. Teheti ezt oly módon – fogalmaztak a törvényhozók –, hogy a sajtópiac *valamennyi* orgánumát rendeletileg kötelezheti kötelezpéldányaik ügyészégi-rendőrhatalomai bemutatására azok szétküldése előtt.³² Természetesen, háborús viszonyok közepette a sajtótermékek bemutatását azok tartalmi megvizsgálása követte, és az egyes példányok olvasóközönséghez jutását csupán ezt követően engedélyezték.³³ A hatósági – esetünkben³⁴ ügyészégi vagy rendőri – placet elnyerése azonban távolról sem lehetett automatikus. Tiltó tartalmú határozat, vagyis az újság, könyv stb. terjesztésének és szétküldésének megtiltása következhetett be mindazon alkalmakkor, midőn az illetékesek a nyomtatvány tartalmából a „hadviselés érdekeit” érintő bűncselekmény megvalósulását olvasták ki.³⁵

Fontos és a sajtó világa számára félreérthetetlen figyelemzetést hordozott a most vizsgált szakasz negyedik fordulata is, mely fenyegetően szögezte le: „A ministerium intézkedhetik, hogy egyes belföldi időszaki lapoknak, a mennyiben közleményeik a hadviselés érdekeit veszélyeztetik, megjelenése és terjesztése eltiltassék.”³⁶ Ám nem feledkeztek meg a külföldi sajtó hasábjairól potenciálisan leselkedő veszélyek elhárításáról sem. „A külföldről érkező sajtótermékek rendeltetési helyükre juttatás előtt” hazai társaikhoz hasonlóan – immáron törvényi fölhatalmazás révén – ellenőrizhetővé válhattak, veszélyes tartalmuk miatt lefoglalásuk jogszerűen teljesülhetett, sőt mi több, a tendenciaszerűen ellenséges orgánumok behozatalát és terjesztését „egészen is” eltilthatóvá tették.³⁷

A végrehajtó hatalom rendkívüli – békeidőben korábban elképzelhetetlenül széles – hatáskörrel való felruházását a részletszabályok megalkotása követte. A hónapokig tartó előkészítő munka 1913 májusára döntő szakaszba jutott. A honvédelmi minisztérium koordinálásával, valamennyi tárca bevonásával és a közös „hadügyminisztérium által tett észrevételek” részbeni „figyelembevételével, átdolgozott rendelettervezeteket” a miniszterek plénuma kisvártatva meg is ismerhette.³⁸ Egy bő esztendő múltával pedig 1914 júniusában, a kodifikációs folyamat végső stádiumában a szövegjavaslatok újbóli átvizsgálásával, „bizonyos helyesbítések” átvezetésével, valamint immáron a „Tájékoztató a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről, J-25 b” című segédlettervezet elfogadásával a kabinet a „háborús jog” első nagy csomagjának kiadásáról is határozhatott.³⁹

A törvényhozásban bejelentett és a hivatalos közlönyben közzétett⁴⁰ rendeletek egy külön csokorba szedhető – hat kormány, illetve miniszteri rendelet – halmaza a nyilvánosság peremfeltételeit, a hazai és a határokon túli sajtó mindennapjait körvonalazta.

A kormány szintű intézkedések közül a sort – igencsak érthető módon – az a rendelet nyitotta meg, amely – hasonlóan a hadviselő országok későbbi gyakorlatához⁴¹ – legelőbb is a katonai tárgyú tartalmak sajtóbéli publikálását szabályozta.⁴² A normaszöveg megfogalmazói a mások által korábban már bejárat utat követve⁴³ – nagy körültekintéssel és kodifikátori pontossággal – jó előre kijelölték a hazai időszaki sajtó hírszolgáltatásának mozgásterét. A kormány ugyanis nyomatékosan meghatározta azokat a katonai kérdéseket vagy a közellátással kapcsolatos témákat, amelyeket – mai fogalmaink szerint – embargósnak minősített,⁴⁴ így azok nem hivatalos forrásból származó közlésétől a lapok szerkesztőit – büntetőjogi szankciókkal nyomatékosítva⁴⁵ – eltanácsolta. Ugyanakkor a tiltó lista taxatív sorjázását mintegy fölülírva a minisztérium rögtön kivételeket is megállapított.

Tette ezt a kabinet a tájékoztatás uniformizálásának és az igencsak érthető hitelességi szempontok biztosításának szándékával, midőn e körben leszögezte: azok a közlemények közölhetőek, amelyek „a m. kir. miniszterelnökség sajtóosztálya, a horvát–szlavon–dalmát országos kormány elnöksége, vagy a hivatalos lapok útján, – továbbá, amelyek a m. kir. honvédelmi minister, a cs. és kir. hadsereg főparancsnokság hadisajtó szállása vagy a cs. és kir. hadügyministerium sajtóirodája engedélyével jutnak nyilvánosságra”.⁴⁶

A háború esetére elnyert felhatalmazás a végrehajtó hatalom számára a nyilvánosság alakításához a fentiekén túl még további hathatós lehetőségeket is biztosított. A többivel együtt ugyanis – 1914. július 27-i hatállyal – két tömör, három-, illetve ötsoros kormányrendelet született, melyek közül vitathatatlanul a lakonikusabb, az 5.484/1914-es számmal jelzett jogforrás volt a stratégiai jelentőségű. Ezzel ugyanis a miniszterek „együttesnek tekinthető akarattal” a belügyminiszter kezébe tették le a hazai időszaki sajtó azon orgánumainak sorsát, „amelyeknek közleményei a hadviselés érdekeit veszélyeztetik, megadva ezzel a tárcavezetőnek a jogot arra, hogy az inkriminált újságok megjelenését és terjesztését megtiltsa”.⁴⁷

A lapbetiltás egykoron elképzelhetetlen jogosítványa, amellyel ha az adminisztráció bármely rendű vagy rangú ágensét a háború előtti évtizedek esztendejében a parlamenti többség felruházta volna, hatalmas politikai felzúdulást és a pártpolitikai harcok brutális hevességét hozta volna el, most a szélesebb nyilvánosságban, de még a szűkebb szakmai körökben is jobbára visszhang nélkül maradt.⁴⁸

A sajtószabadság barátainak hallgatását több tényező is magyarázhatja. Meglehet, hogy a háborút kísérő hazafias felbuzdulás légkörében nem tartották sem politikusnak, sem reménytelinek egy esetleges felszólamlást e tárgyban, ám az is lehet, hogy a sajtórendelkezések csokrát szemlélve – 1914 nyarán – értékelték a kabinet óvatos politikáját és a nyilvánosság totális ellenőrzésétől eltekintő mérték-tartó önkorlátozását.

Tisza István kormánya ugyanis a háborús cenzúra generális bevezetésétől – noha erre, amint azt láttuk, az 1912-es törvény lehetőséget adott – eltekintett, és a hadviselő országok jobbára szigorúbb gyakorlatától eltérően⁴⁹ csupán „*egyres, erre okot szolgáló időszakos lapoknak*” sajtófelügyeletét rendelte el.⁵⁰ A miniszterek kollégiuma ezzel az éppen egy bővített mondatot hordozó rendelettel – melynek jogszerűsége fölött a jelenlévők aggálytanul siklottak át⁵¹ – azután kijelölte a sajtófelügyelet határait, melyeknek kimódolásával és a részletszabályok formulálásával a kormány három illetékesnek gondolt tagját bízta meg.⁵²

Az 1912. évi LXIII. törvény sajtócenzúra szabályát a hétköznapi gyakorlatába áttemelő, azt életre keltő jogforrása a belügyi és kereskedelemügyi tárcavezetővel egyetértésben kialakított igazságügyi miniszteri rendelet harminckét társával együtt, azokkal azonos napon látott napvilágot. A Rendeleték Tárában 12.001/1914/I. M. E. számon megjelenő és „az időszakos lapok és más sajtótermékek ellenőrzésének szabályozásáról” intézkedő normaegyüttes kilenc érdemi regulája új helyzetet teremtett a véleményszabadság érvényesülésének legvitalisabb terepén, a nyomtatott sajtó piacán. A miniszterek ezzel a rendeletükkel ugyanis különös, majd fél évszázadot átívelő időutazásra invitálták az újonnan szabályozott alrendszer munkásait, az újságok munkatársait és nemkülönben azok olvasóit. Tették ezt azzal, hogy fölülírva az éppen szentesített és kihirdetett második sajtótörvény rendészeti passzusait az időszakos lapok, valamint más sajtótermékek kötelezpéldányainak átvizsgálására – a Bach⁵³ és Schmerling-kormányzatok nem éppen barátságos esztendeire emlékeztetően⁵⁴ – a terjesztés megkezdése előtt adtak lehetőséget.⁵⁵

Balogh Jenő cenzúrája a kormány intencióját követve a sajtórevízió határainak kijelölésekor távolról sem vállalkozott a féktelen sajtóellenőrzés megkonstruálására. Nem tette ezt, hiszen az e tárgyban megfogalmazott és a miniszterelnök által szignált – a tárcaszintű rendelet kiadására feljogosító – jogszabály szentenciáját figyelembe véve vizsgálatot csak „*egyres, erre okot szolgáló*” lapokkal, illetve „*minden más*” sajtótermékkel szemben helyezhette kilátásba.⁵⁶ Ebből következően e rendeletet akár méltathatnánk a mérsékeltlen ugyan, de mégiscsak vállalt ön-

korlátozása miatt is – ha ily módon nem esnénk némiképp a „szédelgő feldicsérés” vétkébe. Ám a passzus, mely a hatóság számára csupán három órát biztosított a kötelezpéldányaik bemutatására kötelezett szerkesztőségek lap-számainak bírálatára és egy hetet az egyéb sajtótermékek átvizsgálására, a sajtó pozícióit valamelyest konszolidálta. Erre utalt egyébiránt e szabály második fordulata is, amely aláhúzta: a cenzúrához megküldött orgánumok, illetve publikációk „szétküldését” a vizsgálatra szánt intervallum letelte után jogszerűen lehet teljesíteni.⁵⁷

Kiegyensúlyozottságra törekedve – jelentősége és különösen a sajtófelügyelet későbbi kiszélesítésének jogi megalapozása okán – valamelyest hosszabban kell szólnunk a rendelet legproblematisabb, minden bizonnyal legaggályosabb szakaszáról, a politikai nyilvánosságot a történések majdani sodrában számottevően megkárosító 6. paragrafusáról.

Kételyeink megalapozásához azonban segítségül kell hívnunk és újólaj fel kell idéznünk a fentiekben már ismertetett 5.482-es számú rendelet hírebből tényállását, amelyben a kormány rúdjánál ülök – mint láttuk – önállóan rendelték a sajtó embereit, ha azok saját forrásokra alapozottan, de hivatalos jóváhagyás nélkül orgánumaikban harci cselekményekről tudósítottak vagy a közlelmezésre vonatkozóan tettek közzé információkat. A büntetésre érdemlőséget egyébként a jogalkotó azzal magyarázta, hogy ily módon megvalósul a „fegyveres erő” elleni vétség az állam, de még inkább a hadviselés érdekeinek közvetlen veszélyeztetésével.⁵⁸

A három tárcavezető azonban a 12.001-es számú végrehajtási rendeletben átlépte a tilos tartalmak korábbi határait, és a hadviselés érdekeinek értelmezési tartományát számottevően kiterjesztették. „Minden olyan hírek közlése, amely a lakosság körében nyugtalanságot vagy izgalmat kelthet, hátrányos lehet a monarchia katonai helyzetére és a hadviselés érdekeit is veszélyeztetheti” – vezette föl a jogalkotó az esetlegesen ilyen tartalommal kinyomtatott sajtótermékkel szemben alkalmazható, súlyos következményekkel járó eljárást.

A köznyugalomra káros vagy/és az érzelmek felkorbácsolására alkalmas, illetve a közbeszéd – hatalom számára – kívánatos atmoszféráját kedvezőtlenül alakító sajtóközlemények lappéldányainak terjesztését az „ellenőrzésre hivatott hatósági tag” megtiltotta. Ezen túl „az időszakos lap megjelenésének és terjesztésének esetleges eltiltása végett... az igazságügyminiszterhez, illetőleg a belügyminiszterhez előterjesztést” tehetett.⁵⁹

Harcban az ellenséges államok sajtótermékeivel

A háborús állapotot bejelentő, valamint ezzel párhuzamosan a kivételes hatalom igénybevételéről intézkedő kabinet természetesen nem érthette be és nem is elégedhetett meg a hazai sajtó felügyeletét megeremítő jogi eszközök alkalmazásával. A soknemzetiségű magyar társadalom kohézióját, a háború közösségi támogatottsága fenntartásának biztosítását legalább annyira, ha ugyan

nem sokallta jobban veszélyeztethette a határon túl nyomtatott orgánumok jó része, mint a Szent Korona és a „hárommegy királyságban” napvilágot látott ellenzéki vagy nemzetiségi lapok túlnyomó többsége. Mondani is felesleges, hogy az igazi, legközvetlenebb és azonnali fenyegetést a hadba lépő ellenséges államok hírlapjai, röpiratai, illetve egyéb nyomtatványai testesítették meg.

Igy azután aligha csodálható módon a pesti kormány részéről leginkább annak érezték szükségét, hogy az egyes külföldi lapokkal szembeni, már korábban is alkalmazott sajtórendészeti eszköztárat tovább finomítsák, annak élével elsősorban a hadba lépő ellenséges országok lapjait fenyegezzék, és azok magyarországi terjesztését ellehetetlenítsék.⁶⁰ Ezért aztán érthető, hogy a harcok kitörésének pillanatában a szerb nyomtatványoknak azonnal ajtó mutattak. Déli szomszédunk orgánumainak kiűzését – alkotóinak aprólékos gondosságával – az 5.484. számmal jegyzett miniszterelnöki rendelet végezte el. Részletekre menően sorjázták azokat a haladék nélkül alkalmazandó hatósági lépéseket, amelyekkel „a Szerbiából érkező időszaki lapok behozatalának és terjesztésének eltiltásáról és az onnan érkező más sajtótermékek ellenőrzéséről és lefoglalásáról” lehetett, illetve kellett gondoskodni.⁶¹

A szövegből kitetszett, hogy a szabályozás szigorra elsősorban a Szerbiában nyomtatott időszaki lapokat sújtotta. Ám az intézkedés nagyobb határfokát biztosítandó, déli szomszédunk hírlapjainak terjesztési tilalmát kiterjesztették azok beföldi, vagyis magyarországi kiadásaira vagy éppen magyarra fordított változataira is.⁶² A fentiekben túl, hogy minden elképzelhető kiskaput bereteszzenek, kimondták: „A m. kir. posta az eltiltott időszaki lapokra előfizetést el nem fogadhat és azokat nem továbbíthatja.”⁶³

A Szerbiában nyomtatott egyéb sajtótermékekre (könyvekre, folyóiratokra s más nyomtatványokra), amelyek nyilvánvalóan kisebb veszély forrásai lehettek, a pesti kormányférfiak már megengedőbben tekintettek. Ezeket ugyanis egyedi és konkrét vizsgálat alá vetették, vagyis azok a címzettekhez a miniszterelnökség sajtóosztályának placetjével, illetve Zágrábban az ottani kormányelnökség hozzájárulásával váltak kézbesíthetővé.⁶⁴

Az *Érdekes Újság* (1914. II. félév)

Az ellenőrzött nyomtatványok között azonban nagy számban voltak olyan példányok, amelyek tartalmukban – nyíltan megfogalmazott vagy egyszerűen csak sugalmazott üzeneteikkel – a „hadviselés érdekeire” veszélyeket hordoztak. Ezekről Pesten habozás nélkül, még ha némi kétértelműséggel is, de kimondták, hogy Magyarországon semmiképp sem terjeszthetők.⁶⁵ Természetesen ugyanerre a sorsra juthattak azok a sajtótermékek is, amelyekre bírói ítélet mondott ki „elkobzást... esetleg... megsemmisítést”.⁶⁶

Az intenció, a magyarországi közvélemény mentesítésének szándéka az ellenséges – legelőbb még csak a szerbiai – újságok káros behatásaitól az imént vizsgált jogforrásból világosan kiolvasható volt. Az is egyértelműnek tűnhetett, hogy az egyéb sajtótermékekkel szembeni fellépéshez is megteremtették a jogszabályi feltételeket. A szöveg alaposabb elemzése az elfogulatlan elemzőben mégis némi hiányérzetet kelthetett: a háború kitörésének napján hatályba lépett jogszabály ugyanis csupán arról intézkedett, hogy a szerb nyomtatványok kiltításáról szóló döntést a pesti sajtóosztály, illetve a zágrábi kormányelnökség közreműködésével „a hivatalos lapban közzé kell tenni”.⁶⁷ Ám annak rögzítése, hogy e sajtótermékek magyarországi ellehetetlenítéséről mely hatóság, testület vagy intézmény jogosult dönteni, elmaradt.⁶⁸

Mindazonáltal valószínű, hogy a külföldi orgánumokkal szembeni – imént felvillantott – hatásköri tisztázatlanság problematikája nem ért fel a kormány rúdjánál helyet foglalók ingerküszöbéig. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a kabinet, mikor a szerbiai sajtótermékeket sújtó intézkedéseket előbb az oroszországi,⁶⁹ majd pedig szűk esztendővel később, 1915-ben valamennyi ellenséges állam nyomtatványaira kiterjesztette, továbbra sem nevezte meg azt az állami szervet, hatóságot, amelyet vagy amelyeket a szétküldés megtiltására vonatkozó határozat kimondására feljogosított.⁷⁰

E nyilvánvalóan tűnő joghézag ellenére – bizonyosan a korábbi, évtizedek alatt kialakított joggyakorlatból merítve – a pesti politika hamar megtalálta az ellenszert előbb, majd a többi szemben álló ország sajtótermékei potenciális veszélyforrásainak kezelésére. A háború kitö-

rése után már az ellenségeskedések második hónapjában a miniszterelnökség illetékesei megbízhatóan gondoskodtak arról, hogy a miniszterek értekezleteiken, illetve hol heti, hol kétheti rendszerességgel megtartott kormányüléseiken erősíthessék meg a kereskedelmi miniszter postai szállítás jogának megvonását kimondó döntéseit, amelyekkel a Monarchiát vagy annak politikáját bíráló orgánumokat, valamint más nyomtatványokat sújtotta.⁷¹

A külföldi lapokkal és más sajtótermékekkel szembeni kormányzati fellépés az első világháború négy esztendejében mindvégig a „negatív sajtópolitika” immanens része maradt, éppen ezért megalapozottan mondhatjuk, hogy e folyamat nyomon kísérése a nagy háború politikatörténeti galériájában önálló tablóképet érdemel.

Egyéb sajtópolitikai eszközök

A sajtópolitika vitelében – a vizsgált korszakunk teljes intervallumában – sajátos kettősség érvényesült. A háborús időszak vélemény szabadságának határait meghúzó, a sajtó mindennapjait alapvetően meghatározó és így a nyomtatott betű szabadságát merev abróncsok közé szorító rendészeti szabályok ugyanis magyar honban nem kizárólagosan jellemezték a gondolatközlés viszonyait elrendező jogi normarendszert. A cenzúra hétköznapi és mindig jelen levő „gondoskodása”⁷², de még inkább fenyegetése mellett a kormány, így maga Tisza István is honorálta a lapok lényegében egyöntetű támogatását, hasábjai háború melletti „hazafias” állásfoglalását.⁷³

A miniszterelnök már a harcok első hónapjaiban szükebb nyilvánosság előtt, vagyis pártkörben – tőle meglehetősen szokatlan módon – elismeréssel nyilatkozott az orgánumok túlnyomó többségének egyöntetűen hazafias hangütéséről, a háborúra lelkesítő szövegekkel jelentkező hírlapokról, a Budapesti Tudósító maga pedig egyenesen arról adott hírt, hogy az agg államfő, Ferenc József is „kegyes volt kifejezést adni élénk megelégedésének afölött, melyet Ausztria-Magyarország sajtója a jelenlegi európai válság folyamán tanusít...”⁷⁴

A kabinet részéről nem sokáig váratott magára a sajtó megjutalmazása. A sort *Az Érdekes Ujság*, továbbá a Rákosi Jenő vezérelte *Budapesti Hírlap* heti, illetve napi lappal nyitották meg, megengedvén nekik az utcai és házaló terjesztést.⁷⁵ Igencsak rendhagyó módon ezt követte a hosszú éveken át mostohagyerekként kezelt *Népszava*, amelynek bő másfél évvel korábbi terjesztési tilalmát a belügyminiszter rendeletben vont vissza.⁷⁶ Ezzel egy időben a miniszter az *Uj Lap* és a *Társaság* című orgánumoknak adott engedélyt egyes számaik utcai árusítására.⁷⁷ Pár héttel később, 1914. szeptember végén a minisztertanács a kereskedelmi miniszter előterjesztése nyomán a hírlapok számára igazán valós és még általánosabb könnyítések dolgában határozhatott azzal, hogy kimondta: „a magyar szent korona országainak területén 1914. október 1.-én közforgalomban lévő politikai napilapoknak ugyan ezen területre szóló példányai... a postán díjmentesen szállíttassanak.”⁷⁸ Noha e kedvezmény a helybeli forgalomra nem terjedt ki, mégis számottevő könnyebbséget

jelenthetett, amellyel a kormányzat kimondva-kimondatlanul a sajtóvállalatok – háborús viszonyok miatt potenciálisan jelentkező – bevételkiesését óhajtotta reparálni.⁷⁹

Ugyanakkor a belügyi tárca vezetője az orgánumok utcai árusítása érdekében tett további gesztusértékű lépést.⁸⁰ Gazdagítva e tablót, elmondható, hogy a végrehajtó hatalom minden tőle telhetőt megtett saját működési terén belül, hogy a sajtó papírellátását – ekkor még jobbára minden részrehajlás nélkül – üzembiztosan teljesítse. Erre pedig két egy irányba mutató körülmény is okot adott. Egyrészt az első időkben az olvasóközönség felfokozott híréhsége jelentősen megnövelte a lapok példányszámát, másrészt a harcok elhúzódása több területen – így természetesen a papírkereskedelemben is – ellátási zavarokhoz vezetett. A kereskedelmi minisztérium által gondozott – s e tárgyban kiadott – rendeletekről sommásan elmondható, hogy azok „különösen az újságpapírossal való takarékoskosságot s a meglévő lapok papírosszükségletének, ha mindjárt redukált keretekben is, de lehetőleg mindenkorai biztosítását” szolgálták.⁸¹

A fentiekben túl egyes szerkesztőségek még további könnyítésekkel, kedvezményekkel is számolhattak. A hatalom igyekezett számos módon a sajtómunkások kedvében járni. Sok esetben nem vonatkoztak rájuk az egyes közszükségleti cikkek terén bevezetett megszorítások, jövedelmi viszonyaikban pedig állandósították a háború előtti állapotot. Minden bizonnyal az is hozzájárult a kormány és a hírlapok hosszabb ideig zavartalannak mutatkozó jó viszonyához, hogy egy-egy szerkesztőség kérésére a működésükhöz feltétlenül szükséges személyzetet felmentették a katonai, illetve a harctéri szolgálat alól.⁸²

A kormány rúdjánál ülők készségét az együttműködésre látható módon mutatta a harctéri helyszíni tudósítók munkájának elősegítése. A honvédelmi miniszter – késelem nélkül – saját hatáskörben maga osztotta be a kedvelt vagy a kedvezésben részesített óhajtott lapok munkatársait a „sajtóhadiszállásra”, a történések epicentrumába, ahonnan a hiteles tanúktól származó tudósítások a legkézenfekvőbb módon megszülethettek.⁸³ Az első nyolc hírlapíró – kollégáik és a közvélemény általános szimpátiája mellett – már a háború kitörésének második hónapjában, augusztus első napjaiban felvehette a munkát.⁸⁴ Az pedig a későbbiekben is megmutatkozott, hogy a hadügyek hazai ura egy-egy sajtótudósítói engedély kiállításával vagy akár az erre irányuló kérelem megtagadásával jelentős mértékben hozzájárult egy-egy orgánum beágyazottságához, piaci eredményességéhez és hosszabb intervallumban a megbízhatóságához.⁸⁵ E körben még az is kedvezésnek számított, ha néhány sajtómunkást egyszerűen csak egy-egy postahivatalban sürgönyözési lehetőséghez juttattak.⁸⁶

Mindezeknél azonban hamarosan átfogóbb könnyítést is bevezettek. Épp egy esztendővel a nagy vihart kavart sajtótörvény hatálybalépése után ugyanis bizonyos összefüggésben a kormány maga látta elérkezettnek az időt, hogy lazítson a sajtóra, különösen a pesti napilapokra kirótt és oly sok vitát kiváltott kauciókötelezettségen.⁸⁷ A biztosítékkötelezettség 1914-ben megemelt összege és a befizetés körülményeinek megnehezítése a

közélet berkeiben, a parlament üléstermében, valamint nem utolsósorban a sajtó köreiben már a kezdetektől elégedetlenséget váltott ki.⁸⁸ A törvényhozás erre is tekintettel – mintegy engedményként – biztosított a törvény 61. szakaszában egy esztendőre haladékot arra, hogy az érintettek teljesíthessék a kirótt summa letételét. „A háború okozta rendkívüli gazdasági viszonyok között” azonban e könnyítés nem válthatta be a hozzá fűzött, egyébként sem vérmes reményeket. Így aztán legkevésbé sem lehetett csodálni, hogy a végrehajtó hatalom emberei – maga Balogh Jenő is – látva a hírlapirodalom anyagi gondjait, és akceptálva az „érdekeltek körök” kifogásait is,⁸⁹ a törvényhozástól két alkalommal kérte⁹⁰ a haladék két esztendővel történő meghosszabbítását. Erre pedig előbb 1915-ben,⁹¹ majd 1918 tavaszán⁹² sor is került, amidőn a parlament további két esztendővel hosszabbította meg a fizetési határidőt.⁹³

Epilógus

Bő másfél ezer háborús nap tragikus történései, e hajdani véres világ sajtójának gazdagon hömpölygő hasábjai meggyőzhetik a kései utókort az első világhétség elviselhe-

telenségéről, és bepillantást engedtek a fegyverek okozta pusztítás globális krónikájába. Láttuk, hogy az első, kontinenseken átívelő háború valamennyi résztvevő hadviselő féltől maximális gazdasági és politikai erőkoncentrációt követelt. Nem volt ez másként az Osztrák–Magyar Monarchiában sem.

Az új követelmények a korábbi praxist fölülíró elvi, valamint gyakorlati megoldásokat követeltek a sajtójog és politika terén is. A korábbi – lényegében szabadelvű és jogállami – szabályegyüttest részben szigorúbb rendészeti regulák váltották föl. Ezen túl is a kormányzat a fegyveres harc kirobbanásának első napjaiban közzétett rendeletre hagyatkozva egyre nagyobb teret és befolyást követelt meg a tájékoztatási politika vitelében.

A háborús vereség bekövetkezte után, a monarchia összeomlását követően, a pesti „őszirózsás forradalom” új establishmentje szakított a sok évtizedes politikai gyakorlat számos tradicionális elemével, de még inkább a jogállami struktúrát a hadüzenettel négy esztendőn át zárójelbe tevő – kivételes hatalmi – helyzettel. Károlyi Mihály alakított kormányt, amely már november 5-én a kormányfő kezéjébe ellátott, de október 31-től érvényes rendelettel módosította a háborús kormányok sajtószabadságot korlátozó intézkedéseit.⁹⁴

Magyar katonák olvassák Az Est című folyóiratot

RÉVÉSZ, T. MIHÁLY

Metamorphose des Presserechts im Ungarn des ersten Weltkriegs

(Zusammenfassung)

Der erste Weltkrieg brachte entscheidende Veränderungen im Leben sowohl der großen als auch der kleinen Nationen Europas. Im ersten globalen Weltbrand wurden zahlreiche frühere Axiome in Frage gestellt, ganze Reihen knochenfester Strukturen kamen ins Wanken, und an die Kriegsverhältnisse angepasst wurde das Gebäude nationaler Rechtssysteme gänzlich umgebaut.

Als allgemeine Tendenz entstand der bisher in dieser Form nie vorhandene Wunsch, die Kräfte zu konzentrieren, was die modernen Staaten in Europa und sogar auf der ganzen Welt dazu zwang, bewährte Rahmen der Verfassungsmäßigkeit zu sprengen. Die neuen Erscheinungen im Staatsleben mit ihrem komplizierten rechtlichen Umfeld, die Gewichtsverlagerungen in Steuerung und

Kontrolle überwältigten in den letzten Julitagen natürlich auch Ungarn, und man konnte ihre Wirkung war im System der politischen Öffentlichkeit und auch im – seit der Jahrhundertwende sichtbar pulsierenden – Pressealltag spürbar.

Die neuen Herausforderungen verlangten theoretische und praktische Lösungen, die frühere Praxis sowohl im Presserecht als auch in der Politik umschrieben. Das frühere – im Wesentlichen liberale und rechtsstaatliche – Regelwerk wurde teilweise durch strengere polizeiliche Regeln abgelöst, und die Regierung beanspruchte für sich außerdem – auf Grund einer in den ersten Tagen des bewaffneten Kampfes veröffentlichten Verordnung – immer mehr Platz und Einfluss in der Informationspolitik.

Jegyzetek

¹ 2014. október 15-én az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti tanszék, a Magyar Állam- és Jogtörténeti Tudományos Diákkör és a Magyar Jogász Egylet Jogtörténeti és Egvházjogi Szakosztálya által megrendezésre kerülő, Út az első világháborúba című konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

² Az első világháború centenárius évfordulójához köthető vizsgálódás kínálkozó lehetőséget nyújt a témában eddig igencsak gyéren fel-felbukkanó, évtizedekkel korábban megjelentetett tanulmányok megállapításainak kiegészítésére, elmélyítésére, nem kevésbé néhány állításuk pontosítására, s nem egy – különösen a hajdani ideológiai kánonok „kötelező” tiszteletéből fakadó – tételének kiigazítására. Lásd. erre M. Kondor Viktória: *Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez*. Magyar Könyvszemle, 1975, 91. kötet., 1. sz. 75–82. p., Bellér Judit: *Sajtópolitika és sajtórendészet az I. világháború idején* /Adalékok az 1914. évi XIV. törvénycikkkel kapcsolatos háborús rendelkezésekhez/. Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Fialat oktatók műhelytanulmányai 3. 33–57. p. (Továbbiakban: Bellér.), Mucsi Ferenc: *Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején*. Történelmi Szemle 1984/1–2. 192–202. p. (Továbbiakban: Mucsi.)

³ René Albrecht-Carrié: *Europe since 1815 From the Ancien Regime to the Atomic Age*. New York, 1962. 215. p.

⁴ Ernest Ludwig: *Austria-Hungary and the War*, New York. 83. p.

⁵ A fegyveres összecsapások kezdeteit jól látta a kortársi sajtó. Lásd erre: Népszava 1914. 8. 25. 7–8. p. „A háború naptára.” „Krónikás följegyzések.”

⁶ Megjegyzendő, hogy az aktuálisan fenyegető fegyveres konfliktustól kezdetben ódkodó miniszterelnök finoman szólva kevés lelkesedést mutatott a déli szomszéd megtámadása iránt.

⁷ Tóth Árpád: *A kivételes hatalom jogi szabályozása Magyarországon az első világháború előestéjén*. Szeged, 1996. Acta Universitatis Szegediensis De Attila József, Acta Juridica et Politica, Tomus L. Fasciculus 13. p. (Továbbiakban: Tóth i. m.)

⁸ A kormány e tárgyban megfogalmazott javaslatát a törvényhozás mindkét háza rendkívüli gyorsasággal tárgyalta le. Darvasi képviselő előadói beszédét követően például a képviselőházban egy nap alatt, december 7-én folytatták le a tervezet általános és részletes vitáját. OGY. KN – 1910 – 421 (1910–XVII–322. és köv. oldalak.)

⁹ Tóth Árpád a kivételes hatalom magyarországi történetét két értékes monográfiában dolgozta fel. Ezekből értesülhetek a téma iránt különös érdeklődést mutatók, hogy a munkálatok a

miniszterelnök kezdeményezésére – minden valószínűség szerint – 1912. november 26-án kezdődtek meg, s bő másfél esztendő múltával, 1914. július 20-án fejeződtek be. Tóth i. m. 50. p.

¹⁰ Ferenc József császár és király a hadba lépés szükségességének magyarázatát a hadüzenetét követő napon tette közzé, amelynek pátoszzsal telt szövegét a „Mindent megfontoltam és meggondoltam” felütéssel súlypontosította. Balogh–Gergely–Izsák–Jakab–Pritz–Romsics: *Magyarország a XX. században*, Budapest, 1985, Kossuth Könyvkiadó, 56. p.

¹¹ Mucsi i. m. 193. p.

¹² A király által aláírt hadüzenet napján, még a korábban köztudottan hezitáló Tisza István miniszterelnök is érzelmeivel teli mondatokkal ecsetelte az általa érzékelt s minden bizonnyal reá is átragadó hangulatot: „Lelkesedve, nemzetünkre büszkén emelkedett lelki állapotban szemléljük azt a férfias elszántságot, amely az egész magyar nemzetben megnyilvánul nemzeti s különbség nélkül...” A parlamenti ellenzék pártjainak nevében megszólaló Apponyi Albert – utalva ifj. Andrássy Gyula három nappal korábban a házban tett, s a napisajtóban szélteben-hosszában pertraktált kijelentéseire – már odáig ment, hogy a harci cselekmények megindítását egyenesen „védelmi kötelezettség” teljesítésékként értékelte. „Ebben a pillanatban szünetel minden egyéb kontroverzia és csak egy gondolat, egy érzés van, amely minket is irányít: hogy a magunk részéről is megtegyünk mindent, hogy ebben a reánk kényszerített, nemzeti jövőnkre oly végtelenül fontos összeütközésben a nemzetnek egész osztatlan ereje lépjen működésbe a siker kiküzdésére.” OGY-KN – 1910 – 562 (1910 – XXVI – 191-2) B.H. 1914. július 25. 5. p.

¹³ Erre azért volt szükség, mert az 1912. évi LXIII. törvénycikk második passzusa világosan a kormány kötelességévé tette, hogy „a kivételes hatalom igénybevétele, valamint azt, hogy a kivételes hatalomból folyó intézkedések mely területre terjednek ki” az országgyűlés legközelebbi ülésén jelentse be. A terjedelmes jelentést megtárgyalásra, s véleményezésre a véderő bizottság kapta meg. Uo. 192. A jelentés teljes szövegét lásd OGY – KI – 1910 – 1100 (1910 – XLIV – 371–374.)

¹⁴ Az első világháború esztendeiben bevezetett kivételes intézkedések célja a hatalom centralizációja, a gazdasági potenciál erősítése és annak a hadsereg céljai alá rendelése volt. Lásd erre: Tóth i. m. 95. p., Wilhelm Brauner: *Osztrák alkotmánytörténet napjainkig*, Pécs, 1994. 220. p.

¹⁵ Sella Nóra, <http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2008/XVIII.évf.-20>

- ¹⁶ Horváth Zoltán: *A magyar sajtó a dualizmus utolsó évtizedeiben*, Irodalomtörténet, 1961. 1. sz. 17–47. p.
- ¹⁷ Buzinkay Géza: *Budapest sajtóközpontjai*, mediaasz.hu/cikkek/32_sajtortortenet-budapest%60sajtokofovaros.pdf
- ¹⁸ Bellér Judit: *A kormánypartai sajtó támogatásának formái a századfordulón*. Magyar Könyvszemle, 1981. 4. sz. 276–298. p., illetve: Révész T. Mihály: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon 1867–1875*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986. 102–140. p.
- ¹⁹ Buzinkay Géza: *Sajtóreform 1914-ben*. In: In Medias Res 1913. 1. sz. 3. p. (továbbiakban: Buzinkay id. cikk), illetve lásd erre: Szemere Miklós interpellációját: OGY-KN-1906 – 42 (1906 – III – 8 – 10), OGY – KN – 1906 – 303 (1906 – XIX – 145).
- ²⁰ Mucsi i. m. 193. OGY – KN – 1906 – 424 (1906 – XXIV – 207).
- ²¹ Buzinkay Géza: *Harc a sajtóreform körül, 1914*. In: Pusztai Bertalan (szerk.) *Médiák, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szabó Mihály tiszteletére*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 282–292. p..
- ²² E változásokat – alapos munkával – az elsők között vette leltárba Lányi Márton budapesti törvényszéki bíró a *Magyar Jogélet* hasábjain. Magyar Jogélet 1915. 42. sz. 1–2., 43. sz. 2–3., 44. sz. 2–3., 45. sz. 2–4. p.
- ²³ Belügyi Közlöny, 1914. július 29. XIX. évf. 35. sz. 465. p. (Továbbiakban: B. K.)
- ²⁴ Edvi Illés Károly: *Kivételes sajtó- és büntetőjog háború idején*. Jogállam 1914. 8. füzet, 551–562. p. (Továbbiakban: Edvi Illés id. cikk.)
- ²⁵ B.K. 43. sz. 2. p.
- ²⁶ A magyar jogalkotó által alkalmazott kivételes hatalom terminus technicus helyett más törvényhozások a szükségállapot, különleges állapot, hadiállapot stb. címszavakat használták. Tóth i. m. 95–96. p.
- ²⁷ Béney Miklós: *Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról*, Budapest, 1994. 97. p., Koltay András: *Sajtó és jog 1848/49-ben*. In: Horváth Attila – Hajdú Gábor (szerk.): *Magyar jogtörténeti tanulmányok – pályakezdő dolgozatok*. Budapest, Neolife [a PPKE_JÁK kiadványai], 2004. 63–72. p.
- ²⁸ Megjegyzendő, hogy e tárgyban a két esztendővel később elfogadott második magyar sajtótörvény sem volt szabadelvűséggel vádolható. Ezerkilencszáztizenhárom telén és a rá következő tavaszon ugyanis – a javaslat parlamenti vitájában erős kritikával illetett – törvényi rendelkezés megreformálta az időszak sajtó terjesztésének korábbi rendszerét, ám a kodifikátorok megfogalmazása a hajdanvolt cenzurális rezsim felidézésére okot akkor mégsem adott.
- ²⁹ A sajtóról szóló 1914. évi XIV. törvény terjesztésre vonatkozó passzusait alapvetően a 136.000/1912. B.M. számú rendelet szövegéből építette föl. Ez utóbbira lásd B. K., 1912. szeptember 1. XVII. évf. 37. sz. 339–344. p.
- ³⁰ A törvény a terjesztés fogalmába belefoglalta a *közszemlére kitéltet*, s a *nyilvános helyen való elhelyezést* is. 1914. évi XIV. tc. 8. §.
- ³¹ A törvény hatásmechanizmusáról értekező Edvi Illés Károly jellemezte ekként a törvényt. Id. cikk: 551. p.
- ³² A törvény 11. paragrafusának első mondata nyilvánvalóan ellentmondott az 1848. évi XVIII. törvény szellemének és betűjének, ám nem volt szinkronban a 136.000/1912. B.M. sz. körrendetel idevágó intézkedéseivel sem. E két jogszabály – a majdani második sajtótörvénnyel, s az annak végrehajtásáról intézkedő 2500/1914. M.E. számú rendelettel egyetemben – a terjesztés megkezdését nem kötötte semmiféle előzetes hatósági placethez.
- ³³ A hivatkozott jogszabályi hely – számolva az intézkedés okozta esetleges túlzott munkateherrel – megengedőleg hozzátette, hogy az orgánumok lappeldányainak szétküldése „időszaki lapoknál csak a sajtórendszeti kötelempéldány kézbesítésétől számított három óra múlva, más sajtótermékekéknél a kézbesítés napjától számított egy hét múlva veheti kezdetét”.
- ³⁴ A törvény a cenzúra teljesítésének feladatával egyes királyi ügyészségek, illetve a rendőrhatalomok kijelölt-kirendelt tagjait bízta meg. Uo.
- ³⁵ A felhatalmazási törvény külön fejezetben, az 1878. évi kódex módosításával és kiegészítésével számos változást hozott az anyagi büntetőjog terén, de részben az eljárási szabályokat is átalakította. Lásd erre a 11–12., valamint a 18–30. §-kat.
- ³⁶ Uo. 11. §. 4. mondat.
- ³⁷ Uo. 11. §. 5. mondat.
- ³⁸ A kabinet maratoni, két napon át tartó, ülésének első napirendjének előadója a miniszterelnök maga hívta fel a kormánytagok figyelmét az elkészült rendeletekre, valamint az 1912: LXIII. t. cz. „alapján háború esetén teendő intézkedések egységes és sürgős irányításra vonatkozó »Feltűgyelet és vezetés« című” plánumra. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Minisztertanácsai Jegyzőkönyvek, K. 27. 1913. 05. 06. 4. p. (Továbbiakban: MNL OL. MT. Jkv.)
- ³⁹ 36 OL K. 27. MT Jkv. 1914. 07. 23. napirend. 4–6. p. (Továbbiakban: np.)
- ⁴⁰ Budapesti Közlöny 1914. 170. sz., valamint Magyarországi Rendeletkötet Tára (továbbiakban: M. R. T.) 1914. 1410 és köv. p., illetve B. K. 1914. 35. sz. 465–488. p.
- ⁴¹ Lásd erre: Chafee, Z.: *Freedom of speech in war time*. Harvard Law Rev. 1919: 32: 932–973. pp., Cook, Sir Edward: *Press in war time*. London, 1920, The Press Censorship, Interview given by Sir Edward T. Cook to the Associated Press, London, 1916. 12. p. Gustav Spann: *Zensur in Österreich während des I. Weltkrieges 1914–18* (phil Diss Wien 1992.) Zsedényi Béla: *A sajtótudomány létjogosultsága és feladatai*, A Sajtó, 1929. nov. 11. sz. 64. p., Ajtay Miklós: *A radikális sajtó Franciaországban*, Sajtó, 1934. 2. sz. 16. és köv. p.
- ⁴² A m. kir. ministerium 5,482/M. E. számú rendeletet a katonai intézkedések eltiltásáról, B. K. 1914. 35. sz. 484. p.
- ⁴³ A háború előtt már a 875/1909. számú rendelet intézkedett a katonai intézkedések hírlapi közzétételének tilalmáról. A m. kir. minisztérium 1909. évi 875. M. E. számú rendelete, a katonai intézkedések hírlapi közzétételének tilalmáról. Magyarországi Rendeletkötet Tára, Budapest, 1909. (Továbbiakban: M. R. T.) 265. p. Budapesti Hírlap, 1909. 03. 21. 12. o. (Továbbiakban: B. H.) Ezt a rendeletet – három esztendő múltával – a kormány hatályában megerősítette. A m. kir. minisztérium 1912. évi 6,966. M. E. számú rendelete a katonai intézkedések hírlapi közzétételének tilalmáról fennálló rendelet tárgyában. M. R. T., 1912. 1685. p., illetve B. H. 1912. 11. 24. 5. p. Ugyanerről „*Szajkosár a sajtónak*” címmel tudósított. Népszava 1912. 11. 24. 7. p.
- ⁴⁴ A rendelet első szakasza a magyarországi orgánumoknak megtiltotta, hogy „az osztrák–magyar monarchia két állama fegyveres erejének állásáról, mozdulatairól, erejéről és működéséről, az erődök és erősítvények állapotáról, úgyszintén az e fegyveres erő számára szolgáló fegyverek, hadiszerek és szerelvények mennyiségéről, vagy élelmiszerek hollétéről, mennyiségéről és minőségéről vagy szállításáról” információkat közöljenek. M. R. T. 1914. 1429. p., ill.: B.K. 1914. 35. sz. 484. p. Megjegyzendő, hogy Németországnak a háborúba történt belépése után az 5482/1914. M. E. számú rendeletet már augusztus 3-án „a Németbirodalom fegyveres erejére” is kiterjesztve módosította az 1914. évi 5081. M. E. számú rendelet. M. R. T. 1914. 1463. p.
- ⁴⁵ A rendelet erről intézkedvén az e tiltást figyelmen kívül hagyókat az 1878. V. t. c. 456. §-ára utalással, illetve az 1912: LXIII. t. c. 23. szakaszára figyelemmel, öt évig terjedhető államfogházzal és nyolcezer koronáig terjedhető pénzbüntetéssel fenyegette.
- ⁴⁶ M. R. T. 1914. 1429. p., illetve OGY KI – 1910 – 1100 (1910 – XLIV – 390), valamint B. K. 1914. 484. p.
- ⁴⁷ Uo. 393. p., illetve B. K. 1914. 487. p.
- ⁴⁸ A tekintélyes szakírók közül egyedül Angyal Pál hívta föl e döntés jelentőségére a figyelmet. A pesti jogi kar büntetőjog tanára – miközben a háborús idők sajtójogában a cenzúra intézményét általánosságban nem találta meg – e rendeletet, illetve az annak alapjául szolgáló felhatalmazási törvény megfelelő jogszabályi helyét (11. §. 4. bek.) kommentálva leszögezte: „ezek... csakugyan behozták a cenzúra egy nemét.” Angyal Pál: *Háború és sajtószabadság*. Büntügyi Szemle, 1914 – 15. 3. sz. 96. p.
- ⁴⁹ A magyarországinál radikálisabb ausztriai szabályozásra lásd Thomas Olechowski: *Die Entwicklung des Pressrechts in Österreich*

- bis 1918, Wien, 2004, 511–521. p. A német szabályozás ausztriainál enyhébb voltára tett utalást Paál Vince az Ifj. Gróf Andrássy Gyula Alapítvány 2014. december 11-i konferenciáján „Sajtópolitika és sajtóirányítás Magyarországon az első világháború idején” címmel elhangzott előadásában. Lásd erre: Kézirat. 4. p.
- ⁵⁰ Uo. 4. p.
- ⁵¹ E sorok írója azonban ezt nem teheti. A törvényben ugyanis arra utalás nem található, hogy alapjogot érintően „a ministerium valamennyi tagjának felelőssége” helyett a kormány egy szűkebb testülete hozzon korlátozó intézkedést. A kételyeket csak tovább erősíthette a tény, hogy a kabinet mind „az egyesületi jog korlátozásáról”, mind „a gyűlekezési jog korlátozásáról” végül is a miniszterelnök kézjegyével ellátott rendeletben hozott szabályokat. Vö.: 5.479/M. E. sz. r., illetve 5.481/M. E. sz. r. B. K. 1914. 35. sz. 480. és 483. p.
- ⁵² Lásd erre: 5.483/M. E. számú rendeletet az időszakos lapok és más sajtótermékek ellenőrzéséről. M. R. T. 1914. 1430. p. illetve Ogy. KI – 1910 – 1100 (1910 – XLIV – 391 – 393) A rendelet megalkotásában az igazságügyi tárca vezetőjének, Balogh Jenőnek a belügyi és a kereskedelmi tárca első emberével kellett egyeztetnie.
- ⁵³ Buzinkay Géza: *A magyar irodalom és sajtó irányítása a Bach-korszakban (1849–1860)*, Magyar Könyvszemle, 1973. 3–4. sz. 278. és köv. p.
- ⁵⁴ Deák Ágnes: *Sajtószabályozás a Schmerling-provizórium időszakában, Századok*, 2013. (147. évf.) 3. sz. 637–638. p.
- ⁵⁵ A cenzúra kérdéséről lásd legújabbban Koltay András: „A cenzúra éj...” – *Gondolatmorzsa a sajtó előzetes korlátozásáról*. Infokommunikáció és Jog, 2007. június 77–81. p. http://www.jogiforum.hu/files/media/jog/koltay_andras_cenzuraljogi_forum.pdf
- ⁵⁶ B. K. 1914. 35. sz. 485. p. Figyelmet érdemelhet, hogy a miniszteri rendelet e ponton, csak két, pro forma zárójelbe tehető szóval – a „külön megjelölendő” formula beiktatásával – egészítette ki az 5.483/M. E. sz. jogforrást.
- ⁵⁷ A 12.001. sz. rendelet 7. §-a hangsúlyosan szólt arról, hogy a szétküldés engedélyezése a 4. § második bekezdésében megjelölt idő előtt is engedélyezhető. B. K. 1914. 485. p.
- ⁵⁸ BTK. 456. §.
- ⁵⁹ B. K. 1914. 486. p. A több szempontból is ellentmondásos rendelet e jogszabályi helye aligha igazolhatóan tesz említést az igazságügyi tárca vezetőjéről, akinek a belföldi időszakos lapok eltiltásában (helyesen: betiltásában) az 5.484 számú miniszterelnöki semmilyen szerepet sem szánt. Uo. 487. p. Külön kiemelés érdemel továbbá az is, hogy a hadviselés érdekeit egyszerűen csak felzaklató tartalommal veszélyeztetni látszó orgánumokat a jogalkotó szigorúbban ítélte meg, mint az egyébként bűncselekmény megvalósításával gyanúba fogható időszakos lappéldányokat.
- ⁶⁰ A külföldi lapokkal szemben alkalmazott rendészeti eszköztárat a kiegyezés után a magyar hatóságok szokásjogilag alakították ki. Révész T. Mihály: *A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon 1867–1875* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 157–182. p., továbbá ugyanő: *Die Rechtsmittel des Kampfes gegen die ausländische Presse in Ungarn nach dem Ausgleich*. In: A Kar Tudományos Bizottsága (szerk.) *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio iuridica*. Tom. 20. 1978. 39. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 1978. 159–173. p., illetve ugyanő: *Freedom of the Press and the Papers of the Nationalities (1867–1873)* In: Hidas, I. P. (szerk.) *Minorities and the Law from 1867 to the present*. Montreal: 1987. 23–31. p. Utóbb ezt a második magyar sajtótörvény 10. szakaszának harmadik bekezdése emelte jogszabályi szintre, mondván: „A magyar szent korona országainak területén kívül kiadott vagy nyomtatott vagy ezen a területen kívül egyébként többszörösített sajtótermékek terjesztését a minisztérium közérdekből eltilthatja.” Kiemelés érdemel, hogy ezen orgánumok postai szállítását pedig a 2500/1914. sz. rendelet 27. §-a tiltotta meg. B. K. 1914. 16. sz. 203–222. p., illetve B. K. 1914. 17. sz. 238. p.
- ⁶¹ B. K. 1914. 35. sz. 487–488. p.
- ⁶² B. K. 1914. 35. sz. 487. p. Ezt a tiltás tekintet nélkül érvényesítendő volt akár „az időszakos lapnak egész tartalmát, vagy csupán egy részét” foglalta magában a magyarra áttültetett nyomtatvány.
- ⁶³ Uo. 487. p.
- ⁶⁴ A rendelet hosszan és részletekbe menően szólt azokról a technikai szabályokról, amelyek rögzítették a posta- és vámhivatalok teendőit. Ezek egyrészt hatásköri, másrészt eljárási regulák voltak, amelyek hivatva voltak az ellenség orgánumainak távoltartására. Uo. 488. p.
- ⁶⁵ A rendelet pennázói meglehetősen homályos fogalmazással arról intézkedtek, hogy a hadviselés érdekeit csupán veszélytető – de a bírósági tárgyalótermeket elkerülő – orgánumokat a hatáskörrel rendelkező szervek – vagyis a sajtóosztály, illetve a kormányelnökség egyszerűen „örizetbe” vegye, s tegyen lépéseket továbbterjesztésük beszüntetése „és esetleg a bűnvádi eljárás folyamatba tétele iránt”. Uo. 488. p.
- ⁶⁶ A rendelet ezek lefoglalását mondta ki, míg az előző csoportba tartozó sajtótermékek esetében – azok esetében, amelyek a bírósági tárgyalótermeket elkerülték – „örizetbe vételt” említett. Megjegyzendő, hogy a szöveg a két szankció különbségét elmulasztotta kibontani.
- ⁶⁷ A rendelet 4. szakaszának 3. bekezdése aláhúzta: a még forgalomban lévő kitiltott sajtótermékeket „le kell foglalni és további eljárás végett a m. kir. miniszterelnökség sajtóosztályához, Horvát-Szlavonországokban pedig az országos kormány elnökségéhez be kell küldeni”. Uo. 488. p.
- ⁶⁸ Ugyancsak ellentmondásokat hordozott a rendelet szankciós szabálya is, amidőn, az 1912. évi LXIII. t.-c. 11. §-ának utolsó bekezdésére utalással, csupán az „eltiltott” – helyesen kitiltott – időszakos lap jogellenes behozatalát és terjesztését üldözte. Uo. 488. p.
- ⁶⁹ A kabinet az 5.858. M.E. sz. rendeletében 1914. évi augusztus 5.-i hatállyal terjesztette ki az 5.485/1914. M. E. számú rendeletének hatályát az „Oroszországból érkező időszakos lapokra és más sajtótermékekre”. M. R. T. 1914. 1465. p.
- ⁷⁰ 1.809. M. E. sz. rendelet „Az ellenséges államokból érkező időszakos lapok behozatalának és terjesztésének eltiltásáról és az onnan érkező más sajtótermékek ellenőrzéséről és lefoglalásáról”. M. R. T. 1915. 701. p.
- ⁷¹ A kormány először 1914. augusztus 31-én egy Belgrádban, s három további, másutt nyomtatott sajtóterméktől vonta meg a magyarországi postai szállítás jogát. MNL OL MT. Jkv. 1914. 08. 31. 10–11. o. Míg majd egy hónap múltán még ennél is több laptól és sajtóterméktől vonták meg a postai szolgáltatást. Uo. 1914. 09. 29. 10–12. p.
- ⁷² A cenzúra éveiben Pesten – csakúgy, mint Bécsben vagy Párizsban – a szerkesztőségek vezetői, hogy elkerüljék a hatósági szankciókat, maguk fordultak a „gondolatrendőrségként működő” illetékes kormány szervhez, a Sajtóalbizottsághoz tanácsért, információért”. Mucsi 195. p.
- ⁷³ „Örömmel állapítom meg – mondta Tisza –, hogy a sajtó orgánumai pártkülönbség nélkül olyan lelkesen, szépen, öntudatosan és hazafiasan teljesítette fontos feladatát, hogy ezentul is főn akarom tartani vele a kontaktust és minden nagyobb esemény alkalmával magam kívánom informálni úgy, mint csütörtökön este.” Pesti Napló, 1914. július 28. vasárnap, 14. p.
- ⁷⁴ Pesti Hírlap 1914. 8. 9. 14. p., illetve Pesti Napló 1914. augusztus 9. 10. p.
- ⁷⁵ B. K. 1914. 43. sz. 560. p.
- ⁷⁶ MMTVD 4/B. köt. 41. p.
- ⁷⁷ B. K. 1914. 49. sz. 622. p.
- ⁷⁸ MNL OL K. 27. MT. JKV. 1914. 09. 29. 13. p. A lapkiadó hivataloknak az egyes lappéldányokat „külön-külön czimszalag alatt” kellett feladniuk. Lásd erre: A kereskedelemügyi m. kir. miniszter 1914. évi 72.550. számú rendeletét.: R. T. 1914. 2488. p. A *Népszava* – még ha csupán száraz tényszerűséggel is, de – szintén hírt adott a kormány főlhatalmázása nyomán született intézkedésről. *Népszava* 1914. október 5. 5. p.
- ⁷⁹ Uo. 13. p. A sajtó indokolatlannak tekintett extraprofitjának megakadályozását szolgálva mondták ki a miniszterek, hogy a „díjmentesen szállított hírlapokhoz semminemű mellékletet, vagy mellékletet csatolni nem szabad”.
- ⁸⁰ Sándor János 1915 februárjában lehetővé tette, hogy a jogszabályilag megállapított feltételek teljesülése esetén időszakos lapok utcai

árusításánál 14-ik évüket betöltött egyének – Fiuméra is kiterjesztett hatállyal – közreműködhessenek. 1915. évi 14.450. számú körrendelet. M. R. T. 1915. 206. p. Majd később – 1917. július 31-étől – a tárca e rendeletet hatályon kívül helyezve megengedte, hogy a korhatár 10 évre szálljon le. 1917. évi 83.234. számú körrendelet. M. R. T. 1917. 1780. p.

⁸¹ MNL OL K.27. MT. Jkv. 1918. 09. 4. p.

⁸² Dersi Tamás: *Sajtónk az első világháborúban*. Budapest, 1966. 7. p.

⁸³ A kevésbé jelentős orgánumok munkatársai, vidéki kollégáikkal együtt számos tábori laphoz nyert beosztást. Lásd erre: Mucsi. 196.

⁸⁴ A „Kriegspressquartier”-hez augusztus 7-én utaztak el a kiszemelt hírlapírók. „Irigységgel és szeretettel köszöntöm őket ezen a napon – írta Szini Gyula, s lelkesedve hozzá fűzte: ... a nyolc-tíz magyar haditudósító engedélyezésében a mi hadvezetőségünk valóságos erkölcsi bizonyítványt állított ki a magyar sajtó számára a megbízhatóságnak, igazságosságnak a hitellelét.” Pesti Napló, 1914. 8. 8. 5. p.

⁸⁵ Elmondható, hogy az az orgánum, amelynek munkatársa nem volt „tagja a sajtóhadiszállásnak” a front történéseiről saját tudósító révén nem tájékoztathatta olvasóit. A Karátson államtitkár által egyszerűen „vadtudósító”-ként aposztrofált Szüts Sándortól, a „Budapest Hírlap” újdondászatától táviratainak továbbküldését erre hivatkozással tagadták meg. HL HM HFB 3018/HFB ált.-1915.

⁸⁶ Lásd erre példaként a „Siebenbürgisch Deutsche Tagespost” szebeni politikai napilap szerkesztőjének a honvédelmi miniszterhez intézett petícióját, melyben azt kérelmezte, hogy Kraus Ottó, az újság munkatársa, „a lapnak küldendő sürgönyök feladásához a legitimitatio” megkapja. H. L. HM HFB 846/ HFB-1914. 251. doboz.

⁸⁷ A miniszter módosító javaslatát 1915. március 12-én mutatta be a kormánynak. MNL OL K. 27. MT. Jkv. 1915. 03. 40. p.

⁸⁸ Buzinkay id. cikk 5. p., illetve B. H. 1913. 10. 6. 7. p., A parlamenti vitában Bakonyi Samu pedig annak a meggyőződésének adott hangot, hogy „a kauczióknak követelése... egyáltalán és lényegében semmi egyéb, mint az előzetes cenzurának egyik instrumentuma”. OGY – KN – 1910 – 491 /1910 – XXI – 14)

⁸⁹ OGY – KI – 1910 – 1150 (1910 – XLVI – 118)

⁹⁰ Lásd erre OGY – KI – 1910 – 1150 (1910 – XLVI – 117), illetve OGY – KI – 1910 1363 (1910 – LVI – 459)

⁹¹ 1915. évi V. tc. 1. §. B. K. 1915. 30. sz. 1915. június 6. 569. p.

⁹² B. K. 1918. 12. sz. 216. p.

⁹³ 1918. évi V. tc. A lapbiztosíték letételére vagy kiegészítésére az 1915: V. t.-cikkben megszabott határidő meghosszabbítása. B. K. 1918. 12. sz. 216. p. A korabeli sajtóbeszámolók között tallózva, megállapítható, hogy az intézkedéseket a zsumaliszták alig-alig méltatták. Az első hosszabbításkor például a *Népszava* vagy a *Pesti Hírlap* parlamenti tudósítása keretében 1-2 rövid bekezdést szánt a Csermák–Balogh pengéváltás ismertetésének, míg a *Budapesti Hírlap* két mondatban elintézte az ügy ismertetését, míg a *Pesti Napló* „Apró ügyek” alcímmel tudósított a törvényjavaslat vitájáról. B. H. 1915. 4. 29. 3. p., illetve P. N. 1915. 4. 29. 3. p.

⁹⁴ B. K. 1918. 49. sz. 1562. p. 4.802. M. E. sz. r. A sajtószabadságot korlátozó háborús rendeletek hatályon kívül helyezése. Az első kommuin kudarcos kísérlete, az úgynevezett Tanácsköztársaság bukása után az ellenforradalmi rendszer kurzusa azonban a cenzúrát újból alkalmazta, s annak véglegesnek szánt eltörléséről előbb a 10.501. M. E. számú rendelet, majd az 1922. évi XVII. törvény 6. szakaszának utolsó mondata intézkedett. Lásd erre: Bellér Judit: Sajtópolitika Magyarországon a Bethlen-korszak első felében, *Jogtörténeti Szemle*, 1986. 1. sz. 44–50. p., illetve Klestenitz Tibor: *A törőfés és az újságírók*. Médiakutató, 2010. 2. szám 85–99. p.

Koncz Ibolya Katalin

A hitbér mint a rendi és a polgári korszak magánjogi jogintézménye

A hitbér a magyar magánjog szokásjogban gyökerező, a törvényes jogban rögzített, évszázadok óta fennálló intézményrendszere. Kevés jogintézmény tudta – jellegváltással ugyan – mind a rendi, mint a polgári társadalom igényeit kielégíteni. Még a 19. század végi magánjogi kodifikációs folyamat alatt is az az álláspont alakult ki, hogy a magyar polgári törvénykönyv tervezetében a házassági vagyoni jogi részben önálló intézményként kívánták szabályozni.¹ Már az Aranybullában is külön nevesített jogintézményként jelent meg.² Ha elfogadjuk azt a nézetet, hogy az Aranybullában többek között írásbeli megerősítést és uralkodói szentesítést nyertek a már működő jogintézmények, kivívott privilegiumok, akkor azt is akceptáljuk, hogy a hitbér intézménye is évtizedek, évszázadok óta szerves részét képezte a korabeli jogrendszernek. Ezt erősítették meg a Werbőczy Hármaskönyvében foglaltak is, hiszen az országbíró maga fogalmazta meg

műve bevezetőjében, hogy a már gyakorlatban élő szokásjogot kívánta összegyűjteni.³ Hazánk jogtörténetében a hitbér intézménye a 19. századi magánjogi kodifikációs törekvések időszakáig fennállt, a magánjogi tervezetek vitája során csak az alapformáját kívánták kiiktatni, míg az írott hitbért továbbra is fenn kívánták tartani.⁴

A törvényes hitbér tekintetében az első autentikus forrás, ahol a fogalom meghatározására választ kapunk, Werbőczy Tripartituma, ahol a következőket olvashatjuk: Hitbér: „... S ez nem egyéb, mint a mit a feleségnek szüzessége vesztéseért és elhálásáért a férjnek javaiból adnak.”⁵ Másrészt Werbőczy hangsúlyozta, hogy „A honnét tudnunk kell, hogy a hitbér, országunk régi és törvényerőre emelkedett szokása szerint, a törvényesen férjhez adott nőknek díja, a melyet a férjek fekvő jószágából és birtokjogaiból, s állásuknak megfelelően házassági kötelességük teljesítése fejében szokás nekik adni.”⁶

A korszakban a házasság beteljesedését még nem tekintették megvalósultnak a házasságkötési akarat és a szertartás létrejöttével, szükséges feltételként határozták meg a házassági életközösség megkezdését, vagyis az elhálást. Ezért jelent meg a hitbér feleledésének feltételeként a „matrimonii consummatio” és a házastársi hűség. A hitbér e kettős feltétele évszázadokon keresztül megmaradt, bár az egyes szerzők hol az egyik, hol pedig a másik kitélt hangsúlyozták fontosabb elemként.

A 19. századi gyakorló jogászok közül Schaurek véleménye szerint „A hitbér, mint tudjuk, a hitvesnek meg-

jutalmazása a házassági tartozás teljesítéséért.” „...mindenfelett etikai jelentőségű intézmény.” „Kitüntetés, jutalomra érdemesítése a feleségnek, mint aki hitvesi vonzalommal készségesen eleget tett a házaselet egyik legfőbb parancsának: a matrimonii consummationak.”⁷ Nézetét osztotta Knorr is.⁸ Ezt a meghatározást fogalmazta meg a Curia is 1906-ban, amikor hangsúlyozta, hogy „A hitbér az a jutalom, mely a nőt a házasság megszűnésekor a házastársi kötelesség teljesítéséért férj vagyonából megilleti.”⁹ Lallossevits is osztotta a legfőbb törvényszék álláspontját.¹⁰ Ezzel szemben Acsády szerint a hitbér „...a törvényesen férjhez ment asszonynak házastársi hűsége megtartása esetében elhunyt férjének vagyonaiból annak örökösei fizetni tartoznak...”¹¹ Szladits Károly a fogalom meghatározása esetén ugyancsak a hitvesi hűséget emelte ki a házasság elhálása helyett,¹² bár a „debitum matrimonii” keletkezeti a törvényes hitbér feleledését és a feleség hűtlensége esetén elvész.¹³ A törvényes hitbér a nő követeleése a törvényben meghatározott pénzösszeg fizetésére annak fejében, hogy a házastársi magatartást a házasságnak a tartama alatt meg nem szegte. A törvényes hitbér iránti követelés a házasság megkötésével keletkezik, és a házasság megszűnésével vált esedékessé.¹⁴

Miután a hitbér intézménye olyan vagyoni részesedés volt, amely a férj vagyonából a vele törvényesen egybekelt feleséget illette meg, így annak alanya speciális személyi kört feltételezett, elsősorban a férj és a feleség között jött létre. A férj halála után hagyatéki teherként szállt az örökösökre. Felmerülhet a kérdés, ha a feleség halt meg előbb, kit illett a hitbér? Már az Árpád-kori jog is kimondta, hogy a nő örököseire szállt át a hitbér követelésének joga, az öröklési rend szabályai szerint.¹⁵ A feleség halála után a rokonainak – nem nő ági leszármazóinak – igényét a Tripartitumban szabályozták.¹⁶ A polgári korszakban ugyancsak ez a felfogás volt a jellemző a törvényes hitbér tekintetében.¹⁷

A következőkben a személyi kör meghatározása után a hitbér vagyoni fedezetére keresünk rendelkezéseket. Az Árpád-kori magyar jogban a férj egész vagyona szavatolt a hitbérért.¹⁸ A kifizetést pedig pénzben, ingó vagy ingatlan vagyonban valósulhatott meg.¹⁹ A 13. század végén már elterjedt volt az ingatlan hitbér, éppen ennek visszaszorítására fogadták el az 1291. évi 30. törvénycikket,²⁰ amelynek értelmében az ingatlan vagyon egybetartása érdekében az örökösök pénzen megválthatták az özvegytől a hitbérként kapott ingatlant.

Werbőczy úgy foglalta össze a hitbér tárgyát,²¹ hogy annak elsősorban pénznek vagy ingó dolognak kellett lennie, de hangsúlyozta, hogy a hitbért bármilyen vagyonból ki kellett adni, vagyis bármilyen vagyon lehetett a tárgya. Egy fontos kikötés volt: igaz értékkel kellett bírnia annak a tárgynak, amelyben kiadták.²² Az évszázadok során azonban a gazdasági és a társadalmi fejlődéseknek köszönhetően a gyakorlat ettől eltérően alakult. A 19. század második felében már a Curia hozott erre vonatkozó döntést, miszerint a törvényes hitbért csak pénzben lehetett kiadni, tárgya is csak pénzösszeg lehetett, a mennyiségét törvény²³ határozta meg,²⁴ és a férj bármely vagyonából követelhető volt.²⁵ Ezzel szemben

az írott hitbér tárgya bármilyen vagyon lehetett, vagyis pénz, ingó vagy ingatlan.²⁶ Acsády határozottan állította, hogy csak szerzeményi vagyonból volt kifizethető.²⁷ Míg majd fél évszázaddal később a bírói gyakorlat szerint elsősorban a szerzeményi vagyonból kellett kifizetni, és csak annak elégtelensége esetén volt az ági vagyonból fizetendő.²⁸

A Curia azt is kimondta, hogy bár a hitbér mint adósságtermészetű követelés elsősorban a férj szerzeményi vagyonát terhelte, de abban az esetben, amikor „a felperes férje után törvényes hitbérét meghaladó értékű szerzeményi vagyont örökölt, hitbérenek alperesre szállt ági vagyonából kielégítését jogszerűen nem követelheti”.²⁹ Ez a különbségtétel a szerzeményi és öröklött vagyon között lényegében az ősiség időszakára volt jellemző, a 19. század második felében relevanciája már nem volt, hisz megszüntették az ősiség intézményét, így az öröklött vagyon ilyen mértékű védelme irreleváns volt a gyakorlatban.

A törvényes hitbér nagyságának első konkrét, összegszerű meghatározása Werbőczynél jelent meg. A korábbi időszakokban nem adták meg e jogintézmény nagyságát, a férj társadalmi állását, vagyonát vették figyelembe.³⁰ A Tripartitumban ugyancsak megfogalmazásra került, hogy a hitbér megállapításánál figyelembe kellett venni a férj rangját, állását, méltóságát, javainak és birtokainak nagyságát; ennek megfelelően a magasabb rangú, vagyonosabb férj nejeinek több járt, mint a kevesebbrel rendelkezőnek.³¹ A következő szakaszok szerint pontos meghatározásra kerül az összeg is.³² Miután Werbőczy meghatározta, hogy a házasság kötésével feleledt a feleség hitbér iránti joga, így az is természetes, hogy rendelkezett arról is, ha egy nő többször ment férjhez.³³

A következő jogszabály, amely a hitbér összegét meghatározta, a 19. század második felében született.³⁴ Ezt fogadta el Szladits is a hitbér összegének meghatározásához.³⁵ Almási is ezt vette alapul.³⁶ A 19. század második felében azonban már hangsúlyozták, hogy az összegszerű meghatározás korábban előnyt jelentett, hiszen ez az összeg minimum járt a feleségnek, de az infláció miatt már a törvényben meghatározott összegeket nevésségesnek, csekélynek tekintették.³⁷

A hitbérkövetelés a házasság megszűnésével vált esedékessé.³⁸ A követelés nem évült el,³⁹ és azt a nő férjének el is engedhette.⁴⁰ A hitbér követelésének joga elveszett, ha a nő házastársi kötelezettségét nem teljesítette hűen,⁴¹ vagy e kötelezettségeit szándékosan és súlyosan megsértette.⁴² Ellenben a férj megbocsátása felelesztette a hitbér iránti igényt.⁴³ Ugyancsak elveszett a hitbér utáni igény, ha a nő vérfertőző házasságra lépett,⁴⁴ vagy paráznságot követett el.⁴⁵ Knorr kimondta, hogy a feleséget nem illette meg a hitbér, ha a házasságot a feleség vétkeisége miatt bontották fel.⁴⁶ A házasság megszűnése kizárólag a férj halálával valósulhatott meg Acsády szerint.⁴⁷ Egyéb házasságot megszüntető okként jelölte meg bírói felbontást vagy a felek ágytól való elválását.⁴⁸ A törvény értelmében a férj csődjével a törvényes hitbér nem vált esedékessé, de mint pénzkövetelést biztosítani kellett, mint a házasság megszűnését felfüggesztő és a nő házastársi magatartásának felbontó feltételét.⁴⁸

A törvényes hitbért a férj halála után a férj örököseivel szemben érvényesíthetőnek és a hagyatékát terhelő családjogi követelésnek tekintették.⁴⁹ Szily már 1899-ben hangsúlyozta, hogy a „hitbér... nem ajándékozás, hanem egy speciális családjogi intézmény”⁵⁰. Ezen rendelkezést figyelembe véve döntött a Kúria úgy, hogy „a felerészben közszerzemény címén a nőnek jutott vagyont nem terheli” a hitbér kifizetésének kötelezettsége.⁵¹ Szladits hangsúlyozta, hogy a hitbér nem ajándék, de mint ingyen-adomány a leszármazók kötelelrészét nem csorbíthatja.⁵² „... nem esik a végintézkedés szabályai alá sem...”⁵³ A kötelelrész élők között ajándékozási szerződéssel sem lehetett sérteni.⁵⁴ A Kúria gyakorlata ezt a szabályt odáig fejlesztette, hogy az örökgyónak nemcsak kifejezett ajándékozási, hanem minden olyan ingyenes juttatása sértette a kötelelrészt, amelyet ha az örökgyó nem tett volna, a juttatás értéke a kötelelrész alapjául szolgált volna. Sértette továbbá minden olyan cselekménye vagy mulasztása, amely jogról való lemondást foglalt magában. Az ingyenes juttatás körébe tartozott például az alapítvány, amelyet az örökgyó élők között tett.⁵⁵

A kötelelrész alapjául szolgáló vagyon valódi értékének megállapításánál számba kellett venni a hagyatéki vagyonon fekvő terheket; mindazokat a tartozásokat, amelyek az örökgyót, aki a kötelelrész kiadására köteles volt, az örökgyó kötelezettsége alapján vagy a dolog természeténél fogva terhelték.⁵⁶

A törvényes hitbér mellett már *Planum Tabulare* rendelkezett az írott hitberről is az alábbiak szerint: „a törvényes hitbért eltörli az írott hitbér és így az özvegy feleség mind a kettőt nem követelheti, mert az embernek gondoskodása eltörli a törvénynek gondoskodását.”⁵⁷ Ezen meghatározás szerint már a joggyakorlatban ismert volt annak lehetősége, hogy házaspár szerződésben kössenek ki hitbér összeget. Közel egy évszázaddal később az írott hitbér fogalmát Knorr összegezte,⁵⁸ akinek álláspontját Almási is osztotta. A házastársi magatartás ellenértékéként az egyik házastárs részére a másik házastárstól vagy harmadik személytől szerződésileg ígért vagyoni juttatás.⁵⁹ Szladits szerint a „férj szerződésileg kötelezhet a feleségnek; az írott hitbér az annál kisebb törvényes hitbért megszünteti”⁶⁰. Amennyiben azonban az írott hitbér kikötése az erre vonatkozó szerződés bármely eleménél fogva érvénytelen vagy hatálytalan volt, a törvényes hitbér feléled.⁶¹ Ebből következett, hogy a kétfajta hitbér csak annyiban zárta ki egymást, hogy egymás mellett, párhuzamosan nem létezhetek, együtt nem voltak érvényesíthetőek.⁶² Lallosévits az írott hitbért már szerződéses hitbérnek nevezte,⁶³ és érvényességéhez a házasság elhálását határozta meg.⁶⁴

A hitbér intézményének harmadik változatát, a viszont-hitbért a 16. században Werbőczy még nem ismerte, vagy ha ismerte, a *Tripartitumban* nem rögzítette a rá vonatkozó szabályokat. A 18. században Mária Terézia rendeletére létrehozott *Planum Tabulare* már a gyakorlatban alkalmazott jogintézményként írta le.⁶⁵ A 19. század első felében elismert intézménnyé vált, hiszen Acsády a *gyakornokoknak* szánt könyvében is írt róla, bár nem nevezte viszont-hitbérnek. „A törvényes hitpénz csak asszonyt... illet, de az írott a férjjet is illelheti.”⁶⁶ Schaurek elfogadta azt a né-

zőpontot, hogy a hitbér csak a nőnek járt. Ezt támasztotta alá Werbőczy *Tripartitumában* megjelenő rendelkezéssel,⁶⁷ valamint elfogadta Frank álláspontját is, aki művében⁶⁸ a férjnek járó hitbért nem a hitbérnél, hanem külön házassági vagyoni jogi intézményként tárgyalta. Schaurek ugyan elismerte, hogy Werbőczy *Tripartitumában* az írott hitberről szó sincs, pedig a gyakorlatban már a 16. században is létezett, de hangsúlyozta, hogy a *dos sripta* „egyes és logikus továbbképzése, kiépítése a törvényesnek, azzal nemhogy nem áll ellentétben, hanem inkább kiegészítője a legális hitbér korlátozottságának és fogyatékoságának...”⁶⁹ Hiszen vallotta, hogy „önmagában véve is visszas és torz gondolat az, hogy a nő jutalmazzon meg férfit »propter concubitum«”.⁷⁰

„A hitbér annyira magán viseli a kizárólag férfi részéről a nőnek adhatás bélyegét, hogy ebbeli mivoltától való megfosztása komolyan veszélyezteti az intézmény etikai karakterét.”⁷¹

Egyedül a méltányossági elv tekintetében látszott elfogadhatónak számára a *contrados* intézménye. Hiszen a férj felemelte maga mellé feleségét, társadalmi állást, tartást biztosított számára, a hitbérrel pedig lényegében a feleség aránytalanul nagyobb anyagi előnyhöz jutott a férjjel szemben. Ugyancsak aránytalan bőkezűségnek tartotta a nő özvegyisége esetén járó törvényi juttatásait is. Ezen szempontok alapján végkövetkeztetést tekintve az *aequitas* és *conjugalis paritas* elvével összeegyeztethetőnek tartotta a *contrados* gyakorlati alkalmazhatóságát.⁷² Hangsúlyozta azonban azt is, hogy ezt az új intézményt nem lehet, nem szabad hitbérnek hívni. Indoklása ismét az erkölcsi kérdések és nemi szerepek felé fordulva jelent meg.⁷³ Javasolta, hogy ezt az intézményt a „férj részére házasság megszűnése esetére rendelt ajándékozás”-nak kellett volna nevezni.⁷⁴

Ezt a nézetet vetette el a Kúria, midőn kimondta, hogy „habár a hitbér rendszerint az azt kötelezőnek halála után kerül kifizetésre, e kötelezés, mint a házastársak vagyoni viszonyait szabályozó jogügylet, nem tartozik a halálesetre szóló intézkedés körébe...”⁷⁵ hiszen a gyakorlat szerint a házassági kötelék felbontása esetén is járt a hitbér, így teljesen kizárt volt a halálesetre szóló jelleg.⁷⁵ Ezzel szemben Szladits teljesen természetesnek tartotta, hogy „A feleség is biztosíthat a férj részére viszonthitbért”⁷⁶. Az írott hitbért a nő is ígérheti; ezt viszonthitbérnek hívjuk.⁷⁷

Az írott hitbér esetében, miután magánjogi szerződésről van szó, fizetésre a szerződő fél kötelezett, a jogosított pedig mindenkor a feleség.⁷⁸

Amennyiben jegyestársak kötöttek egymás között írott hitbérre vonatkozó szerződést, úgy az akkor vált követelhetővé, ha a házasság a szerződő felek között létrejött. A házastársak valamelyikének halála esetén az írott hitbért az elhunyt örököse követelhet. Ha a meghalt nőnek leszármazói vagy gyermekei nem voltak, úgy törvényes öröklés címén a hitbért a férj örökölte.⁷⁹ Ezzel párhuzamosan a viszonthitbért a fentebbi esetre analóg módon alkalmazva a feleség örökölte.⁸⁰ Itt emelném ki, hogy a *Tripartitum* rendelkezéseit megvizsgálva felfigyelhetünk arra, hogy a hitbér tekintetében csak nemeseket, szűkebb körben birtokos nemeseket említett Werbőczy.⁸¹ Ebből

arra következtethetünk, hogy nem nemesek házassága során törvényes hitbér nem éledt fel.⁸² Tehát a társadalmi rétegek között jelentős különbség jelent meg. A 19. század közepén törvényi szabályozás már a nem nemesek esetében is meghatározza a hitbér összegét.⁸³ Írott hitbér esetén, annak természetéből adódóan nem volt kikötve társadalmi állás a szerződő felekre nézve.

Az összegszerűség kikötésének természetesen csak a törvényes hitbér esetében volt létjogosultsága, hiszen az írott hitbér mint magánjogi szerződés jött létre a felek között, így annak összegét a felek szabadon határozhatták meg. Természetesen az írott hitbérnek akkor látták értelmét, ha annak összege magasabb volt, mint a törvényes hitbéré.

Az írott hitbér rendszerint a házasság megszűnésével vált esedékessé. Nem volt azonban kizárva, hogy a szerződő felek csupán a házasság megszűnésének csak egy bizonyos módját jelöljék meg indokként, amely az írott hitbért esedékessé tette.⁸⁴

Az írott hitbér kötelezése ajándékozás volt, de hangsúlyozni kell, hogy nem halál esetére szóló ajándékozás.⁸⁵ Ezzel szemben kifejezetten az írott hitbérré való rendelkezés tekintetében mondta ki a Kúria, hogy „halál esetére szóló ajándékozás lévén...”⁸⁶ esetében korlátozó feltételeket köthettek ki a felek, de csak olyanokat, amelyek a vagyoni juttatás céljával nem ellenkeztek. A Kúria a jogintézmény céljával ellentétesnek ítélte meg azt az esetet, amikor a felek nem a házasság megszűnéséhez kötötték a juttatást, és azt egyéb ajándékozásnak nyilvánította.⁸⁷ Akkor is ajándékozásnak minősítette a felek között létrejött jogviszonyt a Kúria, amikor a vőlegény a menyasszonyának tulajdonul tényleg átadta a vagyont, és a visszaszállását arra az esetre kötötték ki, ha a nő házasság időszaka alatt gyermektelen marad, és úgy hal meg. Egyébként a felek nem kötötték ki a hitvesi hűséget és a házassági tartozás teljesítését a szerződésben.⁸⁸

Ugyancsak ajándékozásnak nyilvánította a gyakorlat, amikor „a férj a neje részére átadott vagyont. Nem felelt meg a hitbér fogalmának, mert eszerint az a jegyes vagy házastárs javára a házasság megszűnése, különösen tehát a férj halála esetleg a házasság felbontása esetében köttetik ki.”⁸⁹

Az öröklés intézményével kapcsolatosan ki kell emelni a Curia döntését, amelyet a kor jogászai is elfogadtak, hogy nem lehetett tehertételként levonni a vagyon értékéből az írott hitbért, mert ez – lényegében ajándék lévén – a kötelesrészt nem csorbíthatta.⁹⁰ A férj hagyatéka ellen irányuló örökjogi terhekkel szemben elsőbbségben részesült, de a kötelesrészt nem csökkenthette.⁹¹ Az írott hitbér

ajándékként maga is részt vett a kötelesrésztől való felelősségben, mint bármilyen más ajándék.

Felmerülhet a kérdés, hogy az írott hitbér milyen viszonyban jelent meg a házassági szerződéssel kapcsolatban, miután Szladits munkáit tanulmányozva a megállapítását az alábbiakban jelölhetjük meg: „... az írott hitbér kikötése házassági szerződés és ennek alakszerűségeit osztja.”⁹² A Curia álláspontja szerint az írott hitbéri minőség kizárólag a juttatásnak családjogi céljától függött – a házassági életközösségnek megfelelő magatartás megjutalmazásának kifejezett vagy egyébként nyilvánvaló célja. Ezt nem pótolhatta az sem, ha a felek a juttatást móringtonak nevezték.⁹³ A házassági vagyoni szerződések érvényességéhez közjegyzői okirati alakszerűség volt szükséges. Az 1886. évi VII. törvénycikk 22., és 23. szakasza részletesen felsorolta azon eseteket, amikor a házastársak között létrejött aktusok érvényességi kellékeként közjegyzői okirat alakszerűségét követelte meg.⁹⁴ Ebben a listában az írott hitbér nem volt *expressis verbis* megjelölve, de a 22. §-a általánosan határozta meg, hogy a házastársak között létrejött szerződésekhez közjegyzői kényszer kellett, így ez az írott hitbérré is vonatkozott.⁹⁵

Jelen tanulmány is igazolja, hogy az évszázadokon át ismert, a rendi társadalom számára teljesen megfelelt, alkalmazott jogintézmény szerepváltáson ment át. A kezdeti funkcióját – a házasság elhálásáért járó díj – teljesen elhagyva, további funkciót vett fel – a házastársi hűség záloga – és így alkalmassá vált, hogy a polgárosodó társadalom igényeinek továbbra is megfeleljen. 1899-ben Szily megfogalmazás szerint „a törvényes hitbér inkább a már elavult intézmények közé tartozik...”⁹⁶ Ugyanezt az álláspontot képviselte a magánjogi kodifikációs folyamatok során Zsögöd Benő mint a házassági vagyoni szerkesztője kiemelte, hogy a törvényes hitbérről semmilyen létalapja nem volt, a „mai viszonyokhoz alkalmazhatóság nincs”, ezért ki kell vezetni a jogrendszerből. Ellenben az írott hitbérről továbbra is látta létjogosultságát, sőt álláspontja szerint „egyik biztosítéka a hitvesi megfelelő magatartásnak”, ezért „külön intézményként” továbbra is fenn kívánta tartani.⁹⁷

Végül a magyar általános polgári törvénykönyv szerkesztőbizottsága Erdély Sándor elnöklése alatt elfogadta a javaslatot, és meghatározta, hogy „a törvényes hitbér intézménye a polgári törvénykönyv tervezetében mellőzendő; ellenben a szerződéses hitbér fentartatik és a tervezet házassági vagyoni részében, mint külön intézmény fog szabályozást nyerni.”⁹⁸

KONCZ, IBOLYA KATALIN

Der Treuelohn als privatrechtliches Rechtsinstitut in der ständischen und in der bürgerlichen Gesellschaft (Zusammenfassung)

Der Treuelohn gehört zu den wenigen privatrechtlichen Institutionen des Ehegüterrechts, der – zwar nach einem entscheidenden Wechsel seines Charakters – aber sowohl in der Zeit der ständischen als auch der bürgerlichen Gesellschaft ein bestimmendes Element des ungarischen Privatrechts war.

Zwei grundlegende Arten des Treuelohns können von einander abgegrenzt werden: Einerseits der gesetzliche Treuelohn, dessen gesetzliche Rahmen im Tripartitum von Werbóczi festgelegt sind, und dessen wesentliche Elemente in der vorliegenden Studie behandelt werden; andererseits der geschriebene Treuelohn, der auch

schon im a Planum Tabulare geregelt ist. Der Hauptbogen der Studie zeichnet sich in der Darstellung der inhaltlichen Unterschiede zwischen den beiden Arten des Treuelohns ab, denn gegen Ende des 19. Jh., im Laufe der Kodifikationsprozesse des Privatrechts waren näm-

lich sogar unsere größten Privatrechtler er Meinung, dass der gesetzliche Treuelohn bereits überholt sei, der geschriebene Treuelohn jedoch im geplanten Privatrechtskodex, im Teil über das Ehegüterrecht, selbstständig zu regeln sei.

Jegyzetek

- ¹ *Pesti Napló*, 175. szám, 1898. június 26. 3. p.
- ² XII. pont: „A nemes asszonyok, ha uruk meghal, vagy törvény szerint megölik, vagy bajviadalban lesz halála, vagy akármiféle más módon, hitbértüktől meg ne fosztassanak.” In: Érszegi Géza: *Az Aranybulla*. Helikon Kiadó, Budapest, 1990; Az 1222. magyar Aranybulla modernizálta a késő Árpád-kor jogrendszerét, másrészt lerakta a rendi társadalom jogi alapjait, szabályozva a kiváltságokat a kötelezettségeket.
- ³ „...az országnak eddigelé szétszört, csonka, zavart és nem egészen összeálló statutumait és végzeményeit, törvényeit s szokásait egybefoglajlam és összekapcsoljam és írásba téve felségednek közhasználatul való kihirdetés végett legmélyebb hódolatom hajlandóságával följánljam.” In: Trip. Bev.; Csiky Kálmán: *Weböczy István és Hármaskönyve*. Franklin Társulat, Budapest, 1899, a továbbiakban: Trip. 6. p.
- ⁴ Erre példa a *Pesti Napló* 1898. május 17. 136. szám, 6. p.
- ⁵ Trip. I. rész 93. czim.
- ⁶ Trip. I. rész 93. czim 2. §.
- ⁷ Schaurek, 1917. 170. p.
- ⁸ Knorr Alajos: *Házassági perek és eljárás a házassági perekben*. Budapest, 1899, 128. p.
- ⁹ Curia 5377/1906.
- ¹⁰ Lallossevit János – Lányi Márton: *A magyar magánjog kézikönyve*. Budapest, 1910, 96. p.
- ¹¹ Acsády Sándor: *Magános magyar törvény kérdések- és feleletekben*. Pest, 1842, továbbiakban: Acsády, 1842. 80. p.
- ¹² Szladits Károly: *A magyar magánjog vázlata*. Budapest, 1933, 356. p. – „A hitbér az asszony hitvesi hűségének a jutalma, mely részére »propter deflorationem et concubitum« jár.”
- ¹³ Szladits, 1933, 356. p.
- ¹⁴ Szladits Károly (főszerk.): *Magyar magánjog*. II. kötet, Almási Antal: *Családi jog*. Budapest, 1940, 283. p.
- ¹⁵ Illés, 1900. 27. p.
- ¹⁶ Trip. I. rész. 93. czim. 6. §. Az asszony halálával pedig hitbérét az keresheti és követelheti magának, a ki a vérrokonság ágán hozzá legközelebb áll.
- ¹⁷ A törvényes hitbér a férj előtt meghalt nő örökösei a férj csódtömegétől követelhetik. (Curia 504/1881.)
- ¹⁸ Illés József: *A magyar házassági vagyonjog az Árpádok korában*. Budapest, 1900, 21. p.
- ¹⁹ Illés, 1900. 21. p.; Schaurek, 1917. 173. p.
- ²⁰ CIH 1291. XXX. tc. – a rokonok pénzben váltsák meg a hitbér fejében járó nemesi birtokot.
- ²¹ 95. CZIM Hogy a hitbér részint pénzüi, részint könnyen eladható dolgokkal kell kifizetni és melyek a könnyen eladható dolgok? A hitbér kifizetése pedig részint készpénzzel, részint meg ingó és könnyen eladható dolgokkal, de ezeknek igaz ára és értéke szerint, szokott mindenkor történni.
1. § Kizárván azonban a foltozott ruhák, fegyverek, sánta lovak, ökrök s más ilyen marhák becsűjét, melyeket hitbérek fizetése fejében nem fogadnak el.
2. § Az ingó és könnyen eladható dolgoknak pedig e részben olyanoknak kell lenniök, melyek a mindennapi vásárban eladhatók, minők a juhok, ökrök, lovak, kecskék, tehének, borjúk és sertések, melyek egyik helyről a másira könnyen mozoghatnak.
96. CZIM Hogy az asszonynak első férjétől egész, a másodiktól pedig fél hitbér jár, és honnan fizetik a hitbér? Továbbá meg kell je-

- gyeznünk, hogy mindenik asszonyt első férjétől, virágzó szüzessége okán, a melyben férjhez adták, az egész hitbér, a másodiktól pedig, mert szüzességvesztés után ment férjhez, annak csak fele, a harmadiktól negyede, a negyediktől csak nyolczadrésze illeti.
1. § Ha pedig valamelyik ötödször vagy hatodszor is férjhez megy, hitbére annyira leapad, hogy rendkívül csekélylyé lesz.
2. § A hitbér pedig a férjek ama fekvő jószágaiból és birtokjogaiból fizetik az asszonyoknak, a melyekre őket vitték volt.
3. § Mert az apai jogokból nem hitbér, hanem leánynegyedet kell kapniok, hacsak valamelyik netalán anyja vagy nagyanyja hitbérét keresné, a mit, ha erről előbb nyugtató levelet nem adnak, törvény szerint megtehet.
98. czim 3. § Sőt, ha előbb elhalt férjének fekvő jószágai és birtokjogai annyira bőségesek és jövedelmezők, hogy a feleség hitbérét sokkal túlhaladni látszanak, akkor az, a kire azok a fekvő jószágok szállanak, az asszonyt a fekvő javaknak többi részéből, a mely tudniillik hitbérenek becsűjét felülmulni és túlhaladni látszik, a törvény rendje szerint saját bírāja előtt kizárhatja és azokból a birtokjogokból csak annyit adhat át neki használatul, a mennyit a hitbér mennyisége megkíván, még akkor is, ha férjének nevét és czimét viselné.
101. czim 3. § A többi azonban a birtokjogokkal együtt hasonlóképen a fiúkra vagy osztatlan atyafiakra és más utódokra fog átszállani és tartozni és a hitbéreket meg a negyedeket evvel kell kifizetni, nehogy az utódok, a kiknek az apai jogokból különben is a leányokat kiházasítaniok és férjhez adniok kell, az olyan fizetés színe alatt kénytelenek legyenek örökségeiket elidegeníteni.
- ²² Tripartitum 95. czim.
- ²³ 1840. évi 22. tc.
- ²⁴ Curia 3428/1888.; Márkus, 1891. II. kötet 60. p.
- ²⁵ Lfit. 869/1870. Dt. VI. 77.
- ²⁶ Curia 4547/1913; Jogtudományi Közlöny VIII. kötet 168. p.; Lallossevit–Lányi, 1910. 97. p.
- ²⁷ Acsády, 1842. 82. p.
- ²⁸ Lfi. 11944/1878.; „A másodszor férjhezment nő hitbérét első férje után... elsősorban a szerzeményi javakból követelheti. Az öröklött javak kielégítési alapul részére csak annyiban szolgálhatnak, amennyiben a hitbér követelése a szerzeményiekből ki nem telnék.” Lf. itisz. 7127/1879); Curia 10238/1881., Curia 304/1884.; Curia 9307/1892.
- ²⁹ Curia 1153/1892. Idézi: Staud, 1913. 70. p.
- ³⁰ Illés, 1900. 23. p.
- ³¹ Trip. 93. czim. 3. §.
- ³² Trip. 93. czim 4. § Mert ha a férj bárói tisztet viselt, akkor az asszony száz girát, ha pedig mágnás vagy csak név szerint volt báró és bárói tisztet nem viselt, vagy ha előkelő nemes, vagy vitézlő és ötven vagy több népes jobbágytelke volt, özvegye ötven girát kap hitbérül, minden girát négy magyar forinttal, vagy most folyó pénz szerint négyszáz dénárral számítván.
5. § Egyéb, alsóbb rendű és rangú nemesek özvegyei, pedig férjeik fekvő jószágaiból és birtokaiból nagyobb vagy kisebb mértékben, tudniillik a fekvő jószágok mennyiségéhez képest, közbecsű mellett (bele nem értve ebbe a szántóföldek, erdők, rétek és egyéb tartozékok és a fekvő jószágok külső jövedelmeit) kaphatják ki hitbérüket.
- ³³ Trip. 96. czim. Továbbá meg kell jegyezünk, hogy mindenik asszonyt első férjétől, virágzó szüzessége okán, a melyben férjhez adták, az egész hitbér, a másodiktól pedig, mert szüzességvesztés után

- ment férjhez, annak csak fele, a harmadiktól negyede, a negyediktől csak nyolczadrésze illeti.
- I. § Ha pedig valamelyik ötödször vagy hatodszor is férjhez megy, hitbére annyira lepad, hogy rendkívül csekélylyé lesz.
- ³⁴ 1840:XXII. tc. 85. § b) A csődület alá került feleségének törvényes hitbére, mely a mágnásoknál 400, nemeseknél és polgároknál 200, nem-nemeseknél pedig 40 forint leend törvényes értékű pénzben.
- ³⁵ Szladits, 1933. 356. p.
- ³⁶ Almási, 1940. 283. p.
- ³⁷ Márkus Dezső: A holtkezi törvények Magyarországon. *Jogtudományi Közlöny*, 31. évf. 47. sz. 1896. november 20.
- ³⁸ Curia 4547/1913; Curia 1932/1924; Lallossevits–Lányi, 1910. 96. p.; Katona, 1904. 198. p.
- ³⁹ Trip. I. 78. czim 5. §; Acsády, 1842. 82. p.; Lallossevits–Lányi, 1910. 96. p.
- ⁴⁰ Trip. I. rész 109. czim, amely elengedés hatálytalan, ha az a férj részéről bekövetkezett illetéktelen befolyásolás eredménye.; Katona, 1904. 198. p.
- ⁴¹ Trip. I. rész. 105. czim; Katona, 1904. 198. p.; Lallossevits–Lányi, 1910. 96. p.
- ⁴² Curia 6354/1898; Curia 7415/1929; Staud, 1913. 71. p.
- ⁴³ Trip. I. rész 105. czim 1. §; Katona, 1904. 198. p.
- ⁴⁴ Katona, 1904. 198. p.
- ⁴⁵ Trip. I. rész. 105. czim; Acsády, 1842. 81. p.
- ⁴⁶ Knorr, 1899. 129. p.
- ⁴⁷ Acsády, 1842. 80, 82. p.
- ⁴⁸ Almási, 1940. 284. p.; 1840:XXII. tc. 68. §; 1894:XXXI. tc.; Katona, 1904. 198. p.
- ⁴⁹ Almási, 1940. 284. p.; Curia 61/1936; Jogi Hírlap Magánjogi Döntvénytára szerk.: Boda Gyula és Vincinti Gusztáv III. 187. p.
- ⁵⁰ Szily Ferencz: Hagyatéki teher-e a hitbér? *Közjegyzők Lapja*, V. évf. 24. szám. 1899. december 15. 423. p.
- ⁵¹ Curia 5982/1916.
- ⁵² Szladits, 1933. 356. p.
- ⁵³ Szladits, 1933. 356. p.
- ⁵⁴ OBÉ 4. §. In: Szladits Károly (főszerk.): *Magyar Magánjog*. VI. kötet. Öröklési jog, Sándorfalvi Pap István: *Törvényes öröklés*. Budapest, 1939, 412. p.
- ⁵⁵ Sándorfalvi, 1939. 412. p.; Curia 5377/1906, *Magyar magánjog mai érvényben: törv. rendeletek, szokásjog, joggyakorlat*. 4. r., Öröklési jog és örökösödési eljárás. Összeáll. és jegyz. ellátta Fabinyi Tihamér. Budapest, 1935. (Továbbiakban: Fabinyi, 1935.) 477. p.
- ⁵⁶ Sándorfalvi, 1939. 440. p.; Curia 1244/1899.; Fabinyi, 1935. 476. p.
- ⁵⁷ Planum Tabulare Dec. 9. ad acquis. mobil. Idézi: Staud, 1913. 66. p.
- ⁵⁸ Knorr, 1899. 129. p.
- ⁵⁹ Almási, 1940. 285. p.
- ⁶⁰ Szladits, 1933. 356. p.; Ezt az álláspontot fogadja el Lallossevits is. Lallossevits–Lányi, 1910. 96. p.
- ⁶¹ Almási, 1940. 285. p.
- ⁶² Így foglalt állást a Kúria is az 5952/1894. számú döntésével.
- ⁶³ Lallossevits–Lányi, 1910. 96. p.
- ⁶⁴ Lallossevits–Lányi, 1910. 97. p.
- ⁶⁵ „...ha mindazonáltal a házassági szerződésben a menyasszony a vőlegénynek viszonthitbért (contrados) kötelezett és a menyasszony a tökéletességre ment házasság után minden egyes örökös nélkül a férjnél előbb meghal... a férjet szintúgy mint azokat, akik őket a testamentum által képezik kontraktus szerint a viszonthitbér illeti.” Planum Tabulare Dec. 3. ad obt. success. Idézi Staud Lajos: *A magyar magánjog tételes jogszabályainak gyűjteménye*. Budapest, 1913. 66. p.
- ⁶⁶ Acsády, 1842. 82. p.
- ⁶⁷ Schaurek, 1917. 169. p.
- ⁶⁸ Frank, I. r. 537. p.
- ⁶⁹ Schaurek, 1917. 169. p.
- ⁷⁰ Schaurek, 1917. 170. p.
- ⁷¹ Schaurek, 1917. 170. p.
- ⁷² Schaurek, 1917. 171. p.
- ⁷³ Schaurek, 1917. 171. p.
- ⁷⁴ Schaurek, 1917. 172. p.
- ⁷⁵ Curia 450/1900; Staud, 1913. 70. p.
- ⁷⁶ Szladits, 1933. 356. p.
- ⁷⁷ Knorr, 1899. 130. p.; Almási, 1940. 285. p.
- ⁷⁸ Schaurek, 1917. 179. p.
- ⁷⁹ Curia 1113/1882.
- ⁸⁰ Schaurek, 1917. 179. p.
- ⁸¹ Trip. I. rész 93. czim.
- ⁸² Ezt a következtetést vonja le: Schaurek, 1917. 180. p.
- ⁸³ 1840:XXII. tc. 85. § b) pont.
- ⁸⁴ Almási, 1940. 285. p.; Curia 4209/1929; Grill-féle új döntvénytár szerk.: Nizslovszky Endre, Zehery Lajos, Petrovay Zoltán, Térfy Béla, Bacsó Ferenc, Pusztai János (továbbiakban: Grill Döntvénytár), XXIII. 493. p.; A Kúria döntése szerint kiköthető az is, hogy az írott hitbér csak akkor jár, ha a házasság gyermektelen és a férj elhalálozott. Curia, 1195/1930, *Jogtud. Közlöny* I. 190.
- ⁸⁵ Curia 2655/1911; Grill Döntvénytár VI. 67. p.
- ⁸⁶ Márkus Dezső: *Felsőbírószágaink elvi határozatai*, Budapest, 1891. 755. p. 65. §.
- ⁸⁷ Curia 4209/1929; Grill Döntvénytár XXIII. 493. p.
- ⁸⁸ Curia 3745/1906.
- ⁸⁹ Staud, 1913. 70. p.
- ⁹⁰ Curia 5377/1906; Fabinyi, 1935. 477. p.; Sándorfalvi, 1939. 441. p.; Staud, 1913. 70. p.
- ⁹¹ Almási, 1940. 284. p.; Curia 3377/1906; a *Jogtudományi Közlöny* által szerkesztett Magánjogi Döntvénytár (továbbiakban: *Jogtud. Közlöny*) I. kötet, 166. p.
- ⁹² Szladits, 1933. 356. p.
- ⁹³ Curia 3745/1906; *Jogtud. Közlöny* I. 190. p.
- ⁹⁴ 1886:VII. tc. 22. § A jogügylet érvényességéhez közjegyzői okirat kívántatik:
- a) azon szerződéseknél, melyek a házasfelek mint ilyenek közötti vagyoni viszonyokat szabályozzák, akár a házasságra lépés előtt, akár azután kötettek;
- b) a házastársak és jegyesek között létrejött adásvevési, csere, életjáradéki, kölcsön, ingatlan dologra vonatkozó s három évnél hosszabb időre kötött bérleti és hasznóbérleti szerződéseknél, tartozáselismerést tárgyazó jogügyleteknél, engedményeknél, valamint általában mindazon jogügyleteknél, a melyek által egyik házastárs vagy jegyes ingatlan vagyonának tulajdonjogát vagy haszonvételét bármily czimen a másikra átruházza;
- c) ugyanazon személyek közötti ajándékozásoknál ingatlanokra általában, ingókra pedig, a mennyiben az ajándéktárgy át nem adatott.
- A házasfelek és jegyesek közötti jogügyletnek érvénytelensége esetében mindenik fél tartozik a másiknak azt, a mit tőle az érvénytelen jogügylet folytán kapott, visszaszolgáltatni, mire nézve azonban a házastársak és jegyesek közt létrejött magánokiratok egymással szemben sem bimak bizonyító erővel.
23. § A jogügylet érvényességéhez közjegyzői okirat kívántatik továbbá:
- a) a házastársak és jegyesek között kiállított általános meghatalmazásoknál és
- b) a házastársak és jegyesek között váltóbeli kötelezettség vállalására, kölcsönvételre, tartozás elismerésére, ingatlan vagyon elidegenítésére vagy megterhelhetésére, továbbá ingatlan vagyonnak visszteher melletti szerzésre és jogról való ingyenes lemondásra szóló különös meghatalmazásoknál.
- ⁹⁵ Ezt vallja Lallossevits is. Lallossevits–Lányi, 1910. 97. p.
- ⁹⁶ Szily, 1899. 420. p.
- ⁹⁷ *Pesti Napló*, 1898. május 17. 136. szám 6. p.
- ⁹⁸ *Pesti Napló*, 1898. június 26. 175. szám 3. p.

Petrasovszky Anna

A matrimonium észjogi megítélése

A magyar jogbölcseleti gondolkodásban a 18. század végétől a természetjog egyik legkimódoltabb változata, az Immanuel Kant óta *észjogtudomány*-ként számon tartott irányzat egyre elfogadottabbá vált. A kezdetben „gyűlölt” kantianus gondolatok térhódítása¹ az Ausztriában végbemenő szemléletváltással kezdődött, ahol a bécsi egyetemen az uralkodói körökben közkedvelt *Karl Anton Martini*² koncepcióját hivatalosan is a kantianus felfogást befogadó *Franz Zeiller* és *Franz Egger*³ nézetei váltották fel. A természetjogon belül ezt az újfajta kritikai észjogi irányvonalat Magyarországon úttörőként *Szibenliszt Mihály*⁴ igyekezett meghonosítani, hogy aztán olyan bölcseletről adjon át többek között a „stafétát”, mint *Virozsil Antal*,⁵ *Csatskó Imre*,⁶ *Bánó István*.⁷ A 19. század végén az észjog elméleti összefoglalásával – az észjoggal zömében historikus jelleggel foglalkozó, de annak elveit szintén valló – *Pauler Tivadar* számos művében⁸ találkozhatunk. De ezt az észjogi szemléletmódot fedezhetjük fel *Deák Ferenc* és *Eötvös József* államról vallott nézetében is.⁹

A kanti jogfilozófiára épített észjogtudomány a tiszta – de nem csálthatatlan, mégis korrigálható – gyakorlati észre támaszkodva törekszik feltárni a mind az *egyént*, mind pedig annak *közösségét* megillető jogokat és kötelezettségeket. Az előbbieket a személy (*persona*) méltóságából vezeti le, az utóbbiakat az önjogi személyek által egy közös cél elérésére létesített társulás (*societas*) keretein belül alapítja meg. A római jogból megismert – de a természetjog által újraértelmezett – magánjogi intézmények, viszonyok mintegy vázát képezik azoknak a közjogi viszonyoknak, amelyek precíz kidolgozását a modern államkoncepció megjelenésével éppen a természetjognak köszönhetjük.¹⁰ Az *individuum* jogai a természetjogon alapuló közösségi térben nem törpülnek el, sőt a társulások törvényszerűségei éppenséggel belőlük vezethetők le.

Társadalomelméleti szempontból a korabeli észjogi katedratudomány a társulások közül a családi közösséget (*societas domestica*), szűkebb elnevezéssel a családot (*familia*) és az államot (*civitas*) emeli ki, mint amelyek a természet adta észszerűség eredményeként jöttek létre, s mint legegységesebb társas formációk, minden emberi közösségnél megtalálhatóak.¹¹ Amellett, hogy az észjogtan az állam létrejöttét egy kis hangsúlyeltolódással az *individuumra* alapozza (korábban ugyanis az államszerződés megkötésénél a családfők szerepét emelték ki),¹² a családi közösségeknek az állam tekintetében rendkívüli jelentőséget tulajdonít. A családot az állam létrejötte, fenntartása terén kiindulópontnak tekinti. Általános nézete szerint a család terrénumára a természetjog is tartalmaz a tiszta ész által megismerhető szabályokat, amelyek az-

tán átültethetők az állam által alkotott pozitív jogba. Ebből a megfontolásból következik, hogy a családra, s ezen belül különösen a házasságra vonatkozó világi törvényhozás – a természetjog egyetemes jellege miatt – természetjogi alapokra fektethető. Emellett az állam szempontjából a kánonjogi vagy egyéb vallási meggyőződésen alapuló szabályozás legfeljebb kiegészítő jellegű lehet.

Az észjogi absztrakció a család *societasként* történő értelmezésekor is érvényesül, hiszen annak létrejöttét szintén – mint ahogyan ez valamennyi társulás esetén lenni szokott – az *individuumokra* alapítja. Az észjogi értelmezés a kanti formális és materiális definíciós megközelítést alkalmazza.¹³ Formális szempontból a családi közösségen alapvetően a házastársak között fennálló kapcsolatot (*societas coniugalis*) érti, amelyből később a szülők és gyermekek közötti viszony (*societas parentalis*) keletkezik. Materiális értelemben a családi közösségen e személyek egységét érti, amelyhez egy újabb értelmezés szerint (különösen Szibenliszt Mihály és Bánó István felfogásában) már nem tartozik az úr és cselédek közötti reláció (*societas herilis*).¹⁴ Ez utóbbit egyes természetjogászok nem tekintik valóságos *societasnak*, mivel nélkülözi a társulások egyik alap- és összetartó elemét, a közös célt.¹⁵

A házastársak közössége (*societas coniugalis, matrimonium*)

Az észjogi megközelítés a házastársak közösségére a jogegyenlőség szemszögéből tekint. A természetjog továbbfejlesztett észjogi változata a házasságról már nem beszél olyan összefüggésben, amely arra engedne következtetni, hogy házasság intézményét kizárólag teológiai alapon értelmezhetnénk. Miként társulás esetében, tehát az államnál, a házasságnál is azt hangsúlyozza, hogy az a szabad akarattal és szabad döntési cselekvéssel rendelkező egyenjogú személyek szerződésén alapul. Abból a természetjogi megállapításból, hogy az állam *maxima societas* – melynek kifejtésekor többször hangsúlyozott alapelv, hogy az államban létesített valamennyi *societasnak* állami elismerésben kell részesülnie – következik, hogy a házasság elismerését – természetesen bizonyos egyházak jogainak elvitatása nélkül – az állam is igényli.¹⁶ Ugyancsak egy államra jellemző jogi attribútumból, az állam *perennis*, illetve *immortalis* voltából – azaz jogi értelemben vett hallhatatlanságából (az állam ugyanis az egyes generációk elmúlásával nem szűnik meg, a populáció fenntartására pedig ellenkező neműek képesek) – vezethető le, hogy a házasság az észjog szerint is egy férfi és egy nő életközössége.¹⁷ Ennek megfelelően a házassági életközösség fogalma úgy definiálható, hogy az szerződésen (*pactum matrimoniale*) alapul, amelyben két különböző nemű egyén kijelenti, hogy a házasság közös és tartós céljának előmozdítása érdekében egymással szemben kölcsönösen jogokat és kötelezettségeket kívánnak vállalni.¹⁸

A házasság *societas* jellegéből következő további követelmény a kölcsönös egyetértés (*versus consensus*), valamint az, hogy a jogokból és kötelezettségekből adódó teljesítések lehetséges szolgáltatásra irányuljanak (*possi-*

bilitas praestationis).¹⁹ A házasfelek jogai és kötelezettségei a házasság céljából, rendeltetéséből (*finis societatis*) ismerhetők meg, figyelembe véve azonban a házassági egyezség kereteit. Ennek alapján a házastársakat kölcsönösen megilleti a cselekvési szabadság (*ius exigendi*), aminek értelmében bármely fél mindazt megteheti, amit a házasság céljának elérése megkövetel – de ismét hangsúlyosan – a házassági egyezség keretein belül. Következésképp minden olyan cselekedetet mellőzni kell, ami a házasság rendeltetésével össze nem egyeztethető, vagy annak megvalósítását, kiteljesedését akadályozza. Tekintettel a jogok érvényesítésére, a házastársak között kölcsönös kötelezettségek keletkeznek, melyek ellen, ha valamely házastárs fellép, akkor annak cselekedetét tág értelemben hűtlen szöszegésnek (*perfidia*), ad absurdum házasságszegésnek (*adulterium*) lehet értelmezni.²⁰

A természetjogi észjog nevesít bizonyos jogokat, illetve kötelezettséget, sőt azok megsértését is, amelyek a következők:

- Az együttélés joga és kötelezettsége (*ius et officium conhabitandi*), amellyel ellentétes megnyilvánulást szökésnek (*desertio*) értékel, s amelyből jogos igény keletkezik e kötelezettség teljesítésére, vagyis a visszatérésre (*reditum*).
- Azon jog és kötelezettség, amelynek értelmében önmagunkat kizárólag a házastársunknak adjuk át (*monogamia*), amelynek sérelme poligámiában nyilvánul meg (*polygamia*) – ez utóbbit azt kell érteni, amikor egy házassági kapcsolat egyidejűleg két, de akár több személy irányában is fennáll. A magyarázat szerint egyetlen személlyel kötött házasság (egy férfi és egy nő életközösségeként) ugyanis azzal a következménnyel jár, hogy minden más, ilyen jellegű társulás lehetőségét el kell vetni, továbbá hogy nemi erényekre a házastárs jogsérelme nélkül szereshetünk csak kizárólagos jogot. Az ezzel ellentétes magatartás teljes mértékben összeegyeztethetetlen a házasság céljával, sőt ezen túl a poligámia mások házasodáshoz való jogát is sérti.
- A házastárral szembeni hűség iránti jog és kötelezettség (*ius et officium ad fidem coniugalem*), vagyis más személlyel való mindenfajta, a házasság mellett fenntartott és a házasságot sértő kapcsolat mellőzése, amelynek sérelme a szigorú értelemben vett házasságtörés (*adulterium*).²¹

A házasság egy bizalmi jellegű szoros kapcsolatot feltételez, amelynek folytán két fizikai személy egyesüléseként létrejön egy ún. „erkölcsi” személy. Ennek értelmében mindkét személyre vonatkozik, hogy nem egyedül önmagában, hanem egységként lépnek fel, a házastársak egymás hatásköreire kölcsönösen behatással vannak, ennélfogva egymás hatásköreit kölcsönösen gyakorolhatják.²² Itt merül fel a kérdés, hogy a házasság vajon egyenlőségen avagy egyenlőtlen ségen alapuló társaság, és ennek megfelelően kit illet meg a család irányítása? Az erre vonatkozó válasz a fentiek figyelembevételével mellett nem lehet más, mint hogy amennyiben a házassági megegyezés nem tartalmaz rendelkezést a család irányításának módjáról, akkor

a főszabályként az a legigazságosabb, ha az maradéktalanul a család célját, rendeltetését veszi figyelembe.²³ Egyes természetjogászok vallják, hogy olyan családi irányítás felel meg a legjobban a család céljának, amelynek keretében bármely fél azt a jogot gyakorolja, amit a másiknál jobban végre tud hajtani.²⁴ Következésképp mindaddig, amíg más szabály alkalmazásában észszerűség nem mutatkozik, addig a családi ügyek feletti döntési jogkör (*imperium*) hol az egyik, hol a másik felet illeti meg.²⁵ A döntési jogkörök alakulása tekintetében általánosságban véve az észjog a *societasra* jellemzőkre hivatkozik, amikor kinyilvánítja, hogy kétség esetén bármely társulásról legyen is szó, az egyenlőségen alapulónak tekintendő. A családi ügyeket tehát mindaddig az egyenlőségen alapuló társaság mintájára kell intézni, amíg ily módon a családi cél elérése nincs veszélyeztetve.²⁶ A férj a döntési jogkört ugyan a feleség akarata ellenére nem ragadhatja magához,²⁷ ám ha a feleség nem mond ellent a „jogbitorlónak”, akkor ez a hatalom a hosszú tűrés következtében, amit ilyesformán hallgatólagos beleegyezésnek lehet tekinteni, a jogi megítélés szerint a férjre száll. Ha viszont a feleség él az elmentmondás jogával, akkor ez végső soron akár a házasság megszűnését is eredményezheti, mivelhogy ez a házasság alapját jelentő kölcsönös konszenzus hiányaként egyébként is társulást megszüntető okot képez.²⁸

Ezen a ponton vetődik fel a házasság megszűnésének (*solutio*) és megszüntetésének (*divortio*) a kérdése, aminek tekintetében az észjog annak ellenére, hogy a házasságnak egy életre szóló jellegét hangsúlyozza, elismeri a házasság végszükség esetén történő felbontását.²⁹ A természetes észjárás szerint erre a döntésre akkor kerülhet sor, ha a házassági életközösség fenntartása nagyobb kárt okozna, mint annak megszüntetése.³⁰

Nem is marad adósunk e téren az észjog, amikor is – nem foglalkozva a semmisség kérdésével – egy tárgykörben veszi számba azokat az okokat, amelyek szerinte legtípikusabban a házasság felbomlásához, illetve megszűnéséhez vezethetnek. E szerint a házassági életközösség fenntartásához szükséges konszenzus kölcsönös megszűnése (*mutuus dissensus*)³¹ akár váláshoz is vezethet, feltéve hogy ezáltal harmadik felek jogai nem sérülnek. Ezért törekedni kell arra, hogy a házasság felbontásával a gyermekek jogai a lehető legteljesebb épségben biztosítottak legyenek. Mindkét fél válásba történő beleegyezésének következménye, hogy a házassági cél tekintetében a felek között többé már sem jog, sem pedig kötelezettség nem áll fenn. A gyermekekre azonban a házasság felbontásában való konszenzus nem hathat ki. Éppen ezért gyakori tapasztalat birtokában figyelmeztetnek egyes természetjogászok arra, hogy amennyiben a válás következtében a gyermek irányába történő szolgáltatás joga ellehetetlenül, a feleség elűzése nem engedhető meg.³²

A természetjog a másik felbontáshoz vezető okként említi a házasság előtt keletkezett és a házasság rendeltetésének elérését akadályozó, gyógyíthatatlan nemzőképzetlenséget (*impotentia*). Ezzel ellentétben viszont ha ez a házasság megkötése után következett be, már nem képezhet házasságszüntető okot.³³ Szintén a házasság felbontását eredményezheti a hűtlenség (*perfidia*), amely többféleképp

követhető el. A legkézenfekvőbb módon a másik fél megcsalásával valósul meg (*adulterio*), de akkor is ezzel állunk szemben, ha az egyik fél házassági kötelezettségét tagadja meg (*denegatio officii coniugalis*), ami megnyilvánulhat kötelezettség teljes és állandó jellegű visszautasításával (*ex absoluta aversatio promanente*), valamint az ez elől történő rosszhiszemű kitéréssel (*malitiosa desertio*). A házassági hűtlenség legdurvább megnyilvánulásának kétségkívül az élettelenes cselekményt (*insidiis vitae structis*) kell tekinteni.³⁴ A hűtlenség egy további válfajának tekinthetők a szexuális elhajlások, úgymint az önkielégítés (*onania*), a homoszexualitás (*paederastia*) és a természetellenes fajtalankodás (*Sodomia*). A magyarázata szerint a nemi szervek öncélú használata, amellet hogy visszaélés a természettel, a másik házastárs jogával is ellentétes, így szerződészegést jelent.³⁵ Végül a házasság megszűnését eredményezi a halál, hiszen a házastársi jogok és kötelezettségek minden tekintetben személyhez fűződnek.³⁶

A házasság alapjának, a kölcsönös konszenzusnak a kérdésköréhez kapcsolódik a házasságot megelőző jegyesség (*sponsalia*) megítélése, amit az észjog a házasság fent említett jogi természete miatt nem kívánatos gyakorlatnak tart.³⁷ A magyarázat szerint a szerződésre alkalmazott jogi kritériumok a jegyesség tekintetében is fennállnak. Így ha a házasulandók eljegyzést kötöttek, annak

az a következménye, hogy a feleknek minden olyan jog gyakorlásával fel kell hagyniuk, amelyek egyébként egy házasság megszűnéséhez vezetnének vagy a házasság létrejöttét jelentősen megnehezítenék. Ez pedig végső soron azt a szabad akaratot korlátozza, amely egy eljövendő házasság megkötésének legjelentősebb mozzanata.³⁸

Az észjog tehát a házasságot természetjogon alapuló polgári jogi intézményként fogja fel, amelynek során nyomatékosítja, hogy a *matrimonium* a világi jogrend részét képezi, így annak szabályozása teljes joggal tartozik állami hatáskörbe. A magából a tiszta észből levezetett polgári szerződésként értelmezett házasság legitimitásához a természetjog felfogásában hozzátartozik az állami elismerés is. Ez pedig nem valamiféle lehetséges opcióként áll rendelkezésre a házasságra lépni kívánó polgárok számára. Jogi szempontból a felek közötti konszenzus mellett a házasságot az állam viszonylatában csak az állam elismerését kinyilvánító aktus teszi érvényessé. Az észjog mindent összevetve a házasságot a kánonjogtól eltérően nem szentségként vizsgálja, hanem tipikusan állami hatáskörbe tartozó és az állam által elismert szerződésként. Ezt jelzi az is, hogy a házasság megszüntetésénél elsődlegesen nem a vétkességi alapon történő bontásra helyezi a hangsúlyt, hanem annak szerződéses jellegére, így végső soron a konszenzus végérvényesen történő megbomlása lesz a döntő ebben a kérdésben.

PETRASOVSKY, ANNA

Beurteilung des Matrimoniums aus Sicht des Vernunftrechts

(Zusammenfassung)

In der Gedankenwelt der ungarischen Rechtsphilosophie wurde gegen Ende des 19. Jh. die vernunftrechtliche Richtung des Naturrechts vorherrschend. Ihre wichtigsten Vertreter waren Mihály Szibeniszt, Antal Virozil, Imre Csatskó, István Bánó und Tivadar Pauler. Die auf der Kantischen Rechtsphilosophie aufgebaute Vernunftrechtswissenschaft war bestrebt, die dem Einzelnen und seiner Gemeinschaft zustehenden Rechte und Pflichten in Anlehnung an die reine praktische Vernunft darzustellen. Das Naturrecht misst der Familie eine außerordentliche Bedeutung bei, und zwar aus Sicht der Entstehung und Aufrechterhaltung des Staates, und nach seiner Ansicht können die von der reinen Vernunft aufgedeckten, die Familie betreffenden Regeln in das vom Staat geschaffene positive Recht übernommen werden.

Das Vernunftrecht fasst die Ehe (*matrimonium*) als einen auf dem Naturrecht basierenden zivilrechtlichen Vertrag

auf, der Teil der weltlichen Rechtsordnung ist, für dessen Regelung der Staat zuständig ist, und zu dessen Legitimität es der staatlichen Anerkennung bedarf.

Die Ehe beruht auf dem Vertrag zweier gleichberechtigter Personen unterschiedlichen Geschlechts, die über freien Willen und freie Entscheidungsfähigkeit verfügen. Im Vertrag erklären sie, zum Erreichen des gemeinsamen und langfristigen Zwecks der Ehe einander gegenüber Rechte und Pflichten einzugehen. Kraft der den beiden Ehepartnern zustehenden Handlungsfreiheit kann ein jeder der Partner im Rahmen der Ehevereinbarung alles unternehmen, was zum Erreichen des Zwecks der Ehe erforderlich ist, und alle Handlungen sind zu unterlassen, die mit der Bestimmung der Ehe unvereinbar sind, oder deren vollen Entfaltung hemmt. Insbesondere sind genannt: das Zusammenleben, die ausschließliche Selbstübergabe, sowie das Recht und die Pflicht der ehelichen Treue.

Jegyzetek

¹ Szabadfalvi József: *A magyar jogbölcseleti gondolkodás kezdetei*, Werbőczy Istvántól Somló Bódógig, Gondolat Kiadó, Budapest, 2011. 33. p.

² Carl Anton Martini: *Positiones de iure civitatis in usum auditorii Vindobonensis*, Vindobonae, Typis Ioann. Thom. nobilis de Trattern, 1779 (a továbbiakban: Martini).

³ Francisci Nobilis de Zeiller, *Jus naturae privatum*, Editio Germanica tertia Latine reddita a Francisco Nobili de Egger, Viennae, apud

Car, Ferdinandum Beck, MDCCCXIX (a továbbiakban Zeiller-Egger).

⁴ *Institutiones juris naturalis conscriptae* per Michaelem Szibeniszt, Tomus II. Jus naturae sociale complectens, Eger, 1821 (a továbbiakban: Szibeniszt).

⁵ Virozil Antal: *Epitome juris naturae seu universae doctrinae juris philosophicae*, Pest, Typis Josephi Beimel, 1839. Pars I. Liber I. Sectio II. (a továbbiakban: Virozil).

- ⁶ Csatsko Imre: *Bevezetés a' természeti jogba és a' tiszta általános természeti jog*, Győrött Streibig Lipold' betűivel, 1839.
- ⁷ Bánó István: *Elementa Jurisprudentiae naturalis secundum vestigia celeberrimorum Franc. nob. de Zeiller, ac de Egger aliorumque de jurisprudentia meritissimorum virorum conscripta a Stephano Bánó, Claudiopoli Typis Lycei Regii*, 1836 (a továbbiakban Bánó).
- ⁸ Pauler Tivadar: *Bevezetés az ésjogtanba*, Pest, 1852, Az ésjogtudomány fejlődése 's jelen állapota. Tudománytár, Buda, 1843, Ésjogi előtan, Budapest, 1873, Ésjogi alaptan, Pest, 1854.
- ⁹ Petrasovszky Anna: *Eötvös József a Szibeniszt tanítvány*, VI. Szegedi Jogtörténeti Napok: báró Eötvös József születésének 200 évfordulója alkalmából, szerk. Varga Norbert, Szeged, 2014. 151. p.
- ¹⁰ Pokol Béla: *Középkori és újkori jogtudomány. Az európai jogi gondolkodás fejlődése*, Institutiones Juris Dialóg Campus Szakkönyvek, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2008, 139. p.
- ¹¹ Szibeniszt 15. § 18. p. Virozil L 74. § 148. p. Bánó 213. § 206. p
- ¹² Vö. Karl Anton Martini felfogását a családok szerepéről az államok létrehozásában. Martini: *Positiones de iure civitatis*, I–IX. pontok 2–5. pp. és Otto Friderich Gierke: *Natural law and the theory of society 1500 to 1800*. University Press, Cambridge, England, 1950, 292. p.
- ¹³ Kant szerint az észmegismerés materiális és formális lehet. A materiális észmegismerés lényege abban foglalható össze, hogy az magára a megismerés tárgyára fókuszál, míg a formális észmegismerés tisztán az értelem, azaz a gondolkodás általános szabályszerűségeivel foglalkozik. Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. Fordította: Berényi Gábor, Budapest, 1991, Gondolat Kiadó, 13. p.
- ¹⁴ Szibeniszt 36. § 42. p., Bánó 213. §. 206. p
- ¹⁵ „[...] haec relatio societas sensu stricto dici nequit.” Szibeniszt 36. § 42. p. ugyanezt lásd Bánó 213. §. 206. p
- ¹⁶ Vö: Szibeniszt. 39. § 46 p. Virozil 115. § 257. p.
- ¹⁷ Szibeniszt 16. § 18. p., Virozil 76. § 149. p, Bánó 214. § 207–209. pp. Zeiller–Egger 189. p.
- ¹⁸ Szibeniszt 20. § 25. p. Zeiller–Egger 186. p. Bánó 217. § 211. p. Virozil 78. § 153. p.
- ¹⁹ Szibeniszt 19. § 24. p., Zeiller–Egger 189. p. Virozil 78. § 153. p. Bánó 217. § 211. p.
- ²⁰ Szibeniszt 20. § 25. p. Bánó 217. §. 211. p., Virozil 78. § 153. p.
- ²¹ Szibeniszt 24. § 32. p. vö.: Zeiller–Egger 161. §. 192–193. pp. Bánó 217. § 212–213. pp. Virozil 78. § 153–154. pp.
- ²² Szibeniszt 21. § 27. p.
- ²³ Bánó 219. §. 214. p.
- ²⁴ Szibeniszt 23. § 30. p.; Bánó 219. § 214. p.
- ²⁵ Szibeniszt 23. § 30. p.; Bánó 219. § 214–215. pp.
- ²⁶ Szibeniszt § 30. p.; Bánó 219. §. 214–215. pp. Virozil 76. §. 151. p.
- ²⁷ Christian Wolff: J. N. P. VII. § 479. pontja, Szibeniszt 30. p. lábjegyzete; Bánó 219. § 215. p.
- ²⁸ Vö. Zeiller–Egger 161. § lábjegyzete 193. p.
- ²⁹ Szibeniszt 24. § 31–32. pp. Zeiller–Egger 162. § 194. p.
- ³⁰ Szibeniszt 24. § 31–32. pp. Zeiller–Egger 162. § 194. p.
- ³¹ Szibeniszt 23. §. 30. p.; Bánó 221. §. 218. p. Zeiller–Egger 159. §. 191–192. pp
- ³² Szibeniszt 24. § 32. p.
- ³³ Szibeniszt 24. § 32. p.
- ³⁴ Szibeniszt T 23. § 30. p.; Bánó 221. § 218. p. Zeiller–Egger 159. § 191–192. pp. Virozil 79. § 154–155. p.
- ³⁵ „Procul dubio etiam per Onaniam, Paederastiam, Sodomiam, ab uno conjuge commissam, matrimonium solvitur. Quia usu membrorum genitalium contra finem naturae est abusus, juri alterius conjugis contrarius, igitur violatio pacti conjugalis.” Szibeniszt 32. p. lábjegyzete; vö.: Bánó 221. §. 218. p. Zeiller–Egger 159. § 191–192. pp. Virozil 79. § 154–155. p.
- ³⁶ „cum conjugum jura sint personalissima” Szibeniszt 24. § 32. p. Virozil 79. § 154–155. p.
- ³⁷ Szibeniszt 32. p. Zeiller–Egger 195. p. Bánó 222. § 219. p.
- ³⁸ „sponsalia [...] voluntatis libertatem, quae in matrimonio ineundo maximi momenti est, quoddammodo limitare videtur.” Szibeniszt 24. § 32. p. és Bánó 222. §. 219. p. és lásd Virozil 77. § 153. p. Zeiller–Egger 195. p.

MŰHELY

Rónay Zoltán

Az egyetemi tanács és a rektor felelősségének alapjai a vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelkezések tükrében (1867–1945)

Az egyetemek irányításával járó felelősséget megalapozó szabályok kialakulása és érvényesülése elválaszthatatlan az „universitas” fogalmától, amely az évszázados fejlődés során a külső fenyegetéssel szemben is fellépni, a privilégiumokat gyakorolni, a belső igazságszolgáltatást megvalósítani, a demokratikus működést biztosítani és a közösséget „kifelé” képviselni képes testületté formálódott.¹ Ebből sarjadt ki az intézményi tanács mint az egyetemek legfőbb döntéshozatali hatáskörével (ma csak korlátozottan) rendelkező testülete. Ugyanakkor a középkori felsőoktatásból az is látható, hogy az alapító, illetve később a fenntartó következetesen ragaszkodott ahhoz, hogy a vezetők tevékenységét ellenőrizze, annak kereteit szabályozza, megalapozva ezzel esetleges felelősségre vonásukat.²

A különböző egyetemekre vonatkozó részletes előírások, konkrét ügyekben a végrehajtás feladatai a vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendeletekben (a továbbiakban: VKM-rendelet) jelennek meg a vezetői hatáskörökre, az egyetemi és kari testületekre is kiterjedően. Sajátosságuk, hogy a felelősséget az ún. akadémiai vagy egyetemi hatóság vezetői (rektor, prorektor, dékán) esetében nem, csupán a gazdasági területen, valamint az Egyetemi Könyvtár

vonatkozásában rögzítik. Azonban abból az alaptételből, hogy akinek hatásköre van, az felelős annak ellátásért, valamint a VKM-rendeletek egyes rendelkezéseiből kiindulva, e hatásköri szabályok alkalmasak voltak a felelősség megalapozására. Hasonló a helyzet a testületek esetében

is azzal, hogy a kollektív felelősség érdemben fel sem merült, a tagok egyéni felelőssége pedig erre irányadó norma hiányában inkább morális elvárásként jelent meg, semmint számonkérhető és szankcionálható alkalmazotti kötelezettségként.

Az egyes VKM-rendeletek szerkezete és tartalma sokszor hasonló, de az is szembeütő, hogy a Királyi Magyar Tudományegyetem (pesti egyetem) esetében e szabályozás csak a tanulmányi ügyekre, valamint a gazdasági szervezetre tér ki, a Műegyetem, a Debreceni és a Pozsonyi Egyetem esetében viszont szervezeti szabályokat is találunk. Bár a testületi és egyszemélyi felelősség VKM-rendeletekben történő megalapozásáról akkor kapunk teljes képet, ha a kari tanács, valamint a dékán és a gazdasági-igazgatási terület vezetőinek hatáskörét is vizsgáljuk, a jelen tanulmányban – terjedelmi okokból – csak egy szűkebb keresztmetszetre nyílik lehetőség. Azonban a szerző reményei szerint az alapoknál kezdődő bemutatás itt nem ér véget, s a későbbiekben további elemző ismertetésre is mód lesz.

A dualizmus kori VKM-rendeletek három pilléren álltak: 1. az egyes képzési ágakra vonatkozó egységes miniszteri rendelkezések (pl. államvizsga-szabályzat, doktori szigorlati szabályzat) kiadása; 2. egy adott intézmény tanulmányi és fegyelmi rendjére vonatkozó, részben igazgatási, részben követelményjellegű szabályok; 3. a különböző intézmények szervezeti szabályai. Emellett számos egyéb kérdés (pl. habilitáció, magántanárok foglalkoztatása) adott intézményre szabott szabályozására is sor került.³ Ezt a megoldást egységes és átfogó törvény híján a Horthy-korszak miniszterei is alkalmazták.⁴ Mindemellett – amint arra később utalok – a rendeleti szabályozás nem zárta ki az intézmények beleszólási lehetőségét.⁵

A rektor és az egyetemi tanács hatásköri szabályai lényegében négy nagy csoportba rendezhetők: *a)* intézményvezetés, -irányítás; *b)* munkáltatói jogkörgyakorlás; *c)* tanulmányi adminisztráció; *d)* a fegyelmi rend biztosítása. Ezek többnyire nem különülnek rektori vagy egyetemi tanácsi feladatra, hiszen gyakran egy egységes folyamat különböző állomásait jelentik. Ezért a továbbiakban is a fenti feladatsoportok szerinti tárgyalást választom.

Az egyetem vezetése, irányítása

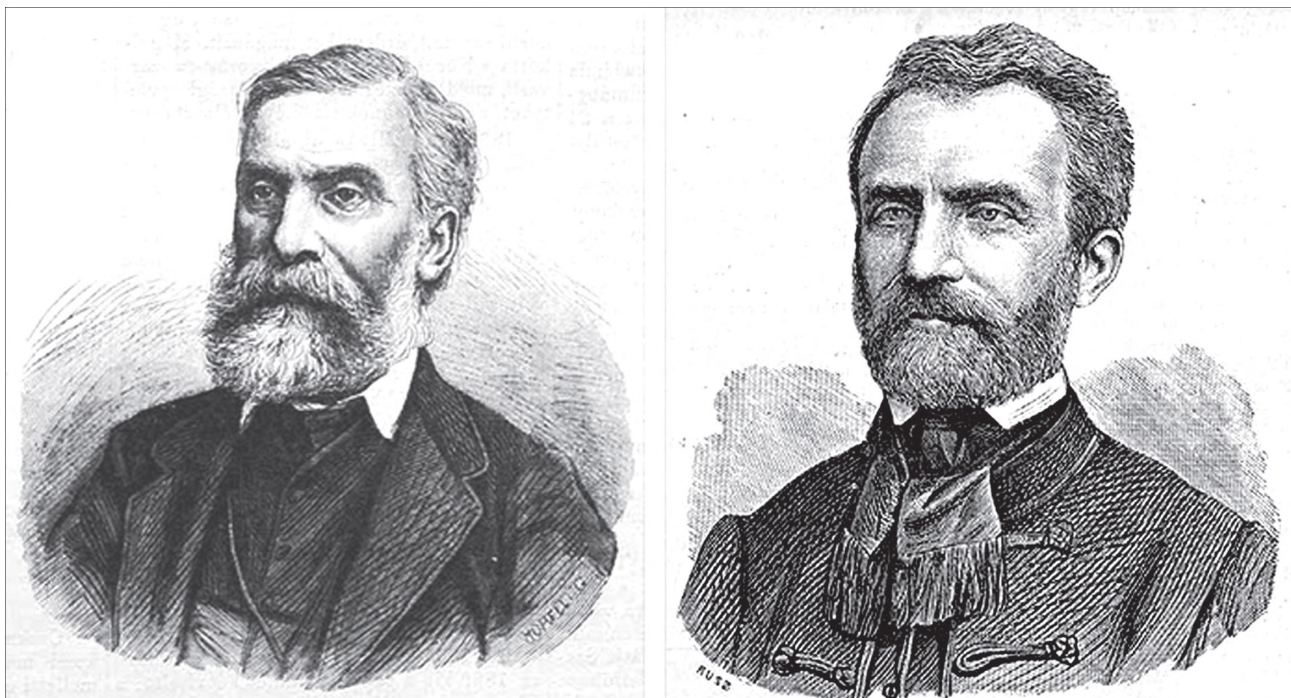
A Ratio Educationis az egyszemélyi vezetést megosztotta az általános irányítást ellátó elnök és az akadémiai hatóságot irányító rektor között. A II. Ratio Educationis (I. Ferenc 1806. évi tanügyi szabályzata) előírta, hogy az egyetem élén „az udvari hatóságoknak felelős teljhatalmú elnök” áll.⁶ Az elnök – szemben a választott tisztviselőként működő rektorral – „a kormány oktatáspolitikájának képviselője és keresztülvivője volt”.⁷ 1849 után betöltetlen maradt a pozíció, ezt követően pedig a kemény közvetlen beavatkozás feleslegessé, az 1860-ban meginduló enyhülés célszerűtlenné tette az elnök kinevezését, így végül Ferenc József – alapvetően politikai döntést hozva – úgy határozott, hogy az egyetem újjászervezéséig az függőben marad, s mivel ez konkrét határidőt

nem jelentett, a kérdés lényegében lekerült a napirendről.⁸ A pesti egyetem szervezeti szabályai mind a kolozsvári, mind a debreceni és a pozsonyi egyetemek alapításakor mintaként szolgáltak a miniszter számára, aki szervezeti szabályzatukat, tanulmányi és vizsgarendjüket az alapján, az adott viszonyoknak megfelelő módosításokkal állapíthatta meg.⁹ Ugyanakkor az utóbbi két intézmény esetében a VKM-rendeletek már részletesen is kitértek a vezetői hatáskörökre. Ugyanez az eltérés figyelhető meg a Műegyetem esetében is. Az 1856-ban felsőfokú tanintézeté vált intézmény egyetemmé szervezésére Eötvös József kultuszminiszter által tett javaslat országgyűlési elfogadása után¹⁰ kiadott szervezeti szabályzat¹¹ már arról rendelkezett, hogy élén az egyetemi tanács és az általa választott rektor áll.¹²

Később, minthogy mind az Eötvös programjában szereplő visszafogottabb egyetemi törvény,¹³ mind Trefort előremutató javaslata¹⁴ csak terv maradt,¹⁵ a minisztérium rendeleti keretek közé szorította az intézményi működést. Bár mind a Trefort, mind a magukat politikai örökösöknek valló miniszterek¹⁶ által kiadott VKM-rendeletek tükrözték a felsőoktatás tanulmányi és szervezeti kérdéseinek központi mivoltát, ez a folyamat élesen szemben állt az egyetemi autonómia szélesítését, az egyetemi tanács hatáskörének a kiemelten fontos tanulmányi kérdésekre kiterjesztését szorgalmazó, valamint a korszerűtlen belső struktúra, és nehézkes irányítási szerkezet átalakításának elmaradását kifogásoló egyetemvezetői állásponttal.¹⁷ Trefort új tanulmányi, vizsga- és fegyelmi szabályzata is az egyetem egységesítését célozta.¹⁸ Lényegében e sorba illeszkedtek a tanulmányi követelményeket rögzítő századfordulós rendelkezések is, bár vitathatatlan, hogy „[a]z új bölcsészdoktori (1892), majd az új orvosi szigorlati szabályzat (1901) kiadása (...) hozzájárult az oktatás tartalmának és módszereinek fejlődéséhez”.¹⁹

Ezzel magyarázható, hogy bár a rektori hatáskörök között értelemszerűen operatívakat is találunk, nagyobb részük a képvisellel függ össze, tartalmukat tekintve pedig inkább adminisztratív jellegűek. A rektori vezetői felelősségnek eltérő elemei a különböző intézményekre vonatkozó rendeletekben megjelennek ugyan, de az összes meglétére egyik esetében sem találunk példát. Kifejezetten érdemi irányítást jelentett Debrecen és Pozsony esetében az egyetemre vonatkozó törvények, rendeletek és tanácsi határozatok végrehajtásáról gondoskodást, illetve a jogszabályba ütköző egyetemi tanácsi határozatok felfüggesztését, az egyetemi igazgatás tárgyában javaslattételt, a miniszter felé az egyetemet illető ügyekben véleményezési jogot, illetve az altisztek és szolgák fölött fegyelmi hatóságot rektori hatáskörbe adó szabály.²⁰ A műegyetemi rektor a műegyetemi (1916 után a rektori) irodát vezető titkár főnökeként a hivatali működést irányította.²¹

A legtöbb norma kimondta, hogy az egyetem, sőt a Műegyetemen a rektori tanácsnak is az elnöke a rektor.²² E körben a műegyetemi szabályok a legrészletesebbek,²³ amelyek előírták a rektor számára a műegyetemi és a rektori tanács határozatainak foganatosítását, javaslataik és véleményük felterjesztését.²⁴ A rektor felügyelte a quaes-tori hivatal munkáját, örködtött a szabályzatok megtartása

Trefort Ágoston és Pauler Tivadar arcképe (egykorú metszetek a Vasárnapi Újságból)

és megtartása fölött, továbbá minden tanév végén beszámolt a Műegyetem működéséről, valamint a fontosabb eseményekről. Emellett minden tekintetben felügyelt arra, hogy a Műegyetem rendeltetésének lehetőleg megfeleljen.²⁵ A rektor hatásköre a gazdálkodásra annyiban terjedt ki, hogy köteles volt a műegyetemi gazdasági előadó tevékenységét ellenőrizni, illetve előzetes beleegyezést adni a fontosabb személyi és elvi vagy nagyobb horderejű anyagi kérdésekben történő intézkedéshez. A gazdasági előadó által készített számadások, valamint az azok lezárása után előterjesztett, a Műegyetem pénzügyi helyzetéről szóló jelentés összeállításához a műegyetemi iroda és a quaestori hivatal személyzete rendelkezésre állását szintén a rektor biztosította.²⁶ A pesti egyetemen a fölszereléseket képező tárgyak leltári nyilvántartásáért állt fenn gazdasági típusú felelőssége.²⁷ A gazdálkodási hatáskör teher lehetett a rektorok számára – legalábbis erre utal a debreceni rektor kezdeményezése 1930-ban a kancellári pozíció bevezetése a rektorok általános gazdasági és igazgatási teendőkkel való túlterhelésére hivatkozással. Az egyetemi irányítást – különösen a pesti egyetemen – nehézkesnek tartották, így az állam beavatkozott: elvetették a Budapesti Tudományegyetem javaslatát, hogy a gazdasági ügyek az egyetemi tanácsnak alárendelt segédhivatalhoz kerüljenek, a Műegyetemen pedig a miniszternek közvetlenül alárendelt hivatal vette át a gazdasági igazgatást.²⁸

A rektori hatáskör második fajtájába tartozott általában az egyetem és az egyetemi tanács képvisellete a kormánnyal, a hatóságokkal és a „közönséggel” szemben.²⁹ A pesti egyetemen a rektor továbbította a minisztérium által a gazdasági hivatal részére szóló leiratokat, és tájékoztatta azokról az egyetemi tanácsot, felterjesztette a gazdasági hivatal számadói jelentéseit és minden egyéb

természetű előterjesztését, szükség szerint saját jelentéssel kiegészítette, valamint a gazdasági hivatal által sürgősnek jelzett minden ügyet 24 órán belül felterjesztett a miniszterhez.³⁰ A debreceni és a pozsonyi egyetemen pedig a tudománykarok miniszterhez intézett felterjesztéseit kellett a rektornak az egyetemi tanács nevében továbbítani és láttatni, szükség esetén pedig az egyetemi tanács részére bemutatni.³¹

Az egyetemi tanács dualizmus idején betöltött szerepét jól mutatja a Műegyetem új szervezeti szabályainak megalkotásához vezető folyamat. 1880-ban annak előkészítésére az egyetemi tanács bizottságot hozott létre. Az így, két év alatt előállt szöveget erősítette meg az uralkodó, majd hirdette ki a miniszter.³² Még a Horthy-korszakban is találunk arra példát, hogy egy, az egyetemre kötelező miniszteri leiratot az egyetemi tanács megtárgyal és elutasít (!).³³ Az egyetemeket érintő különböző jogszabálytervezetek elfogadása előtt mód nyílt azok véleményezésére, azokat az egyetemi tanácsok rendre megtárgyalták, gyakorta módosító javaslatokat indítványozva.³⁴ Azonban a harmincas évekre a felsőoktatást átfogóan szabályozó törvény hiányában a rendeleti szintű szabályozás túlsúlya az intézmények irányításában növelte az állami befolyás mértékét, az autonómia nem csupán a gazdasági kérdésekben, de a személyzeti és tanulmányi ügyekben is erőteljesen zsugorodott.³⁵ Pedig korábban még az abszolútista felsőoktatás-irányítás lenyomatát leginkább magán viselő pesti egyetem esetében is előírás volt, hogy a gazdasági igazgató előterjesztéseit, különösen az éves költségvetést a tanács megtárgyalja.³⁶ A gazdálkodással összefüggő hatáskörök részletesebben jelentek meg a Műegyetemnél.³⁷ Ennek tanácsa hatáskörébe tartozott 1916-ig a határozati-, illetve javaslati a Műegyetem épületeit illető kérdések-

ben. Emellett az évi költségvetés megállapítása és – 1916 után – az évi átalány szétosztásán túl a következőkben felsorolt számos döntés is komoly pénzügyi konzekvenciákkal járt: tanszékek, gyűjtemények, szertárak, laboratóriumok, műhelyek felállítása, átalakítása; a személyzet fizetésének szabályozása; utazási ösztöndíjak odaítélése és döntés tudományos kiküldetésekről. A gazdasági tárgyú határozatok mellett pedig a szervezetet és működést érintő legfontosabb döntések is a műegyetemi tanács hatáskörébe tartoztak: a szervezet és a szabályzatok változtatása;³⁸ a tanterv és tanrend megállapítása, illetve módosítása; a rektor megválasztása; döntés a műegyetemi tanácsstagok indítványairól; valamint ha egy ügyben a rektori tanács a műegyetemi tanács határozatát szükségesnek tartotta.³⁹ A műegyetemi tanács és rektori tanács üléseire vonatkozó részletes előírásokat az ülés szabályzatok rögzítették.⁴⁰

A debreceni és a pozsonyi egyetemek esetében a VKM-rendelet rögzítette, hogy az egyetemi tanács a legfelsőbb egyetemi hatóság. Ennek ellenére esetükben költségvetés-megállapítási jogkört nem találunk. A rendelet viszont hatáskörükbe utalta az egyetem testületi, közigazgatási, valamint a karok egyéb közös ügyeinek tárgyalását és intézését, a döntést a tudománykarok között felmerült hatásköri összeütközésekről, a véleménynyilvánítást – a karok meghallgatásával – a miniszter számára az egyetemet érintő minden kérdésben felhívásra vagy saját kezdeményezésre. Feladata volt a tudomány népszerűsítéséről és az újabb tudományos vívmányok megismertetéséről gondoskodni és e célból bizottságot alakítani, amelynek útján előadásokat, előadás-sorozatokot és tanfolyamokat rendeztek. Emellett a rektori kezdeményezésre véleményezte a tudománykaroknak a miniszterhez intézett felterjesztéseit.⁴¹

A Pesti (Királyi Magyar) Tudományegyetem 1909-ben

Miután a már Pázmány Péter Tudományegyetemként működő intézmény felügyelete alá került az Országos Földrendési Observatórium⁴² és a Konkoly-Thege Alapítványi Csillagvizsgáló Intézet,⁴³ az egyetemi tanács hatásköre lett az állásfoglalás és a határozat a szakbizottság javaslatai, valamint az igazgatók közvetlen előterjesztései tárgyában, a működésükről szóló jelentés jóváhagyása, miniszter elé terjesztése; az igazgató által készített, a szakbizottság által megtárgyalt házi- és ügyrend elfogadása.⁴⁴ Végül említendő még egy sajátos szabály: a pesti egyetem tanácsának hatáskörébe tartozott a könyvtári könyvek biztosíték nélküli kölcsönzésének engedélyezése.⁴⁵

Személyzeti hatáskörök

Az egyetemeken a munkáltatói jogkörök hagyományosan az uralkodó, a miniszter, a rektor és a szakszemélyzet esetében a gazdasági vezető, illetve a könyvtár igazgatója között oszlottak meg. Az uralkodót kizárólag a gazdasági vezető kinevezési joga illette meg, mely hatáskört a pesti egyetemen az egyetemi tanács meghallgatása után gyakorolta.⁴⁶ A miniszter a gazdasági és könyvtári személyzet tagjai felett bírta ugyanezen jogkört: a hatásköre az egyetem által választott személyek, így a rektor, valamint a nem gazdasági hivatali személyzet, illetve az oktatók rektori kinevezésének megerősítésére is kiterjedt.⁴⁷ Utóbbinak azért is volt különös jelentősége, mert a személyi ügyeket érintő döntési folyamatokra rányomta a bélyegét a katolikus egyház térvesztése a felsőoktatásban, ami elsősorban azzal állt összefüggésben, hogy a Budapesti Tudományegyetem jogelődjét még Pázmány mint katolikus egyházi vezető alapította, azonban Mária Terézia 1769-ben tulajdonképpen államosította.⁴⁸ A pesti egyetem szekularizációs folyamata lassan, de biztosan ment végbe a XIX. század utolsó évtizedeiben és a századfordulón, noha maga a Szentszék is több alkalommal fellépett a rekatolizációt sürgetve.⁴⁹ Ehhez igazodva a katolikus egyház folyamatosan megkísérelte megakadályozni a nem katolikus személyek oktatói megbízását, nem csupán a pesti egyetem esetében, hanem a pozsonyi és a debreceni intézmény alakulásakor is (a debreceni egyetemen pedig a református egyház oldaláról szintén történtek hasonló kezdeményezések).⁵⁰

A rektor a műegyetemi iroda főnökeként, valamint a quaestori hivatal fölött felügyeletet gyakorló munkáltatóként járt el. Rektori hatáskör volt egy oktatói állás megüresedése esetén – az illető osztály döntésének megfelelően – a helyettes meghívása, az altisztek és ún. szolgaszemélyzet (a pesti egyetemen a gazdasági is) kinevezése, szolgálattelre beosztása, illetve a tisztviselők helyettesítéséről gondoskodás is.⁵¹ A rektor ezenfelül felügyeletet gyakorolt e személyek (Debrecenben és Pozsonyban az egyetemi könyvtár igazgatója és egyéb tisztviselői, rektori hivatal, a quaestura tisztviselői, valamint a gazdasági ügyek ellátására rendelt közegek)⁵² felett. Ez a pesti egyetemen kiterjedt a gazdasági szolgaszemélyzet által a gazdálkodás rovására elkövetett visszaélés, illetőleg az Egyetemi Könyvtár szolgaszemélyzetének fegyelmi vétsége esetén szükséges eljárás megindí-

tására, és adott esetben a fizetés felfüggesztésére, illetőleg szolgálatvesztés büntetés kiszabására is.⁵³

A korszaknak megfelelően a kinevezetteknek eskü kellett tenniük a rektor előtt: a pesti egyetemi gazdasági hivatal tisztviselői az általuk tett hivatali esküről szóló esküokmányt előtte írták alá,⁵⁴ illetőleg később az egyetem gazdasági igazgatóját, helyettes igazgatóját,⁵⁵ továbbá az Observatórium és a Csillagvizsgáló igazgatóját szintén feleskette,⁵⁶ akárcsak a Műegyetemen (a rektori tanács jelenlétében) a kinevezett tanárokat és tisztviselőket.⁵⁷

A vonatkozó VKM-rendeletek szerint a magántanári állás feltétele – legalábbis a Műegyetemen – a *Decretum habilitationis* (magántanári képesítő oklevél) rektori kiadása volt,⁵⁸ bár a rektor eleinte csupán ellenjegyezte a dékán által kiállított okmányt.⁵⁹ A rektor feladata volt hivatalosan értesíteni a jelöltet (és az illetékes kart) a Műegyetemi Tanács által elutasított magántanári folyamodványról,⁶⁰ valamint a Műegyetem illetékes kara vagy a Tanács magántanári jogosítvány megvonását kimondó határozatát végleges döntés céljából a miniszterhez felterjeszteni, és erről az érintettet értesíteni.⁶¹

A személyzeti ügyekben az egyetemi tanácsok véleményező és kezdeményező szerepe látható. A Műegyetem Tanácsa javaslatot tett a magántanári képesítésekre, megüresedett tanszékek és tanítói, adjunktusi állások betöltésére, konstruktőrök meghívására, rendes vagy rendkívüli tanári cím adományozására.⁶² Ezzel szemben a debreceni és a pozsonyi egyetemi tanács a tudománykaroknak a tanszékek betöltésére, valamint a segéd-tanszemélyzet megválasztására vonatkozó határozatait érdemlegesen nem bírálhatta felül, és a betöltésre nézve sem tehetett javaslatot.⁶³ A kérdéshez hozzátartozik, hogy az egyetemi professzori álláshelyek és tanszékvezetői pozíciók betöltése veszélyeztetett, helyenként pedig terhelt volt a protekcionizmustól, ezért Klebelsberg kifejezetten a pályázati eljárást támogatta, amely elvének 1924-ben miniszteri leirattal is érvényt kívánt szerezni. Ennek ellenére folyamatosan voltak példák a meghívás útján történő alkalmazásra. Ezért a harmincas évek közepére szabályrendelet (műegyetemi szervezeti szabályzat) és miniszteri leirat is rögzítette a meghívás kivételes mivoltát. Érdekesség, hogy utóbbiról a pesti egyetem karai, majd tanácsa is állást foglalt, gyakorlatilag visszautasítva azt. Minden törekvés ellenére továbbra is gyakori maradt az üres tanszékek meghívás útján való betöltése.⁶⁴ Mindazonáltal e korszakban is találunk példát arra, hogy a tanszék betöltését megelőzően az egyház közbeavatkozott, és a kinevezés az érsek nyomására történt (Vargha Damján), vagy éppen megakadályozták azt (Marton Géza).⁶⁵ Később pedig a püspöki kar kifejezetten követelte az egyenlő helyre rangsorolt pályázók közül a katolikusok előnyben részesítését.⁶⁶ Adott esetben azonban a miniszter a klérussal szemben is hajlandó volt a magasabb kvalitással bíró személyt kinevezni, azonban ez Hóman idejében a „határozott, az állami befolyás, az állami hatáskörök érvényesítését szándékozó, miniszteri működésére általában jellemző” politikájával magyarázható.⁶⁷

A Pázmány Egyetem tanácsára tartozott az observatóriumi és csillagvizsgálói szakbizottság tudományos tisztviselői (gyakornoki) állások betöltésére, a tudomá-

A Debreceni Egyetem főépületének avatóünnepsége, 1932. május 15.

nyos személyzet ki- és visszarendelésére vonatkozó javaslatának, valamint az igazgatóra vonatkozó jelölésének megerősítése.⁶⁸ Hasonló jogköre volt a debreceni és a pozsonyi egyetem tanácsának is az egyetem igazgatási személyzete, valamint a könyvtári bizottság véleménye alapján az egyetemi könyvtár igazgatója és többi tisztviselője vonatkozásában.⁶⁹ A magántanári képesítéssel kapcsolatos eljárásban a műegyetemi tanács érdemi hatáskört (képesítő eljárás megindítása, magántanár jogosítványának megvonása) gyakorolt, és a nevében történt az ügyiratok miniszter elé terjesztése.⁷⁰ Sajátos munkajogi hatáskör volt a Pázmány Egyetemen az Observatórium, illetve a Csillagvizsgáló munkatársai részére egy hónapnál nem hosszabb rendkívüli szabadság engedélyezése.⁷¹

Az egyetemi tanácsok fegyelmi hatósági jogkört is gyakoroltak: Debrecenben és Pozsonyban másod- és utolsó fokon az altisztek és szolgák fölött,⁷² a pesti egyetemen a gazdasági hivatal tisztviselője fegyelmi vétsége esetén (1928-tól a gazdasági bizottság tagjaiból alakított háromtagú fegyelmi bizottság véleményének meghallgatása után) első fokon.⁷³

Tanulmányi igazgatás

A századfordulón a különféle, alapvetően formalizált szigorlati és vizsgaszabályzatok nem csupán erőteljesen korlátozták az intézmények mozgásterét, de „többek meg-

ítélése szerint a szakfőiskolák irányába módosították az egyetemi képzést”.⁷⁴ A Műegyetemen és az orvosi karon a teljes tanzabadságot – egyes vélemények szerint ésszerűségi okokból – kötött tanterv váltotta fel.⁷⁵ E normatív keretek között a hallgatók tanulmányaival kapcsolatos rektori hatáskörök alapvetően szűkre szabottak, a jogviszony létesítéséhez és megszüntetéséhez kapcsolódtak, leginkább az erre vonatkozó dokumentumok aláírásával, valamint a rendkívüli hallgatók esetében néhány, a rendes hallgatóknál a dékánt terhelő feladatban jelentek meg.⁷⁶ A Műegyetemen a rektor vette fel a hallgatót, aki nála jelentkezett, és ezen alkalommal kötelezte magát a fegyelmi szabályzat megtartására.⁷⁷ Ha a rektor a hallgató által bemutatott igazoló okiratokat rendben találta, aláírta a kitöltött származási ívet, és gondoskodott a nyilvántartásba vételről.⁷⁸ Ugyanez Debrecenben és Pozsonyban mint a hallgatók egyetemi polgárok közé beiktatásának hatásköre jelent meg.⁷⁹ A pesti egyetemen ezzel szemben az egyetemi polgárok közé beiktatás az illetékes kar dékánjának feladata volt – igaz, e jogot a rektor nevében gyakorolta.⁸⁰ Az utólagos felvétel és beiratás engedélyezéséről a Műegyetemen, valamint Debrecenben és Pozsonyban is a rektor döntött, azonban az előbbi intézményben a határidőn túli kérelmet felterjesztette a miniszterhez, míg az utóbbi két egyetemen a végső határidőn túli beiratkozás iránt beadott kérvényeket feltétlenül és végérvényesen elutasította, az ezen határidő után beadott kérvényeket pedig iktatás nélkül visszautasította.⁸¹

A jogviszony megszüntetéséhez kapcsolódó rektori hatáskör alapvetően a távozási és végbizonyítvány aláírására korlátozódott,⁸² ami a Műegyetemen 1935 után már kizárólag dékáni hatáskör volt.⁸³ A Műegyetemen 1898 után a kilépést is a rektor vezettette be a leckeönyvbe, és erről a dékánt és a tanárokat értesítette. Ha a kilépett hallgató ismét be kívánt lépni, a felvétel érdekében ismét a rektornál kellett jelentkeznie.⁸⁴

A hallgatókkal kapcsolatos egyetemi tanácsi hatáskör főként a felfolyamodások elbírálása volt.⁸⁵ Másodfokon járt el a pesti egyetemi tanács az utólagos beiratkozást elutasító kari tanártestületi határozat⁸⁶ és az előadás (kurzus) félbeszakítása esetén a tanpénz visszafizetésével összefüggésben a félbeszakítás okainak felülvizsgálata körében,⁸⁷ a műegyetemi tanács a dékán, illetve az osztály szigorlatra bocsátást megtagadó döntése elleni folyamat, valamint a kar határozatával szembeni hallgatói felfolyamodások elbírálása során.⁸⁸ Emellett tanácsi hatáskör volt az oklevél-honosítás műegyetemi szakosztály általi megtagadás elleni folyamat elbírálása is.⁸⁹

A fegyelem biztosítása

A fegyelem biztosításával kapcsolatos hatáskörök egyaránt három csoportba sorolhatóak: a fegyelem biztosítása általában, eljárás konkrét fegyelmi vétség esetén és az egyetemi ifjúsági szervezetek működésének ellenőrzése. Valamennyi egyetemen a rektor hatásköre volt az egyetemi épületben a hallgatók által tartani kívánt gyűlésekhez a helyiség biztosítása, engedélyezésük, ellenőrzésük, valamint az egyetemi rendbe vagy törvényekbe ütközés esetén felosztatásuk.⁹⁰ A műegyetemi hallgatók és egyesületeik az intézményen belül hirdetést csak a rektor engedélyével tehettek ki.⁹¹ A rektor hatásköre volt ezenfelül a Műegyetem egészét érintő, a rend és fegyelem fenntartása körébe eső intézkedések megtétele.⁹² A debreceni és a pozsonyi egyetemeken is a rektor gyakorolt felügyeletet az egyetem összes hallgatója fölött.⁹³

E rektori feladatokat az egyetemi tanács is segítette: valamennyi egyetemen joga volt az akadémiai fegyelem érdekében szükséges intézkedések megtételére, a fegyelmi rendszabályok kibocsátására, illetve a Műegyetemen az e körben hozott rektori intézkedésekhez való hozzájárulásra.⁹⁴ 1935-ben a Műegyetem e hatáskör kiegészült a hallgatói számára az egyetemi hatóságok felügyelete alatt nem álló egyesületi tagság engedélyezésével és házirend megállapításával.⁹⁵

Az egyedi hallgatói ügyekben a műegyetemi rektor feladatai közé tartozott a fegyelmi ítéletek kihirdetése, illetve később a Rektori Tanácsnál fegyelmi eljárás kezdeményezése.⁹⁶ A Műegyetemen egyetemi tanácsi hatáskör volt a fegyelmi büntető hatalom gyakorlása, a büntetések kiszabása, a fegyelmi ítéletek elleni felfolyamodások elbi-

rálása, valamint később a műegyetemi hallgató ellen a fegyelmi eljárás kezdeményezése.⁹⁷ Emellett 1935 után arra is lehetőség nyílt, hogy a tanács a házirend megállapítása keretében annak megsértőivel szemben mérsékelt összegű rendbüntetést szabjon ki, és döntsön az így befolyt összeg felhasználásáról.⁹⁸ A nagyobb súlyú fegyelmi vétségek elbírálása és szankcionálása, a fegyelmi büntető hatalom gyakorlása (büntetés kiszabása) a pesti egyetem tanácsát is megillette.⁹⁹ Érdekes módon a debreceni és a pozsonyi egyetemi tanács csak a másodfokú fegyelmi hatósági jogkört kapta meg az egyetem, az összes hallgató, illetve a vizsgázók fölött.¹⁰⁰

Az egyetemeken működő ifjúsági egyesületek¹⁰¹ általános felügyeleti joga mint rektori hatáskör először a Debreceni és Pozsonyi Egyetem szabályai között jelent meg, 1935-től pedig a Műegyetemen is: ott a rektor minden tanév végén köteles volt bejelenteni a Műegyetemi Tanácsnak az ifjúsági egyesületek ellenőrzése során szerzett tapasztalatait, és javaslatokat tett az általa esetleg szükségesnek tartott intézkedésekre.¹⁰² Az egyesületek egyetemi tanácsi ellenőrzése azonban már a kezdetektől előírás volt. A pesti egyetemen, majd később a többi esetben is ez magában foglalta az egyleti alapszabályok egyetemi szabályokkal összhangban álló mivoltának vizsgálatát, összeütközés esetén a módosítás kezdeményezését a minisztériumnál, ennek elintézéséig pedig az adott alapszabály felfüggesztését.¹⁰³ A Műegyetem esetében ez a hatáskör 1935-ben kiegészült az egyetemi ifjúsági egyesületek megalakulásának engedélyezésével, a működésük ellenőrzésével, szükség esetén annak felfüggesztésével vagy az egyesület végleges felosztatása iránt javaslattevél, a közös, nemcsak az egyes karokon (osztályokon) belül működő ifjúsági egyesületek tanárelnökeinek kiküldésével, valamint a tisztikarának megerősítésével.¹⁰⁴

Záró gondolatok

A fenti áttekintésből a felsőoktatási intézmények működése tekintetében is levonható tanulság, hogy bár sokan az egyetemi autonómia aranykoraként tekintenek a tárgyalt időszakra, ez – kiemelten a gazdálkodás tekintetében és különösen a két világháború között – nem helytálló megállapítás. Látható, hogy az állam – az egyetemek ellenállása dacára – a működésbe folyamatosan beavatkozott, és a gazdálkodást közvetlenül irányította. Ugyanakkor egy lényeges különbség megfigyelhető napjainkhoz képest. A rektor és az egyetemi tanács rendkívül komoly tekintéllyel bírt, utóbbi képes volt a miniszteri akarattal is szembeszállni. Súlya többek között abban észlelhető, hogy a kormányzat az egyetemet érintő döntései előtt érdemben, kellő időt adva kikérte véleményét, s arra tekintettel volt. Ez pedig példaként szolgálhat a jelenkori akadémiai vezetés és a felsőoktatási kormányzat számára egyaránt.

RÓNAY, ZOLTÁN

Grundlagen der Verantwortung von Universitätsrat und Rektor im Spiegel der Anordnungen des Ministers für Religion und Bildungswesen (1867–1945)

(Zusammenfassung)

Der berühmte Rechtshistoriker József Illés meinte, dass der Zweck der Rechtsgeschichte einerseits die Untersuchung der Regel der Rechtsentwicklung, andererseits die Unterstützung der Gesetzgebung ist. Heutzutage formt sich das Hochschulwesen fortlaufend um, deshalb soll man die damaligen Lösungen untersuchen. Die Religions- und Kultusministerverordnungen von 1867 bis 1945 bieten einen Standpunkt zu dieser Arbeit, und dazu wird die Aufmerksamkeit auf einen wichtigen Umstand hingelenkt: viele denken an diesen Zeitraum, wie das Goldene Zeitalter des ungarischen Hochschulwesens. Obwohl der Rat der Universität breiten Wirkungsbereich besaß, der

auf das Wirtschaftswesen auch erstreckte, konnte man über finanzielle Autonomie nicht sprechen.

Die Studie bearbeitet fast zwanzig Verordnungen, und sie demonstriert kategorisch den Wirkungsbereich des Rektors und des Rats der Universität in Beziehung mit der Leitung, mit den Personalsachen, mit der Studienverwaltung, und mit den disziplinarischen Sachen. Man hat die Möglichkeit, Informationen nicht nur über die zeitgenössische Funktion der Universitäten zu bekommen, sondern auch die alten Regeln mit den jetzigen Vorschriften vergleichen. So werden alle Ähnlichkeiten und Unterschiede sichtbar.

Jegyzetek

- ¹ Kocsis Miklós: *Az egyetemi felsőoktatási autonómia elmélete és gyakorlata Magyarországon*. Doktori értekezés. Pécs, 2010. 22–23, 63. p.
- ² Lásd a pápai, a sárospataki (1621) és a debreceni (1657) református kollégium törvényeit. Szögi László (szerk.): *Régi magyar egyetemek emlékezete*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára és Levéltára, Budapest, 1995. elektronikus változat (<http://mek.oszk.hu/01800/01882/01882.htm#3>). Az egyetem ma is ismert – részben változatlan – irányítási szerkezete (rektor, dékán, egyetemi tanács) már a Ratio Educationisban (XV–XVI. §) jelen volt. Lásd: Kornis Gyula (szerk.): *Az 1777-iki Ratio Educationis*, Pedagógiai Könyvtár. Kath. Középiskolai Tanáregyesület, 1913. A Ratio Educationishoz, és Mária Terézia egyéb felsőoktatási intézkedéseire lásd Kiss József Mihály: *A magyar felsőoktatás a XVIII. század végén* (Magyar Felsőoktatás, 10. évf. 2000. 5–6. sz. 44–45. p.).
- ³ Ladányi Andor: *A felsőoktatás irányításának történeti alakulása*. Oktatáskutató Intézet, Budapest, 1991. 19–20. p. Érdemes itt megemlíteni Pauler Tivadar rövid miniszteri tevékenységét is, amely során rendeleteivel a műegyetem európai egyetemekhez való felzárkózásának nyitotta meg lehetőségét: Mann Miklós: *Kultuszminisztereink felsőoktatás-politikája a dualizmus korában* (Magyar Felsőoktatás 1. évf. 1991. 8. sz. 29. p.).
- ⁴ Ladányi Andor, 1991. i. m. 24–25. p.
- ⁵ E viszonylagos egységességet csak a Tanácsköztársaság törte meg, amely alatt a népbiztosság a rektori tisztséget súlytalanná tette, s bár a gazdasági adminisztrációt érintetlenül hagyta, a tanulmányi és egyéb hivatali szerveket csak a karokon engedte működni. Kiss József Mihály: *Két világhégés között* (Magyar Felsőoktatás 10. évf. 2000. 10. 47. p.).
- ⁶ Szögi László: *A központi irányítású felsőoktatás teljes kiépítése a XIX. század elején*, in: Szögi László (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2003. 115. p.
- ⁷ Szögi László, 2002. i. m. 115–116. p. Ezzel párhuzamosan az abszolutizmus időszakának vége felé (a XIX. sz. elején) az egyetem autonómiája szinte teljesen felszámolásra került. Erről lásd részletesebben: Szögi László, 2002. i. m. 118–121. p.
- ⁸ Sashegyi Oszkár: *Az Egyetem az önkényuralom korában 1849–1867*, in: Szögi László (szerk.): *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2003. 173–180. p.
- ⁹ A kolozsvári magyar királyi tudományegyetem felállításáról és ideiglenes szervezéséről szóló 1872. évi XIX. törvénycikk 2. §, a debreceni és a pozsonyi magyar királyi tudományegyetem felállításáról szóló 1912. évi XXXVI. törvénycikk 5. §.
- ¹⁰ Képviselőházi napló, 1869. XIV. kötet (1871. február 27–március 11.) 384. p.
- ¹¹ 1872. jul. 13-án 16414—1871. sz. a. kiadott szabályzat a magyar kir. József műegyetem igazgatásának belsejéről (a továbbiakban: MESz1.).
- ¹² Kiss Márton (szerk.): *Millenniumi Évkönyv*. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Budapest, 2000. 12. p. A József Nádor Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem megalapításáról (az ahhoz vezető szervezeti integrációról) lásd részletesen Ladányi Andor: *A gazdasági válságtól a háborúig. A magyar felsőoktatás az 1930-as években*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2002. 35–40. p., valamint Ladányi Andor: *A magyar felsőoktatás intézményrendszerének változásai a 20. században*, in: Szögi László (szerk.): *Az egyetemi Könyvtár évkönyvei XI*. Budapest, 2003. 186–187. p.
- ¹³ Lásd Ladányi Andor, 1991. i. m. 14–16. p.
- ¹⁴ Ladányi Andor: *Trefort törvényjavaslata a „főtanodai oktatásról”* (Magyar Felsőoktatás 8. évf. 1998. 7. sz. 50. p.).
- ¹⁵ Mann Miklós: *Trefort felsőoktatás-politikája*, in Horváth Pál (szerk.): *Studia dedicata seminariis universitatis. Tanulmányok az egyetemi szemináriumokról*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2006. 115. p.
- ¹⁶ Csáky Albin munkásságát ismerteti Mann Miklós: *Kultuszminisztereink felsőoktatás-politikája a dualizmus korában II.* (Magyar Felsőoktatás 1. évf. 1991. 9. sz. 29. p.). Wlassics Gyula tevékenységre lásd: Mann Miklós: *Kultuszminisztereink felsőoktatás-politikája a dualizmus korában III.* (Magyar Felsőoktatás 1. évf. 1991. 10. sz. 29. p.).
- ¹⁷ Kóte Sándor: *A dualizmus kori felsőoktatás*, in Horváth Pál (szerk.): *Studia dedicata seminariis universitatis. Tanulmányok az egyetemi szemináriumokról*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2006. 101. p.
- ¹⁸ Mann Miklós, 2006. i. m. 116. p.
- ¹⁹ Kóte Sándor i. m. 100. p.
- ²⁰ Szabályzat a debreceni és pozsonyi magyar királyi tudományegyetemek szervezetéről, tanulmányi és vizsgarendjéről, 1914. évi 105.120. sz. VKM r. (a továbbiakban: DPSzT) 47. §.
- ²¹ MESz1. 7. §, valamint a magyar királyi József-műegyetem szervezeti szabályzatai [1882. évi 18.684. sz. VKM r. (a továbbiakban: MESz2.) 55. §, 1898. évi 65.883. sz. VKM r. (a továbbiakban: MESz3.) 48–55., 57. §, 1916. évi 13.446. VKM r. (a továbbiakban: MESz4.) 48. §].

- ²² MESz1. 2. §, MESz2. 48. §, MESz4. 46., 51. §, DPSzT 46. §.
- ²³ Batalka Krisztina: *A Királyi József Műegyetem vezetőtestületi ülésai napirendi pontjainak jegyzéke*. A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Levéltára, Budapest, 2007. 7. p.
- ²⁴ MESz1. 4–5. §. Emellett szavazategyenlőség esetén a rektor szavazata döntött.
- ²⁵ MESz1. 7. §, MESz2. 54. §, MESz4. 48. §.
- ²⁶ MESz3. 56. §.
- ²⁷ A budapesti kir. m. tudomány-egyetem gazdasági hivatalának szervezeti szabályzata 1887. (a továbbiakban: GSZ) 1. Melléklete 41. §.
- ²⁸ Az egyetemi gazdasági hivatalok 1925-ös, Magyary Zoltán javaslatára megvalósított átszervezésére lásd: Ladányi Andor, 1991. i. m. 25–26. p.
- ²⁹ Ez a hatáskör ebben a formában csak a Műegyetemnél jelenik meg (lásd: MESz1. 7. §, MESz2. 54. §, MESz4. 48. §). A debreceni és a pozsonyi egyetem esetében a jogszabály csak általában képviselőről rendelkezik (DPSzT 47. §). A pesti egyetemnél nem találunk erre vonatkozó VKM-rendeletet.
- ³⁰ GSZ 11., 7., 10. §.
- ³¹ DPSzT 64. §.
- ³² Batalka Krisztina i. m. 8., 10. p. Megjegyzendő, hogy a szabályzat e több mint fél évszázad alatt többször módosult.
- ³³ Ladányi Andor: *Az egyházak és a felsőoktatás a Horthy-korszakban* (Történelmi Szemle 44. évf. 2002. 3–4. sz. 307–308. p.).
- ³⁴ Ladányi Andor, 2002. i. m. 163–165. p.
- ³⁵ Ladányi Andor, 2002. i. m. 159. p.
- ³⁶ GSZ 8–9. §.
- ³⁷ Műegyetemi tanács működéséhez lásd Batalka Krisztina i. m. 9. p.
- ³⁸ Pl. a Műegyetem közzgazdasági szakosztályához lásd Mann Miklós: *Kultuszminiszterink felsőoktatás-politikája a dualizmus korában IV.* (Magyar Felsőoktatás, 1. évf. 1992. 1. sz. 29. p.).
- ³⁹ MESz1. 3. §, MESz2. 51. §, MESz4. 50. §. Bizonyos értelemben a gazdasági kérdésekkel összefüggő hatáskörök tekinthetjük a tandíjmentességi kérelmek elbírálását is (MESz2. 1. Mell. 42. §, MESz3. 1. Mell. 46. §).
- ⁴⁰ Batalka Krisztina i. m. 10–11. p.
- ⁴¹ DPSzT 4546. §, 59–65. §.
- ⁴² Mónus Péter – Tóth László: *A magyar szeizmológiai hálózat fejlődése és jelenlegi helyzete* (Magyar Tudomány 174. évf. 2013. 1. szám 59. p.).
- ⁴³ Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században IV. kötet. Tudomány I. Műszaki és természettudományok*. Babits Kiadó, Szekszárd, 1996–2000 (<http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/624.html>).
- ⁴⁴ 1938. évi 24.759/1937. sz. VKM-rendelet a budapesti kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Országos Földrendési Observatórium szervezeti és ügyviteli szabályzata (a továbbiakban: Obs.) 11. §, 1938. évi 24.759/1937. IV. sz. VKM-rendelet a budapesti kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Konkoly-Thege alapítványi Csillagvizsgáló Intézet szervezeti és ügyviteli szabályzata (a továbbiakban: Csv.) 11. §.
- ⁴⁵ 26856/1875. sz. a. kiadott ügyviteli utasítás a budapesti k. m. tudomány-egyetemi könyvtár számára (a továbbiakban: EKÜ.) 35. §.
- ⁴⁶ GSZ 17. §.
- ⁴⁷ Az egyetemi oktatók kinevezése mellett a címadományozás, sőt az adminisztratív személyek kinevezése is a miniszterhez tartozott, jól szemléltetve annak felsőoktatásban és egyetemirányításban betöltött szerepe erősödését, amely azonban nem volt különösebben feltűnő, hiszen csak az addig a Helytartótanács által ellátott hatáskört vette át. Rigó Kinga Viktória: *Fénynyomat a 19. század egyetemérettől* (Jogtörténeti Szemle 2014. 2. sz. 4849. p.).
- ⁴⁸ Ladányi Andor, 2004. i. m. 4. p.
- ⁴⁹ Ladányi Andor, 2004. i. m. 7. p. Ezzel szemben a Horthy-korszakban a Budapesti Tudományegyetem katolikus jellegének hangsúlyozása közben a jogi kar egynémely professzora odáig is elment, hogy magát az intézmény állami jellegét vonta kétségbe. Ezen az úton az egyetem odáig eljutott, hogy 1920-ban a rektor a tanévnyitó ünnepélyen a pápai zászlót is kitűzette, amely gesztus ellen a Bölcsészettu-
- dományi Kar tanácsa tiltakozott, az Egyetemi Tanács azonban kiállt a rektor mellett. Ladányi Andor, 2002a. i. m. 293–294. p.
- ⁵⁰ Ladányi Andor, 2004. i. m. 4–5., 8–9. p., Ladányi Andor: *Az egyházak és a felsőoktatás a dualizmus korában* (Századok 138. évf. 2004. 1. sz. 7–8., 18–19. p.).
- ⁵¹ MESz2. 54. §, DPSzT 49–50. § (a debreceni és a pozsonyi egyetemeken a szolgazemélyzetet már egyetemei igazgatási személyzetként határozták meg, és e körbe tartoztak a díjnokok is), MESz4. 56. §, GSZ 1. Mell. 27. §.
- ⁵² DPSzT 49. §.
- ⁵³ GSZ 1. Mell. 27. §, EKÜ. 18. §.
- ⁵⁴ GSZ 18. §.
- ⁵⁵ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1928. évi 75.000 számú rendelete a budapesti királyi magyar „Pázmány Péter” tudományegyetem igazgatásának szervezetéről (a továbbiakban: PP IgSz.) 8. §.
- ⁵⁶ Obs. 6. §, Csv. 6. §.
- ⁵⁷ MESz2. 54. §.
- ⁵⁸ A m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter 1935. évi 27.060. számú rendeletével jóváhagyott, felvételi, tanulmányi, tandíjmentességi és fegyelmi szabályzata a m. kir. József Nádor műszaki és gazdaságtudományi egyetemnek (műegyetemnek) (a továbbiakban: MET) 32. §.
- ⁵⁹ A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 16.714. számú rendelete, a magántanári képesítésről (habilitáció) a kir. József-műegyetemen szóló szabályzat tárgyában (a továbbiakban: Habil.1.) 18. §.
- ⁶⁰ A m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter 1935. évi 21.273. számú rendelete, a m. kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem magántanári képesítő szabályzatáról (a továbbiakban: Habil.2.) 17. §.
- ⁶¹ Habil.2. 51. §.
- ⁶² MESz2. 51. §, MESz4. 50. §.
- ⁶³ DPSzT 61. §.
- ⁶⁴ Ladányi Andor, 2002. i. m. 95–96. p.
- ⁶⁵ Ladányi Andor, 2002a. i. m. 307–308. p.
- ⁶⁶ Ladányi Andor, 2002a. i. m. 315. p.
- ⁶⁷ Ladányi Andor, 2002a. i. m. 316. p.
- ⁶⁸ Obs. 9., 11. §, Csv. 9., 11. §.
- ⁶⁹ DPSzT 62–63. §.
- ⁷⁰ Habil.1. 17. §, Habil.2. 16., 36., 51. §.
- ⁷¹ Obs. 7. §, Csv. 7. §.
- ⁷² DPSzT 59. §.
- ⁷³ GSZ 13. §, PP IgSz. 8. § 1928 után az egyetem gazdasági igazgatója, illetve helyettes igazgatója utalványozó hatósági hatáskörében tett intézkedéseiről a vallás- és közoktatásügyi minisztérium vezető tisztviselőinek fegyelmi ügyeiben eljáró fegyelmi tanács fegyelmi hatósága alá tartozott.
- ⁷⁴ Kőte Sándor i. m. 102. p.
- ⁷⁵ Heilauf Zsuzsanna: *A magyar felsőoktatás 1850 és 1890 között* (Magyar Felsőoktatás, 10. évf. 2000. 8. sz. 51. p.).
- ⁷⁶ Rektori hatáskör volt a rendkívüli műegyetemi hallgató felvétele tárgyában döntés, leckeívének láttamozása, a rendkívüli hallgatók névsora és az általuk választott tantárgyak jegyzéke összeállítására (MESz2. 15. §, MET 2. §, MESz2. 1. Mell. 70., 52. §, MESz3. 1. Mell. 55. §).
- ⁷⁷ MESz2. 16., 54. §., 1. Mell. 4–5. §, MESz3. 15–16. §, MESz4. 13–14. §.
- ⁷⁸ MESz2. 1. Mell. 5. §.
- ⁷⁹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1915. évi 87.699. számú rendeletével jóváhagyott tanulmányi, fegyelmi és leckeív szabályzata a debreceni m. kir. tudományegyetemnek (a továbbiakban: DET) 2. §.
- ⁸⁰ A vallás- és közoktatási m. kir. miniszternek 21735/1875. sz. a. kiadott rendelete: a budapesti királyi magyar tudomány-egyetem tanulmányi, fegyelmi és leckeív-szabályzata (a továbbiakban: TFL1.) 2. §, 1891. évi 28.458. sz. VKM r. a budapesti kir. magyar tudomány-egyetem tanulmányi, fegyelmi és leckeív-szabályzata (a továbbiakban: TFL2.) 2. §

- ⁸¹ MESz2. 1. Mell. 17–18. §., MESz3. 1. Mell. 20–21. §., DET 23. §.
⁸² TFL1. 119. §., TFL2. 102. §., MESz2. 1. Mell. 102. §., MESz3. 1. Mell. 104–106. §., DET 87. §.
⁸³ MET 235. §.
⁸⁴ MESz3. 1. Mell. 6. §.
⁸⁵ Elsőfokú eljárás volt, ha kétség merült fel a rendes műegyetemi hallgató hazai érettségijével kapcsolatban (MET 2. §), illetve a pesti egyetemen az utólagos felvétel méltányossági engedélyezése (TFL1. 24. §., TFL2. 24. §).
⁸⁶ TFL1. 23. §. (Az TFL2. szerint erre dékáni engedéllyel volt lehetőség, amely döntés ellen már nem volt helye felfolyamodásnak.)
⁸⁷ TFL1. 79. §.
⁸⁸ MESz4. 24. §., MET 145. §.
⁸⁹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1901. évi 31.649. számú rendeletével közzétett szabályzat a műszaki doktori cím megszerzéséről a m. kir. József-műegyetemen 38. §.
⁹⁰ TFL1. 103–104. §., TFL2. 86–87. §., MESz2. 54. §., MESz2. 1. Mell. 78–79. §., MESz3. 1. Mell. 83–84. §., MET 161. §., DET 71–72. §.

- ⁹¹ MET 54. §.
⁹² MET 152. §.
⁹³ DPSzT 48. §.
⁹⁴ TFL1. 111–113. §., TFL2. 94–96. §., MűE Sz. 3. §., MESz2. 1. Mell. 86–87. §., MESz3. 1. Mell. 90–91. §., DET 69. §., MET 152. §.
⁹⁵ MET 4., 153. §.
⁹⁶ MESz2. 54. §., MET 199. §.
⁹⁷ MESz2. 51. §., MESz2. 1. Mell. 86–87. §., MESz3. 1. Mell. 90–91. §., MESz4. 50. §., MET 199. §.
⁹⁸ MET 153. §.
⁹⁹ TFL1. 111–113. §., TFL2. 94–96. §.
¹⁰⁰ DPSzT 59. §.
¹⁰¹ A Debreceni és Pozsonyi Egyetemen pl. a közművelődési, jótékony-sági és egyéb társas célokra alakult egyesületek.
¹⁰² DPSzT 48. §., MET 165. §.
¹⁰³ TFL1. 106. §., TFL2. 89. §., MESz2. 1. Mell. 81. §., MESz3. 1. Mell. 86. §., DET 74. §.
¹⁰⁴ MET 165. §.

KÖNYVEKRŐL

Tanulmány és forrásgyűjtemény az első magyar proletárdiktatúráról

Biró Aurél: A Tanácsköztársaság fővárosi karhatalmai Hegyvidéki Helytörténeti Gyűjt. és Galéria, Budapest, 2014, 247 p. ISBN: 978-963-89994-0-5

A valódi történetírás a „sine ira et studio” szellemében tárja fel és örökíti meg a múltat. Ezen alapelvekkel szemben azonban a magyar történelemnek több olyan korszaka van, amelyhez haraggal és elfogultsággal nyúltak az azzal foglalkozó szerzők és nyomukban a történelem iránt érdeklődő olvasók. Márpedig a múlt tényeinek megismerése és a belőlük való következtetések, tanulságok levonása megköveteli az alapos forrásfeltárást, s ezek alapján a történetek hiteles megőrkítését, magyarázatát.

Történelmünk egyik legszélsőségesebben megítélt korszaka az első magyar proletárdiktatúra néhány hónapja, az országban 1919 tavaszán és nyarán történtek értékelése. Ezen 133 napnak az ezt követő negyedszázadban a megvetés és a teljes elítélés volt a sorsa. Az ezt váltó 1945 utáni időkben annak dicsőségesnek állított volta nyert kidomborítást, míg az utóbbi 25 évben ismét az elutasítás, de leginkább a felejtés lett a sorsa.

Az I. világháború befejeződése után az országban és az országgal történtek alapvetően meghatározták a XX. század magyar történelmét. A kortársak számára felfoghatatlan volt, hogy az egy évezrede létrejött, évtizedek óta

nyugalomban és gyarapodásban létezett ország hónapok alatt szertefoszlott, s olyanok történtek, amelyek addig elképzelhetetlennek tűntek. E viharos változások között különösen súlyos csapásként élte meg a társadalom jelentős része a Tanácsköztársaságot, amelynek működése radikális szakítást jelentett az addig ismert világgal. Mint az e korszakot követő büntetőjogi felelősségre vonások egyik perének vádbeszédében elhangzott – jól jellemezve az 1919 tavaszán és nyarán történeteket –, „kétségbeesve láttuk mint semmisülni meg egymásután mind azon értékek, melyeken addig állami és társadalmi életünk nyugodott. Vallás, erkölcs, hazaszeretet, magántulajdon, élő törvényeink egyszerre értéketlen fogalomná váltak.”

Ezen majd száz évvel ezelőtti korszaknak a tényszerű megismeréséhez járulnak hozzá azok a kutatások, s az ezek alapján készült tanulmányok, amelyek az eredeti források alapján kívánják megismertetni a történeteket. De az is kutatói utat jelent, ha már máshol közölt, ismert tények új szempontú összegyűjtésére, s az azokból vonható következtetésekre kerül sor. Így csak üdvözölni lehet az olyan kiadványt, amely egyrészt az eredeti források felkutatása alapján, másrészt az eddig ismert adatok új felhasználásával megírva alapos ismereteket ad e viharos időszak történéseihez. Ilyen könyv Budapest Főváros Levéltára munkatársának, Biró Aurélnak 2014 decemberében megjelent „A Tanácsköztársaság fővárosi karhatalmai” című kötete.

A szerző munkája a címén túlmutatva két önálló részt tartalmaz, amelyekkel megvilágítja a proletárdiktatúra időszakát.

A kötet bevezetése szerint a szerző a minden államban létező, akkor vörös karhatalommal kapcsolatban célul tűzte ki történelmünk néhány hónapos budapesti eseményeinek térbeli elhelyezését, az adott időszakban létezett kormányzat fenntartását, belső rendjét garantálni kívánó fegyveres szervezetek létrejöttének és működésének ábrázolásán keresztül. Ennek eléréséhez változatos forrásanyagot használt. Ezek közül kiemelendő a levéltárban őrzött büntetőperes és közigazgatási iratok felhasználása, amik elsődleges

forrásként szolgálnak az események helyszínének és a történéseknek a megállapításához. Az ezeken túli más kútfők – korabeli sajtó, emlékiratok, monográfiák – felhasználása is okszerű, mindegyik közelebb vitte a szerzőt választott témájának megismertetéséhez. E tanulmány bemutatja mindazon karhatalmi szerveket, amelyek a Tanácsköztársaság ideje alatt léteztek a fővárosban, s azok működését térbe helyezve ismerteti azokat a helyszíneket, ahol azok tevékenykedtek. Szemléletes annak ábrázolása, hogy rendkívüli körülmények között a fegyveres szervek miként gyűrik maguk alá az eredetileg civil feladatokat ellátó létesítményeket – középületek, iskolák, nagy befogadóképességű magánépületek –, ahol működni tudnak. A tanulmány így hozzájárul számos fővárosi ingatlan múltjának megismeréséhez is. Külön értéket képviselnek a szerző által összegyűjtött képek mint a munka illusztrációi, amelyek kézzelfoghatóvá, ma is létező épületeknél fel-, míg eltűnt építményeknél megismerhetővé teszik az olvasónak az írásban rögzítetteket.

E képek egy része – mint az áldozatok fotói – azt is szemlélteti, hogy a karhatalom működése során mik történtek, továbbá milyen dokumentumok maradtak fenn e korszakból. S ez át is vezet a szerző másik művéhez, amelyik egy forrásgyűjtemény.

Bíró Aurél itt a munkahelyi ismereteit kamatoztatta, hiszen az 1919. augusztus–decemberében Budapesten indult, s a büntető törvényszéken befejezett – a főváros levéltárában őrzött – kommunistaellenes eljárások ismertetését tartalmazza, a vonatkozó jogszabályok közzétételével kiegészítve. Azt, hogy a szerző mit sorolt e körbe, nem önkényes válogatás döntötte el, hanem a Friedrich István kormánya által 1919. augusztus 20-án kibocsátott azon rendelet, amely a bukott „Tanácsköztársaság szervei, közegei és megbízottai felett” eljárni jogosult bíróságokat meghatározva kimondta a büntetőjogi felelősségre vonás szükségességét és mékényjét. Eljárások azokkal szemben indultak, akik az idézett körben szereplő személyként az akkor hatályos büntető törvénykönyvbe, a Csemegi-kódexbe ütköző magatartásokat valósítottak meg, vagy a „Tanácsköztársaság megalapítása, fenntartása vagy visszaállítása érdekében elkövetett bűncselekmények miatt”.

Ezen levéltári anyag ismertetése különösen értékes a magyar büntetőjog történetének feltárásához. E körben a szerző táblázatba foglalva, a periratok alapján az ügyszámok feltüntetésével, a vádlottak személyének, a vádak lényegének és az ítéleteknek tömör leírásával, az azokban felhívott jogszabályhelyeknek feltüntetésével megismerhetővé teszi, hogy miért történtek a felelősségre vonások, s mi lett a sorsa a terheltnek az eljárás következtében. A recenzióban

felmerül, hogy Bíró Aurél ezen összeállításával utódja lett a Tanácsköztársaság véres eseményeit a korabeli ügyészi jelentések és bírói ítéletek alapján jogászai pontossággal megörökítő, a fővárosi büntetőjogi felelősségre vonásokat irányító ügyészségi vezetőnek, Váry Albertnek, akinek 1922-ben kiadott „A vörös uralom áldozatai Magyarországon” című munkája a korszak megkerülhetetlen forrása.

A forrásgyűjtemény 273 ügyet ismertet a fent írt adatokkal: ezek között szerepelnek gyilkosságok, más személy

elleni, valamint a vagyoni viszonyokat sértő bűncselekmények, továbbá a fennállt állami és társadalmi rend elleni deliktumok, mint lázadás, izgatás, vallás szabad gyakorlása elleni tettek, amelyek egy ideológiailag elkötelezett hatalomból, az önkényből, továbbá a káoszos háborús viszonyokból fakadtak. A cselekmények leírásai mutatják, hogy a korabeli joggyakorlat milyen történéseket tekintett a polgári magyar jogállam egyik alapköve, a Csemegi-kódex törvényi tényállásait megvalósító magatartásoknak. Az ítéletek szankció részének közzétételével pedig megvilágítja, hogy milyen szigorúságú-enyheségű volt a büntetésiszabás.

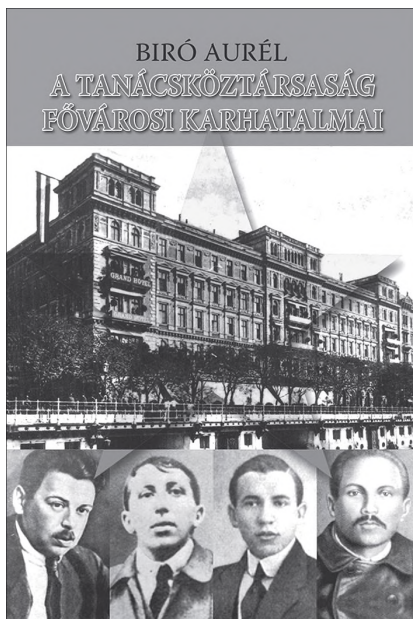
Mivel a Tanácsköztársaság szereplőivel szembeni büntetőjogi felelősségre vonásokat meghatározó 4039/1919. ME rendelet alkalmazhatósága 1921

végén megszűnt, ezért feladat lenne a szerző számára, hogy folytassa a levéltári anyag alapján az ügyek feltárását, megörökítését. Ilyen teljes körű forrásismertetés alapján lehetne egységes képet adni egy rendkívüli időszakot követő, részint külön eljárási normákat és rendes anyagi büntetőjogi szabályokat felhasználó jogalkalmazásról. Ennek következményei évtizedekre meghatározták az érintett emberek életét, hiszen a korszak vázolt megítéléseinek megfelelően hol megbélyegzett, hol magasztalt személyek lettek.

Kijelenthető, hogy a Bíró Aurél által összeállított ügykatalógus nélkülözhetetlen a korszakkal foglalkozni kívánó történész, jogtörténész, levéltáros számára. Nélkülözhetetlen, mert viharos XX. századi történelmünk egyes korszakainak megörökítését többször első ízben a bírósági tárgyalótermekben írták, másrészt tömörségénél fogva felkelti az igényt a megmaradt iratokban rejlő történések részletes megismerése iránt, ugyanakkor azonnal be is mutatja azokat.

A számos támogató segítségével a Hegyvidéki Helytörténelmi Gyűjtemény és Galéria által kiadott kötet a történetírás „sine ira et studio” elvének megfelelően hozzájárul ahhoz, hogy az olvasó megismerhesse történelmünk ezen viharos korszakát, s egyúttal a történeteket térben és cselekményekben elhelyezve maga ítéletet alkothasson a múlt eseményeiről.

Nánási László

A Szent Korona és Washington Bibliája

– avagy az államfői hatalom átruházása a Magyar Királyságban és az Amerikai Egyesült Államokban

Beke-Martos Judit: Állami legitimációs eljárások és államfői jogkör 1867–1918 között: az amerikai köztársasági és a magyar monarchikus államfői hatalomátruházási processzusok és a ceremonális legitimáció összehasonlító jogtörténelmi elemzése
Kossuth Kiadó, Budapest, 2012, 296. p.
ISBN: 978-963-097-419-6

Beke-Martos Judit könyvében, illetve az annak alapjául szolgáló doktori disszertációjában annak elemzését tűzte ki célul, milyen feltételek teljesülése szükséges ahhoz, hogy az államfő elnyerje hivatalát, valamint ezzel összefüggésben az államfői jogkörök gyakorlása miképp száll át az egyik személyről a másikra. A szerző mindezt az 1867 és 1918 közötti magyarországi királykoronázások és az ugyanezen időszakban történt amerikai elnöki beiktatások (az ún. inauguráció) összehasonlító elemzésével valósította meg.

A mű három nagy egységre tagozódik. Az első, „Történelmi alapok” címet viselő részben az alapvető fogalmak tisztázását követően – mint a felkenés és az inauguráció – a szerző kitér ezek eredetére, illetve jelentőségére, majd az európai királykoronázások közjogi vonatkozásait elemzi. E körben szól az egyháznak a koronázásokban betöltött szerepéről, ennek történelmi indokairól, majd rátér a magyar királykoronázások jellegzetességeinek bemutatására. E részben a szerző bemutatja a rendi korokban kialakult garanciális elemeket, amelyek közé tartozott a hitlevél kibocsátásának kötelezettsége vagy a koronázási eskü letétele. Az időben továbbhaladva érkezünk meg a magyar alkotmánytörténet egyik legfontosabb és egyben legizgalmasabb az államfői hatalmat érintő kérdéséhez, nevezetesen az 1848 és az 1867 közötti helyzet tárgyalásához. Ehhez hasonló szituációval (amikor egy, a magyar törvények és szokások szerint meg nem koronázott fő állt az ország élén) a magyar köztörténet egészen addig egy alkalommal, II. József uralkodása idején találkozott. A szerző felveti a kérdést, hogy mikortól gyakorolhatja az államfő a jogköreit, különösen egy öröklött pozíció esetében? Vajon a Pragmatica Sanctio azon rendelkezése, melynek értelmében az elsőszülött utód örökli a trónt, mindennemű ceremonális aktus nélkül lehetővé teszi-e, hogy az új király

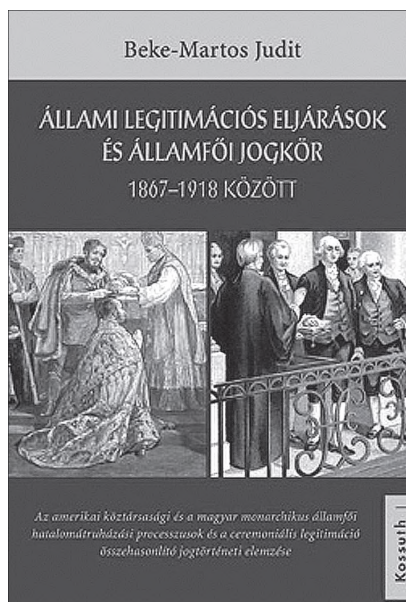
gyakorolja hatalmát, kormányozza országát, vagy ehhez szükséges az ő törvényes megkoronázása, amire 1791-et követően a trónutódlás megtörténtétől számítva 6 hónap állt rendelkezésére? És végül: mi történik abban az esetben, ha ezen „türelmi időszak” alatt az uralkodó úgy dönt, hogy frissen megszerzett hatalmával élve megváltoztatja a magyar alkotmányos rendszert, sőt, ahogy jelen esetben történt: felfüggeszti azt, és beolvasztja az érintett területet az Olmützi Alkotmánnyal egységesnek kikiáltott Osztrák Császárságba? Ezen kérdések megválaszolását követően ismerhetjük meg a korszak két nevezetes koronázását, a hatalmas pompával előkészített és végrehajtott, Ferenc Józsefet a magyar trónra emelő 1867-es koronázást, majd a jóval szerényebb körülmények közepette megrendezett utolsó, 1916-ban történt ceremóniát, amikor IV. Károlyra szállt át a Szent Korona.

Az első rész második felében az Egyesült Államok államfői hatalmának ismertetését követően az elnöki beiktatások kialakulását, illetve azok történetét mutatja be a szerző 1867-ig. A mű a fontosabb változásokat emeli itt ki, például, hogy miért a Bibliára tett kézzel tesznek esküt az elnökök, miképp változik az alelnökök megválasztása, milyen kérdések merültek fel azal kapcsolatban, ha a hivatalban lévő elnök meghal, vagy hivatalának gyakorlására képtelenné válik. Az 1867 és 1918 között lezajlott inaugurációk történetét egyesével követhetjük végig, kezdve Ulysses Grant első és befejezve Woodrow Wilson elnök második beiktatásával.

A mű második részében a szerző a címben is megjelölt összehasonlító elemzést hajtja végre. E körben bemutatja a magyar és az amerikai államfői legitimációs aktusokban fellelhető párhuzamokat, illetve eltéréseket. A koronázás és az inauguráció főbb napirendi pontjait elemezve láthatóvá válik az az ív, hogy az Egyesült Államokban az Unió megszületésekor és George Washington beiktatásakor még eléggé „puritának” mondható ceremónia az idők

során miképp változott egy, az európai királykoronázásokkal rivalizáló eseménnyé. A szerző az egyes alfejezetekben pontról pontra bemutatja, milyen azonosságok lelhetőek fel a magyarországi koronázási menet és az Egyesült Államokbeli ünnepi díszkíséret között, illetve azt, hogy mennyiben tér el egymástól az eskütétel jellege e két alkotmányos rendszerben. Szó esik továbbá a trón, illetve a beiktatási beszédek jelentőségéről, a koronázási lakomák és a beiktatási ebédek formáságairól, valamint az esti rendezvények szerepéről. Ezen elemzés azért is rendkívüli értékes része e műnek, mert építve az első részben bemutatott történelmi alapon, a szerző a már kialakult magyarországi királykoronázások rituáléját képes összehasonlítani a még ebben az időszakban is dinamikus fejlődő elnöki inaugurációval.

Végül a mű utolsó, „Jogi elemzés” című részében a szerző összehasonlítja a magyar és az amerikai államfői

hatalom eredetét, legitimációjának kérdését, a különböző szimbólumok megjelenését, illetve azok jelentőségét.

Végeredményben a szerző arra a következtetésre jut, hogy az államfő hatalom megszerzésénél két külön legitimációs tényezőt kell figyelembe venni: az egyik a formális, a másik a ceremonális legitimáció. Az előbbit a magyar történeti alkotmány szabályai értelmében a korszakban hatályos trónutódlást rendező törvények szabályozták, pontosan kijelölve az utód személyét, míg ugyanezt Amerikában az Alkotmánynak megfelelően lezajlott választásokon való győzelem ténye jelentette. A formális legitimációval a mű azonban nem foglalkozik. A ceremonális legitimáción belül a szerző elkülöníti egymástól a közjogi relevanciával bíró és a „pusztán” szimbolikus jelentőségű aktusokat, mint a négy égtáj felé való kardcsapás. Az Amerikai Egyesült Államok esetében a kezdetekkor két határozott elképzelés volt: az elnöknek kelljen esküt tennie, másrészt hogy minél kevésbé hasonlítson az aktus a volt anyaország koronázásaira. Ennek megfelelően a mai hatalmas pompával megrendezett eseménysorozat egyes elemei csak a későbbiekben alakultak ki, így vált az eskü ténye az egyetlen közjogi

jellegű feltételévé a hatalomgyakorlásnak (lásd a könyv bevezetőben is említett és 2009 januárjában a világsajtót bejárta hírt, miszerint a Legfelsőbb Bíróság elnökének tévedése folytán az esküt részben pontatlanul letevő Barack Obama zárt ajtók mögött másnap megismételte az eskü letételét). A szerző konklúziója, hogy míg az Egyesült Államokban csak az eskü a közjogi releváns eleme a hatalom legitimációjának, addig Magyarország esetében a hitlevél kiadására, az arra letett szekuláris esküre és a koronázási ceremónia hármására együttesen volt szükség.

Összegzésképp elmondható, hogy Beke-Martos Judit műve nemcsak hogy egy rendkívül fontos kérdést boncolgat (az államfői hatalom megszerzése és átruházása tekintetében), hanem mindezt egy teljesen új dimenzióba emelve teszi azáltal, hogy összehasonlít egy monarchikus és egy republikánus berendezkedést egymással. A módszerrel csak a végeredmény frappánsabb: amikor az olvasó rádöbben arra, hogy nincs is akkora különbség e két rendszer között az államfői ceremonális hatalomátruházás tekintetében.

Képesy Imre

Izsák Lajos 70. születésnapja tiszteletére a hazai történelemszín között példás és tevéleges nagykoalíció jött létre. A kiváló historikus köszöntésére a tisztelet jegyében tanulmányt írtak olyanok is, akik egymással komoly szakmai és szemléleti küzdelmet vívnak, vállaltan eltérő irányzathoz, műhelyhez, érdekcsoporthoz és politikai táborhoz tartoznak. A paletta tudományos nézőpontból is rendkívül gazdag, hiszen képviseltette magát az általános történet és a kapcsolódó ismeretkör valamennyi neves képviselője. Méltó módon köszöntötték a hazai történészek doyenjét a jogtörténet-tudomány alkotóját is. A kiválóan szerkesztett, tekintélyt parancsoló terjedelmű kötet 82 tanulmányból áll. Ezúttal lapunk profiljának megfelelően azokat a munkákat említjük, amelyek jogtörténeti tárgyúak, vagy amelyek ebből a nézőpontból különleges figyelmet érdemelnek.

*

Mezey Barna *Hóhérok és börtönök. Adalékok a hóhér szerepéhez a tömlőcöztetési gyakorlatban* (17–25. p.) című tanulmánya – nyelvészeti és a releváns megyei levéltári források felhasználásával – a börtön szavunk hazai etimológiáját követi nyomon. A tanulmány második része a német „ítéletvégrehajtó” elnevezésének szinonimáit, főleg a hóhér kifejezés történet-nyelvi gyökereit mutatja be. A tanulmány utal a történeti-nyelvészeti és a jogtörténet érintkezési pontjaira, amelyekre érdemes lenne kutatásainkban nagyobb figyelmet fordítani.

Pölöskei Ferenc *Tisza István a földtulajdonjogról és az agrártársadalomról* (66–73. p.) című írásában egy jellegzetes magánjogi intézményt vett vizsgálat alá. A hitbizományok hazai továbbélésének okait kutatva elemezte az 1868-as törvényi, és a következő évben született igazságügy-miniszteri rendelet tartalmát. Ezt követően Tisza István álláspontját mutatta be, amelynek lényege, hogy a kötött bir-

Izsák Lajos köszöntése

Rendszerváltások kortársa és kutatója.

Tanulmányok Izsák Lajos 70. születésnapjára.

ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2013, 557 p.

ISBN: 978 963 284 306 3

tokok Magyarországon nélkülözhetetlenek voltak a magyar nemzetfenntartó középosztály létfeltételeinek biztosítása érdekében. A szerző igazolta, hogy Tisza István nyugati tapasztalatokra és tudományos alapokra épített határozott elképzeléssel rendelkezett az agrárkérdés hazai megoldásáról. Nézeteinek középpontjában a nagybirtokrendszer védelme állt. A századfordulótól kezdve azonban az agrárius ügyeket Darányi Kálmán miniszterre bízta, miniszterelnökként is az egyre élesebbé váló belpolitika küzdelmekre koncentrált.

Mikó Zsuzsanna *A népbírói eljárásjog és szankciórendszere* (226–230. p.) című dolgozatában a tárgybéli feltáratlan levéltári forrásokat faggatta. A fellelhető népbírói iratok alapján – főleg a népbírói teljesülési tanácskozásokat elemezve – részletesen tájékoztat a korabeli büntetőgyakorlatról. Az áttekintés – címével részben ellentétben – nem eljárásjogi, hanem anyagi jogi (bűnösség megállapítása, büntetékiszabás, büntetés mértékének megállapítása) vitakérdésekről szól, de erről a területről is figyelemre méltó ítékezés-elméleti tényeket hoz felszínre.

Máthé Gábor *A Gazdasági Főtanács (1945–1949)* címmel írt tisztelegő tanulmányt (244–249. p.). Ebben alappal méltatja Izsák Lajos *A polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949* című alampublikáját, amely az alkotmány- és jogtörténettel foglalkozók számára is mérvadó opus volt és ebben a körben ma is nélkülözhetetlen forrás. A szerző e keretbe ágyazva szól a Gazdasági Főtanács megalakításának előzményeiről, a szervezet hatáskörének

és működésének szabályozásáról. Levéltári források segítségével foglalja össze a testület szerepét a gazdasági élet helyreállításában, a stabilizáció végrehajtásában és az akkori hároméves terv megvalósításában. A tanulmány felhívja a figyelmet e fontos szerv átfogó elemzésének jövőbeli szükségességére.

Kardos József *A második világháború utáni magyarországi tanügyi igazgatás (1945–1950)* című tanulmánya (263–268. p.) az oktatási igazgatás kutatóinak kínál értékes ismereteket. Fontos részleteket olvashatunk az Ideiglenes Kormány vallás- és közoktatási minisztériumának megszervezéséről, a közoktatási igazgatás helyreállításáról. A szerző jogi normák elemzése útján követette figyelemmel az oktatás újraindításának folyamatát, de utalt a döntéseket egyre inkább meghatározó politikai nyomásra, a szférát körülvevő párharcok negatív következményeire is. Az áttekintés a tanügy központosításáig követi a folyamatot, amelynek egyik fontos eleme tanulmányi felügyelők alkalmazása és felügyeleti joguk kiterjesztése volt.

Révész T. Mihály *Adalékok a sajtójogi kodifikáció 1945 utáni történetéhez* (269–275. p.) címen rögzítette a hazai sajtójog legújabb-kori történetének főbb állomásait. Szabályozás-történeti körképet adva bírálta a koalíciós idők vonatkozó jogi normáit és az 1956 utáni sajtószabadságot korlátozó operatív beavatkozás rendszerét. Ismertette tette az 1957-es sajtótörvény-tervezet levéltári anyagait és a vele kapcsolatos vitákat.

Az 1956-os szerepvállalásuk miatt eljárás alá vont hallgatókról írt Pajkossy Gábor *Egy dicstelen lap karunk történetéből: politikai okokból indított eljárások hallgatók ellen 1951 és 1956 között* (320–325. p.) címmel. Az egyetemi levéltár forrásai szerint 42 bölcsészhallgató ellen indítottak fegyelmi eljárást. Rendkívül érdekes az eljárási indokok és a kizárás alapjául szolgáló tényállások színessége, amely tanműve példája annak, hogy akadémiai körökben is milyen intenzívek voltak a központi elvárásokat teljesítő törekvések, és igazolja azt a tételt, hogy a büntetést meghatározó központi normák mellett mindig vizsgálnunk kell a helyi szintű, gyakran szabályozatlan szankcionáló akaratot is.

A könyv egyetemes történeti blokkjában kapott helyet Székely Gábor *A Kirov-gyilkosság. Nyomozóbizottságok, politikai prekonceptiók és a valóság* (450–455. p.) című, szintén fontos jogtörténeti tanulságokat kínáló tanulmánya. A szerző felhasználta a friss történeti műveket és a harmincas évek közepére vonatkozó újonnan ismertté vált levéltári forrásokat. Összefoglalta a gyilkosság körülményeit vizsgáló bizottság tevékenységéről szóló kritikákat, és bemutatta annak glasznoszty utáni felülvizsgálatát. Egy fontos levéltári forrás alapján a szerző rámutat, hogy a gyilkosság személyi bosszú következménye volt.

Izsák Lajosnak a jogtörténet művelői sokat köszönhetnek. Természetesen főleg azt, hogy kutatási körébe vont számos jogtörténeti témakört, és azokat példás színvonalon, eredeti források alapján kutatta, majd alapos munka után közzétette. A jogtörténeti kutatásban és oktatásban naponta használjuk a *Mindszenty-per* (társ szerző: Gergely Jenő. Budapest, 1989.) című munkáját és választójog-történeti műveit. Ezen túl vezette azt a jogtörténeti kutatócsoportot, amelynek keretében hat évig intenzív alapkutatást végezhetünk és számos szakmai közleményt publikálhattunk. Hosszú ideje vezeti a Jogtörténeti Szemle szerkesztőségét, amelynek ülésein képviseli és határozottan érvényesíti a történettudományi szerkesztői-szakmai tapasztalatait.

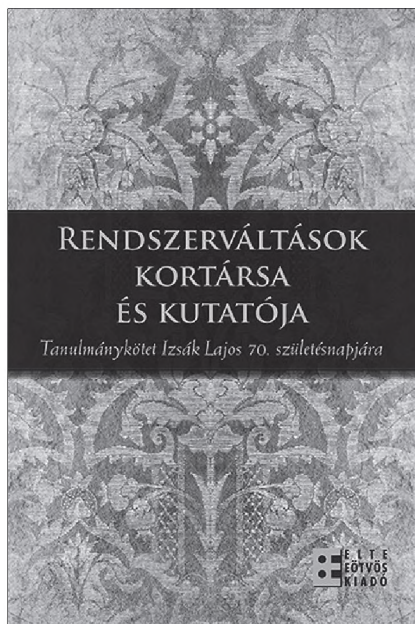
Számos alkalommal vett részt tudományos konferenciáinkon. A jelen sorok írója ma is emlékszik Zsedényi Béláról szóló előadására, amelyben bátran, tárgyyszerűen és hatalmas ismeretanyag birtokában feszegette az egykori kollektív államfői testület elnökét ért durva politikai atrocitásokat. Hasonlóan emlegetjük a miskolci jogtudományi doktori iskolában tartott módszertani előadását, amelyben a levéltári források felhasználására biztatta a hallgatókat és oktatókat egyaránt. Történész-hallgatóként – az ELTE akkori, tananyag-szegény korszakában – a *Magyarország a XX. században* (Budapest, 1985) című tankönyv általa

írt fejezeteit a korszak tudományos alapokra helyezett, történeti igazságot hordozó ismerettárának tekintettük.

Izsák Lajos munkásságának markáns sajátossága az eredeti források felhasználására való törekvés. Szerintem ezzel magyarázható eredményeinek tartóssága is. Nem a feltevésekhez keresett igazolást, hanem mindig a történeti valóságot kereste. Igaza van Feitl Istvánnak (*Adalékok Izsák Lajos munkásságának historiográfiájához* (485–491. p.)), aki arra utalt, hogy a ténykutatás módszere utat nyitott számára olyan területek feldolgozásához is, amelyek a korban embargós tárgykörnek számítottak. Az ünnepelt szakmai alaposágának dicsérete és kutatói tisztességének bizonyítéka, hogy az 1970-es években írt tanulmányait a 2010-ben megjelent kötetben is kiadhatta.

A magyar múltfeltárás jelen körülményei között is fontos a ténytisztelő, valóságkövető történeti irányultság. Egy – jogelvi szempontokkal és a történeti kutatómunka tapasztalat-igényével is nehezen egyeztethető – törvényünk szerint a közelmúlt történetét vizsgáló hazai testületnek csak negyven év alatti kutatók lehetnek érdemi munkatársai. Javaslom a feladatot vállalóknak, hogy a feldolgozás közben adódó módszertani nehézségek esetén forduljanak bátran szakmai tanácsért a 70 éves Izsák Lajoshoz. Mi is ezt tesszük – fiatalabb, idősebb jogtörténészek egyaránt. Nagy hasznunkra válik.

Stipta István

A Magyar Jogász Egylet Bács-Kiskun Megyei Szervezete 2015. november 18-án emléktáblát helyezett el *Csemegi Károly* tiszteletére hajdani tanulmányai színhelyén, a kecskeméti Piarista Iskola diákokthónának homlokzatán a Magyar Tudomány Napja alkalmából.

Csemegi neve minden magyar jogász előtt ismert legnagyobb művéről, az általa megszüvegezett és a modern magyar büntető igazságszolgáltatás fundamentumát jelentő első büntető törvénykönyvről, az 1878:V. törvénycikk-ről. Azt kevesebben tudják, hogy e kódex mellett olyan jogalkotási munkálatokban vett részt, illetve olyan törvényeket alkotott, mint az 1869:IV. tc. a bírói hatalomról, a modern magyar vádhatóságot megteremtő királyi ügyészségről szóló az 1871:XXXIII. tc., az 1874:XXXIV. tc. az ügyvédi rendtartásról vagy a bűncselekmények felosztása trichotom rendszerének megfelelően az 1879:XL. tc. a kihágásokról.¹

Legendás kodifikátori tevékenysége mellett gazdag és fordulatos életpályája során a jogász hivatás és közélet különböző szegmenseiben tehette próbára és kamatoztathatta páratlan tehetségét és elhivatottságát. Jogtudósi mivolta mellett volt vármegyei aljegyző, a szabadságharc őrmagya, országosan ismert és elismert ügyvéd, országgyűlési képviselő, államtitkár, kúriai tanácselnök, a Magyar Jogász Egylet életre hívója és első elnöke.²

Jogtudósi kvalitásáról elsősorban a nevével összeforró kódex miniszteri indokolása tanúskodik, mely jóformán teljesen az ő műve.³ Méltán állítja életrajzának megörökítője, *Hajnal Hugó*: „A hatalmas indokolás, amely felöleli a történelmi visszaemlékezésen kívül az összes európai jogrendszerekben kialakult élő jogot és a teóriát is, és azonfelül filozófiai elmélkedéssel húzza alá az általa konstruált egyes jogtételek helyességét (...). Olyan munka (...) volt, amelyre példa sem a törvényhozások terén, sem pedig a tudományos téren nincs (...).”⁴

Csemegi utókor által ismert életútja egy apró és eddig nem ismert részlettel gazdagodott *Nánási László* Bács-Kiskun megyei főügyész jóvoltából. A Kecskemét jogtörténelmi értékeinek kutatása és ápolása iránt elkötelezett kutató az 1714-től működő piarista iskola anyakönyveinek segítségével megállapította ugyanis, hogy a nagy kodifikátor és jogtudós az 1840–41-es tanévben az itteni gimnáziumban folytatta tanulmányait. Az eddig is tudott volt, hogy *Csemegi Károly* a gimnázium első négy osztályát a pesti piaristáknál végezte, majd Szegeden tanult, ahonnan egy év elteltével visszakerült a szerzetesrend

Csemegire emlékeztek Kecskeméten

pesti iskolájába.⁵ Az azonban, hogy egy esztendeig Kecskeméten is diákoskodott, új felfedezés az életrajzban.

A jogászegylet megyei szervezete e kecskeméti év megörökítésére, tisztelete és nagybecsülése jeléül helyezte el az emléktáblát az egykor otthont adó, a reformkorban épített kollégium homlokzatán. Az avatóünnepségen *Bicskei Ferenc*, a Kecskeméti Törvényszék és a jogászegylet megyei szervezetének elnöke köszöntette a megjelenteket.

Az emléktáblát a Piarista Iskola igazgatója, *Nagy Attila* áldotta meg és szentelte fel, az avatóbeszédet *Nánási László* mondta.

Az emléktábla rövid ünnepélyes avatását követően az 1714-ben alapított Piarista Iskola dísztermében tudományos ülésre került sor.

Ennek első előadójaként *Nánási László* beszámolt *Csemegi Károly* kecskeméti tartózkodását érintő kutatási eredményről és a nagy jogtudós itteni tanulmányairól. *Csemegi* – akkor még eredeti *Nasch* néven⁶ – eminens tanuló volt, és bár a műveltség nyelvét ebben az időben még elsősorban a latin, másodsorban a német jelentette, már ekkor jeleskedett magyar nyelv tantárgyból is.

Ezt követően *Mezey Barna* tanszékvezető egyetemi tanár, az ELTE rektora tartott előadást *Csemegi* életpályájáról és az azt meghatározó, formáló politikai, társadalmi háttérrel. Előadásából

Csemegit csongrádi otthonából kitűnő szellemi municióval útnak indított ifjúként ismerhettük meg (anyja csak németül beszélt vele, apja franciául tanította), aki szülei elszegényedése miatt jogi tanulmányait önerőből finanszírozta. Nyelvismerete kiemelte őt kortársai közül – eredetiben elvasta a korabeli európai jogtudomány kiválóságainak, így *Jhering*, *Stammler*, *Beccaria*, *Carrara* és *Bentham* munkáit, tanulmányozta a francia Code Penalt, Justinianust –, hazaszeretete pedig a szabadságharcba vitte. Az elbukott háborút követően – a számára engedett – ügyvédi praxist kezdett Aradon, melyet rendőri ellenőrzés mellett egy kis faluban, Butyinban volt kénytelen folytatni. Itt elméleti tudása mel-

Emléktábla *Csemegi Károly* tiszteletére

lett gyakorlati ismeretekkel vértette fel magát. Ekkor vált erőteljessé publicisztikai tevékenysége is, ami megalapozta későbbi kodifikációs karrierjét. A minisztériumba *Horvát Boldizsár* igazságügy-miniszter hívta. Kodifikátorként az egyszemélyes munka híve volt, koncepciója szerint *Goethe* vagy *Verdi* sem adhatta át másnak a *Faust* vagy a *Traviata* egy részét. Nagy kodifikációs munkái elkészülte után – elmaradt előrelépése miatt – sértett emberként távozott a minisztériumból s lett tanácselnök a Kúrián, ahol saját kódexének gyakorlatba ültetésén fáradozhatott.

Mezey szerint kimagasló nyelvismerete, íráskészsége, szónoki talentuma, mély elméleti és praktikus gyakorlati tudása, kompilációs képessége mellett *kora* emelte *Csemegi Károlyt* a magyar jogtörténet legjelentősebb kodifikátorává. Életpályájának háttérét ugyanis egy igen változatos politikai tabló adta: a reformkor, az alkotmányos

forradalom, a szabadságharc, a megtorlás és végül a kiegyezés kora, ami megnyitotta az utat a polgári alkotmány realizálása, a jogrendszer nemzeti modernizációja előtt. Az egyes korszakokkal párhuzamosan változott a jogászhivatás tartalma is. A reformkor és a polgári átalakulás politikusi vénával rendelkező, reformer, független, a tiszta eszmékért lelkesedő jogászokat kívánt, míg a diktatúra az államhatalomhoz lojális, szervilis és megbízható szakembereket. A kiegyezés korának ideálja a jogi építőmunkás, az európai látókörű, higgadt gondolkodású, művelt szakjogász, aki az elveket, princípiumokat tudományos igényű indokolásokkal részletszabályokra váltja, amit képes aztán a politikai csatározások terepén is megvédeni. *Csemegi* egy volt ezek közül. A legnagyobb.

Deák Zoltán

Jegyzetek

- ¹ Mezey Bama: *Egy jogászkarrier a 19. században*. (Csemegi Károly 1826–1899). In: *A praxistól a kodifikációig. Csemegi Károly emlékére (1826–1899)*. (Osiris Kiadó, Budapest, 2001.) 23. p.
- ² Estók József: *A magyar büntetőjog arcképcsarnoka. Csemegi Károly (1826–1899)*. *Büntetőjogi Szemle* 2011/3. 85. p.
- ³ Angyal Pál: *Emlékeimből*. (Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2010.) 20. p.
- ⁴ Hajnal Hugó: *Csemegi Károly*. *Jogtörténeti értekezések* 29. (Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2003.) 55. p.
- ⁵ Mezey: i. m. 10. p.
- ⁶ Nasch Károly jogi egyetemi éve alatt, a kor hazafias hangulatában módosította vezetéknevét *Csemegire*. Mezey: i. m. 10. p.

Kegyesrendi Főgimnázium

- **2015. október 7-én** a Magyar Nemzeti Levéltár az „Életutak-pályaképek” című konferenciasorozat részeként a kúriai elnökök életútját és a korszakot bemutató szakmai tanácskozást rendezett. A rendezvényt megnyitotta Darák Péter, a Kúria elnöke; Bódiné Beliznai Kinga egyetemi adjunktus, ELTE ÁJK: Tóry Gusztáv – Kodifikátor és kúriai elnök (1920–1925) és Oswald István, a Kúria „derűs” elnöke (1934–1937); Garadnai Zoltán, főlevéltáros, MNL Főigazgatói Titkárság; Szilberek Jenő a Legfelsőbb Bíróság élén (1980–1990). A Legfelsőbb Bíróság háttérszerepe a 80-as évek második felében; Solt Pál, a Legfelsőbb Bíróság volt elnöke: A Legfelsőbb Bíróság és a rendszerváltás; Sárközy Tamás, egyetemi tanár: Gazdasági rendszerváltás és a jogalkotás címmel tartottak előadást, valamint Mezey Barna, tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE ÁJK) bemutatta „A Kúria és elnökei III.” című kötetet.
- **2015. október 13-án** a Debreceni Törvényszék és a Debreceni Járásbíróság „Jogszolgáltatás Debrecenben” című könyv megjelenése alkalmából könyvbemutatót rendezett. Az eseményt Kahler Ilona, a Debreceni Törvényszék elnöke nyitotta meg, a kiadványt ismertette Bódiné Beliznai Kinga.
- **2015. október 16-án** Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság és a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Nemzetbiztonsági Intézet Polgári Nemzetbiztonsági Tanszéke könyvbemutatót és ünnepélyes közgyűlést tartott „25 év a magyar rendvédelem-történet szolgálatában” címmel. A rendezvényt megnyitotta Székely Zoltán, valamint ismertetésre kerültek az alábbi kötetek: A Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság 1/4 évszázados szellemi munkássága (Parádi József); Dr. Gáspár Lászlónak a 65. életéve elérése alkalmából a magyar rendvédelem-történet művelése során létrehozott munkássága tiszteletére kiadott gyűjteményes kötet és az ünnepelt laudációja (Sándor Vilmos); Dr. Parádi Józsefnek a 65. életéve elérése alkalmából a magyar rendvédelem-történet művelése során létrehozott munkássága tiszteletére kiadott gyűjteményes kötet és az ünnepelt laudációja (Szakály Sándor); A 25 éves Szemere Bertalan Magyar Rendvédelem-történeti Tudományos Társaság szellemi munkásságát reprezen-

25 év

a magyar rendvédelem-történet szolgálatában

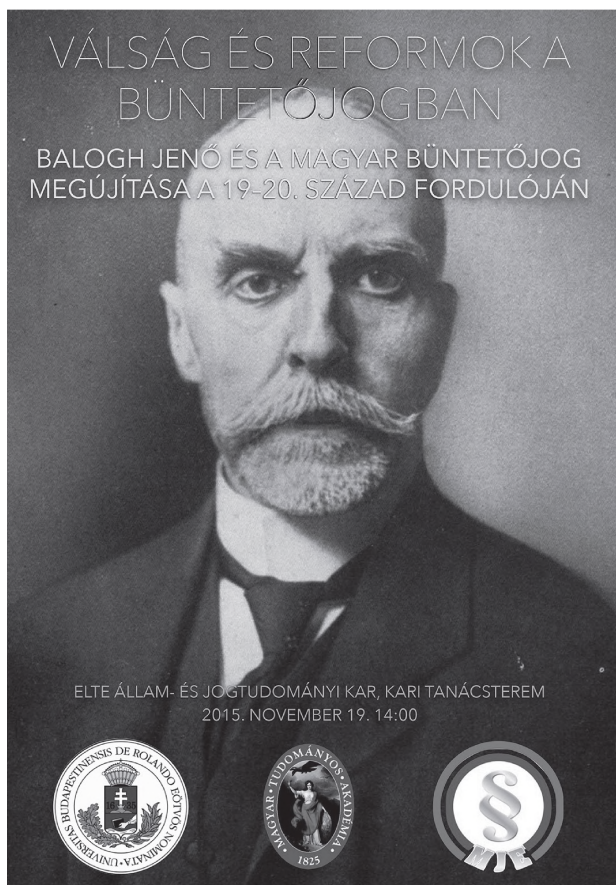

táló gyűjteményes kötet (Mezey Barna); A „Csendőrség-történeti tanulmányok” című gyűjteményes kötet (Boda József). A közgyűlésen kitüntetésben részesültek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Magyar Jogtörténeti Tanszékének munkatársai – Mezey Barna és Horváth Attila –, továbbá a *Jogtörténeti Szemle* szerkesztője, Élesztős László.

- **2015. október 29–30-án** hetedik alkalommal került megrendezésre a Szegedi Jogtörténeti konferencia, amely ezúttal nemzetközi tanácskozást hirdetett „Codification achievements and failures in the 19th–20th century” címmel. A rendezvényen több országból is – Belgium, Franciaország, Lengyelország, Horvátország, Spanyolország – képviseltették magukat. A magyar jogtörténészek közül előadást tartott Szabó István (Pázmány Péter Katolikus Egyetem), Balogh Judit (Debreceni Egyetem), Koncz Katalin Ibolya (Miskolci Egyetem), Mezey Barna (Eötvös Loránd Tudományegyetem), Balogh Elemér (Szegedi Tudományegyetem), Homoki-Nagy Mária (Szegedi Tudományegyetem), Petrasovszky Anna (Miskolci Egyetem), Völgyesi Levente (Eötvös Loránd Tudományegyetem), Stipta István (Károli Gáspár Református Egyetem), Gedeon Magdolna (Miskolci Egyetem), Bató Szilvia, Antal Tamás (Szegedi Tudományegyetem), Papp László (Debreceni Egyetem), Varga Norbert (Szegedi Tudományegyetem), Masa Gabriella (Szegedi Tudományegyetem), Kecskés Tamás (Szegedi Tudományegyetem), Legeza Dénes (Szegedi Tudományegyetem), Pétervári Máté (Szegedi Tudományegyetem).
- **2015. november 13-án** az Universitát Wien és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem konferenciát szervezett „Staatsgerichtsbarkeit in Vergangenheit und Gegenwart” címmel. A rendezvényen több külföldi jogtörténész vett részt, illetve a magyarok közül Stipta István (Károli Gáspár Református Egyetem), Szigeti Magdolna (Pázmány Péter Katolikus Egyetem), Szabó István (Pázmány Péter Katolikus Egyetem), Balogh Judit (Debreceni Egyetem), Balogh Elemér (Szegedi Tudományegyetem), Komáromi László (Pázmány Péter Katolikus Egyetem), Pállinger Zoltán Tibor (Andrássy Egyetem) tartott előadást.
- **2015. november 16-án** a Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Állam- és Jogtudományi Bizottsága a Magyar Tudomány Ünnepe tudományos ülést rendezett „A Szentszövetségi Európától – A Transzatlanti Európáig” címmel. A konferencián Kádár Béla, az MTA rendes tagja: Az állam és a gazdaság 200 éve; Láncai András, a filozófia tudományok kandidátusa: Politikai teológia: állam, szuverenit-

tás, kivételes állapot; Harmathy Attila, az MTA rendes tagja: Társadalmi, gazdasági változások – a magánjog átalakulása; Vékás Lajos, az MTA rendes tagja: A civiljogi kodifikáció irányai Európában; Bruhács János, az állam- és jogtudományok kandidátusa: A nemzetközi jog átalakulása; Máthé Gábor, az állam- és jogtudományok kandidátusa: A jogállam intézményrendszer klasszikus korszaka és a kettős monarchia; Stipta István, az állam- és jogtudományok kandidátusa: Közigazgatási bírósági modellek; Bakacsi Gyula, a közgazdaság-tudomány kandidátusa: A globalizáció hálójában címmel tartottak előadást, amelyek felett Mezey Barna, az MTA doktora és Lamm Vanda, az MTA rendes tagja elnököltek.

- **2015. november 19-én** Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke, az

MTA Jogtörténeti Albizottsága, a Magyar Jogász Egylet Római Jogi, Jogtörténeti és Egyházjogi Szakosztálya és az ELTE Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének Tudományos Diákköre tudományos emlékülést szervezett a „Válság és reformok a büntetőjogban – Balogh Jenő és a magyar büntetőjog megújítása a 19–20. század fordulóján” címmel. A rendezvényt Király Miklós, az ELTE ÁJK dékánja nyitotta meg; Bódiné Beliznai Kinga adjunktus, ELTE ÁJK: Balogh Jenő életútja; Kerezsi Klára egyetemi tanár, NKE RTK: Kriminálpolitika akkor és most; Stipta István egyetemi tanár, KRE ÁJK: Balogh Jenő és a büntető perjog; Filó Mihály adjunktus, ELTE ÁJK: Determinizmus és indeterminizmus Balogh Jenő munkásságában; Gellér Balázs egyetemi tanár, ELTE ÁJK: Balogh Jenő és a feltételes elítélés; Palguta Virág PhD-hallgató, ELTE ÁJK: A fiatalok és a büntető novella; Mezey Barna egyetemi tanár, ELTE ÁJK: A dolgházi törvény; Papp László adjunktus, DE ÁJK: A büntetőjogi dogmatika és az ítélkezési gyakorlat a 20. század címmel tartottak előadást.

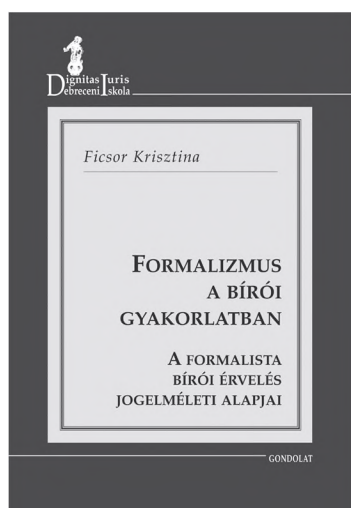
- **2015. november 27-én** a Stefánia Palotában bemutatott rendeztek a *Trianoni Szemle Évkönyv* megjelenése alkalmából. A kötetet bemutatták Szűrös Mátyás, Magyarország volt ideiglenes köztársasági elnöke; Bíró Zoltán, a RETÖRKI főigazgatója; Papp Ferenc, honvéd ezredes, főosztályvezető-helyettes, a HM Társadalmi Kapcsolatok Osztályának vezetője.
- **2015. december 3-án** az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke, a Magyar Jogász Egylet Jogtörténeti és Egyházjogi Szakosztálya, valamint az MTA Állam- és Jogtörténeti Albizottsága rendezésében előadást tartott Prof. Dr. Arnd Koch (Universität Augsburg) „Die Abschaffung der Todesstrafe – nationale, europäische und globale Aspekte” címmel.
- **2015. december 9-én** az Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézet könyvbemutatót szervezett Hajnóczky Tamás „Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek”. *Cigánypolitika dokumentumokban 1956–1989* című kötetének. A művet Mezey Barna mutatta be, amelyet a meghívott szakértők kerekasztal-beszélgetése követett.

A Gondolat Kiadó könyvajánlata

FICSOR KRISZTINA

Formalizmus a bírói gyakorlatban – A formalista bírói érvelés jogelméleti alapjai

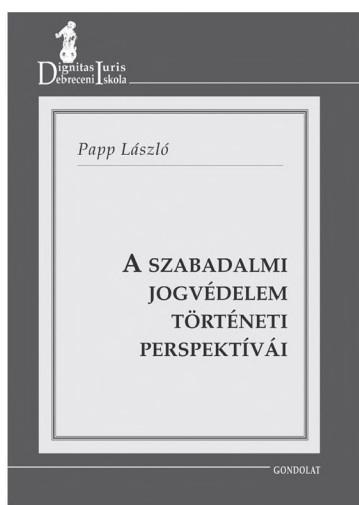
A jogelméleti vizsgálódások egyik legvitatottabb témája, hogy miképpen igazolhatóak, miképpen támaszthatók alá a bírói döntések. Ezzel a kérdéssel az ügyvezetett ítélkezéseméleti munkák foglalkoznak. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy alkotmányos demokráciákban a bírói ítélkezéssel szemben alapvető elvi követelmények fogalmazódnak meg. A bírának kötelezettsége, hogy döntéseiket, jogi állításait racionális igazolással lássák el, megfelelő jogi érvekkel és indokokkal támaszszák alá. Az ítélkezéseméleti írásokban vitatott, hogy melyek lehetnek azok az érvek és indokok, amelyek helyes jogi döntéseket alátámaszthatnak. Kérdéses, hogyan kezelje a bíró az olyan helyzeteket, amelyekben a jogi norma szövegéből következő döntés esetleg méltánytalan, igazságtalan vagy ésszerűtlen döntéshozatallá vezetne. Megteheti-e a bíró, hogy a jogszabály szövegével ellentétes döntést hoz erkölcsi, igazságossági, ésszerűségi szempontokra támaszkodva? Ezekre a bírói gyakorlatban is gyakran előforduló problémákra ad választ a formalizmus normatív elmélete, amelynek elemzésére, kritikai vizsgálatára e könyv vállalkozik.

A formalizmus határozott választ ad a helyes bírói döntés alapjainak problémájára, e könyv célkitűzése pedig, hogy a formalizmus téziseinek, elméleti háttérének bemutatásával gyümölcsöző szakmai vita kialakulását ösztönözze a bírói döntéshozatal problémáiról, megoldási lehetőségeiről.

212 oldal, 2950 Ft
ISBN 978 963 693 619 8

PAPP LÁSZLÓ

A szabadalmi jogvédelem történeti perspektívái

A szellemi alkotások védelme a társadalom és a jog olyan központi problémája, melyre statikus válasz, megoldás nehezen adható. Az ember alkotó, szellemi tevékenységének a védelme a civilizációs fejlődéssel egyidős, s egyúttal szorosan összefügg a technikai fejlődéssel.

A tudomány és technika rohamos fejlődése újabb kihívások elé állította és állítja a jogalkotót és jogalkalmazót egyaránt, melynek folytán a jogtudomány egy percre sem lélegezhet fel a megoldandó problémák terhe alatt. A szerző a szellemi alkotások területén belül a szabadalmi jogra fókuszál és történeti megközelítést alkalmazva mutatja be a hazai modern szabadalmi jog kialakulását és főbb eredményeit a második világháború végéig. A megrajzolt fejlődési ív olyan jogi, technika- és gazdaságtörténeti összefüggésekre világít rá, amelyek nemcsak a szabályozástörténet iránt érdeklődőknek, hanem más tudományterület képviselőinek is hasznos ismeretekkel szolgálhat.

284 oldal, 3500 Ft
ISBN 978 963 693 639 6

E SZÁMUNK SZERZŐI

Barta Róbert, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Egyetemes Történeti Tanszék; **Csapó Csaba**, egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék; **Deák Zoltán**, Kecskeméti Járási Ügyészség, ügyész; **Erdődy Gábor** tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék; **Kardos Gábor**, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Nemzetközi Jogi Tanszék; **Képegy Imre**, tanársegéd, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék; **Koncz Ibolya Katalin**, tanszékvezető egyetemi docens, Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék; **Mezey Barna**, tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék; **Nánási László**, Bács-Kiskun Megyei Főügyészség, fellebbviteli főügyészségi ügyész; **Petrasovszky Anna**, egyetemi docens, Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék; **Révész T. Mihály**, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék; **Rónay Zoltán**, PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, **Stipta István**, egyetemi tanár, Károli Gáspár Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jogtörténeti Tanszék

E számunk megjelenését a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara támogatta

TISZTELT SZERZŐINK!

A *Jogtörténeti Szemle* Szerkesztőbizottsága a szoros szerkesztési határidőre tekintettel, valamint a szerkesztés és a nyomdai előállítás megkönnyítése érdekében kéri, hogy írásait e-mail-en az agihorvath@ajk.elte.hu vagy a losoncz.eszter@gmail.com címre küldjék el.

Kérjük, hogy nevük mellett közöljék jelenlegi beosztásuk és munkahelyük pontos és teljes megnevezését is, annak érdekében, hogy hiteles adatokat tudjunk közölni!

A szerkesztőség legfeljebb 1 éves (= 40 000 n) tanulmányokat fogad el.

A szerkesztőség kéri a következő előírások szíves figyelembevételét:

- a szöveget World programban, 12 pontos Times New Roman betűtípussal beírva kérjük megküldeni;
- a szövegben – az egyedi szerzői kiemeléseken túl – kérjük a mű-, valamint a folyóiratcímek kurzíválását, továbbá a nevek, intézmények teljes nevének kiírását;
- az irodalomban említett szerző(k) teljes nevét és a mű pontos, teljes címét kérjük feltüntetni;
- az idézett vagy külön szakirodalom-jegyzékben közölt műveknél a megjelenés helyét (rövidítés nélkül), évét, a könyv kiadóját, a hivatkozott oldalak számát, folyóiratoknál – sorrendben – az évfolyamot, évet, lapszámot, valamint a hivatkozott oldal(ak) számát zárójelben kérjük megadni;
- az évszámok és az oldalszámok között hosszú kötőjelet kérünk használni;
- nem lábjegyzetet, hanem végjegyzetet kérünk;
- a jegyzetekben az ismételt hivatkozás (már említett mű) jelzése: i. m. + oldalszám;
- az oldalszámot a magyar „o.” helyett „p.” (pagina) jelzéssel kérjük ellátni;
- a végjegyzetek formázását kérjük mellőzni.

A Tanulmány, Műhely, Előadások, Disputa című rovatokban megjelenő cikkekhez, tanulmányokhoz rövid, kb. 1200–1800 leütés terjedelmű **összefoglalót kérünk német nyelven.**

A szerkesztőség a cikkekhez köszönettel fogad illusztrációs anyagokat. Nyomdatechnikai okokból sajnos csak fekete-fehér fotók vagy vonalas ábrák közlésére van módunk. Az illusztrációkat digitalizált formában (min. 300 pixel/inch, 300 dpi felbontásban, TIFF vagy JPEG formátumban), a fent megadott e-mail-címre vagy fényképeredetüként postai úton, esetleg személyesen kérjük megküldeni.

Köszönettel a Szerkesztőbizottság

INHALT

STUDIEN

BARTA, Róbert – Der erste Weltkrieg in der Geschichte der internationalen Beziehungen	1
CSAPÓ, Csaba – Krisenzeit, Kriegsspannung oder neue Wege auf der Suche nach einem Ausweg? Ungarische Innenpolitik vor dem ersten Weltkrieg	9
ERDŐDY, Gábor – Deutschland und Österreich-Ungarn auf dem Weg zum ersten Weltkrieg	14
KARDOS, Gábor – Folge des ersten Weltkriegs: Minderheitenschutz im Völkerrecht	19
MEZEY, Barna – Rechtliche Natur der Gewalt im Ausnahmezustand	25
RÉVÉSZ, T. Mihály – Metamorphose des Presserechts im Ungarn des ersten Weltkriegs	34
KONCZ, Ibolya Katalin – Der Treuelohn als privatrechtliches Rechtsinstitut in der ständischen und in der bürgerlichen Gesellschaft	44
PETRASOVSKY, Anna – Beurteilung des Matrimoniums aus Sicht des Vernunftrechts	50
WERKSTATT	
RÓNAY, Zoltán – Grundlagen der Verantwortung von Universitätsrat und Rektor im Spiegel der Anordnungen des Ministers für Religion und Bildungswesen (1867–1945)	53
ÜBER BÜCHER	
Abhandlung und Quellensammlung über die erste Diktatur des Proletariats – NÁNÁSI, László	62
Die Heilige Krone und die Bibel von Washington – oder Übertragung der Macht des Staatsoberhauptes im Königreich Ungarn und in den Vereinigten Staaten von Amerika – KÉPESSY, Imre	64
Die Begrüßung von Lajos Izsák – STIPTA, István	65
RUNDSCHAU	67
NACHRICHTEN	69
Autoren dieser Nummer	72

Auf der Titelseite: László Lukács

(24. November 1850 in Zalatna, Komitat Alsó-Fehér –23. Februar 1932 in Budapest) Jurist und Politiker. Finanzminister vom 15. Januar 1895 bis 18. Juni 1905 und vom 17. Januar 1910 bis 22. April 1912, Minister für Handelssachen vom 5. Mai 1911 bis 18. Oktober 1911. Ministerpräsident, Innenminister und Personalminister des Königs vom 22. April 1912 bis 10. Juni 1913.

Rechts

geschichtliche Rundschau

Internationales Redaktionskollegium:

Dr. Wilhelm Brauner (Wien), Dr. Izsák Lajos (Vorsitzender des Redaktionskollegiums), Dr. Peeter Järvelaid (Tallinn),
Dr. Günther Jerouschek (Jena), Dr. Srđan Šarkić (Novi Sad), Dr. Kurt Seelmann (Basel), Dr. Erik Štenpien (Košice)

Redaktion: Dr. Attila Barna, Dr. Gábor Béli, Dr. Mária Homoki-Nagy, Dr. Ibolya Katalin Koncz, Dr. Gábor Máthé,
Dr. Barna Mezey, Dr. T. Mihály Révész, Dr. István Stipta, Dr. Béla Szabó

Redakteurin: László Élesztős, Dr. Eszter Losonczi (losonczi.eszter@gmail.com)

Anschrift der Redaktion: 1053 Budapest, Egyetem tér 1-3, 2. Stock, Zi. 211 Tel./Fax: +36-1-411 65 18

ISSN 0237-7284

Herausgeber: Lehrstuhl für Ungarische Staats- und Rechtsgeschichte der Eötvös Loránd Universität, Institut für Rechtsgeschichte und Rechtstheorie der Károli Gáspár Universität der Reformierten Kirche, Lehrstuhl für Rechtsgeschichte der Széchenyi István Universität, Lehrstuhl für Rechtsgeschichte der Universität Miskolc, Lehrstuhl für Rechtsgeschichte der Universität Pécs, Lehrstuhl für Ungarische Rechtsgeschichte der Universität Szeged und der Lehrstuhl für Rechtswissenschaft der Nationalen Universität für den Öffentlichen Dienst, Lehrstuhl für Rechtsgeschichte der Universität Debrecen

Verantwortlicher Herausgeber: Dr. Mezey Barna

Verlag: Gondolat Verlag

A KÜLÖNLEGES TITKOSSZOLGÁLATI ESZKÖZÖK ALKALMAZÁSÁNAK TÖRTÉNETE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A 20. SZÁZADRA

Kedves Imre

A szerzőt a mű megírásakor a hiánypótlás igénye vezérelte egy olyan területen, ami a jogászai gondolkodás egyik fontos szeletét érinti. A titkos információgyűjtés a bűnözés elleni harc hatékony és bizonyos esetekben elengedhetetlen része, ami azt is jelenti, hogy az igazságszolgáltatás területén működő jogászok mindegyike találkozik annak valamely formájával. A hiány viszont a képzésben keresendő, miszerint az ügyvédeknek, ügyészeknek és bíróknak nem szerepel a tanulmányai között e terület, ugyanakkor működésük közben evidenciának tekintik, hogy ismerik a titkos információgyűjtés rejtjelmeit. A jegyzet alkotmánytörténeti tartalma alapján nem törekszik a jelenlegi szabályozás maradéktalan bemutatására, viszont lehetőséget teremt a titkos információgyűjtés alapjainak megismerésére. A kötetben formabontó módon először a visszaélések lehetősége kerül bemutatásra, amelyre számos példát találhatunk hazánk közelmúltjából. Miután megismerjük e terület negatív oldalát, könnyebben tudunk a demokrácia szabályainak megfelelően élni a bűnölözés ezen nagyon fontos és csöppet sem elhanyagolható eszközrendszerével.

ISBN 978 963 312 210 5 – ELTE Eötvös Kiadó Kft., 2014, 107 p.

KOLOZSVÁRI BOSZORKÁNYPEREK 1564–1743

Szerkesztette: Pakó László és Tóth G. Péter

Az egyik legrégebbi és legteljesebb iratanyaggal rendelkező magyar városi levéltár Kolozsvárott működik. A mű jelentős része – amely az egykori szabad királyi város 16–17. századi, majd a nemesi vármegyének alárendelt, csorbult városi jogokkal rendelkező város 18. században született boszorkányperreit és boszorkánysággal rágalmozott személyeinek becsületsértési peranyagát tartalmazza – e gyűjteményből származik. A szövegekben szereplő vádlók, vádlottak vagy egyszerű tanúk többsége a városfalak belső peremén és a külvárosokban letelepedett szegények soraiból került ki, közöttük előfordulnak a várost körülvevő falvakból betelepült románok mellett a város középkori őslakosainak számító szászok is. Mivel a kolozsvári perek közül 1910-ben Komáromy Andor csak 36 esetet közölt, érdemes volt a levéltári állományt ismételtlen átvizsgálni. Az újonnan feltárt dokumentumokat most teljes terjedelemben adják ki. Az átirást kezdetben Kiss András főlevéltáros végezte, majd tanítványa, Pakó László folytatta. Kötetünk újra közli Komáromy Andor feltárásait, és minden helyen pótolja az általa nem közölt szövegrészeket, hiányokat is. Az újabb perfeltárásoknak köszönhetően immár 88 eset áll a boszorkányságkutatás rendelkezésére.

ISBN 978 963 506 930 9 – Balassi Kiadó, 2014, 428 p.

A KÚRIA ÉS ELNÖKEI III.

Szerkesztette: Bódiné Beliznai Kinga

„A törvények helyes értelme a törvényt magyarázat minden eszközének igénybe vételével szabadabb szellemi tevékenység útján állapítandó meg, és a törvény alkalmazásánál is a bírónak nem csak a törvényben a normális tényálladéokra megállapított jogszabályt, hanem minden egyes esetnek sajátosságait, ezeknek jogi jelentőségét, a jogrend célját és feltételeit kell figyelembe vennie. [...] a törvényt ily szellemben való alkalmazásával sok esetben meg fogjuk közelíteni a méltányosság eszméjét is [...]” – hangsúlyozta Oberschall Adolf 1906 áprilisában kúriai elnöki székfoglalójában.

A Kúria és a Magyar Nemzeti Levéltár „Életutak – pályaképek” konferenciasorozatának 2015. márciusi tanácskozása a magyar igazságszolgáltatás történetének fényes és kevésbé fényes fejezeteivel foglalkozott. A Kúria és a Legfelsőbb Bíróság múltjának történetét feltáró harmadik tanulmánykötet Oberschall Adolf és Günther Antal kúriai elnökök személyes és szakmai életútját ismerteti, valamint a magyar felsőbíráskodás 1956 utáni káderpolitikáját, a „múltat végképp eltörölni” szándékozó törekvéseket, a kádári megkorlátozás időszakának ítélkező tevékenységét, és az ebben a korszakban fővárosi bírósági bíróként működő, majd legfelsőbb bírósági elnök, Szakács Ödön pályáját.

ISBN 978 963 258 277 1 – HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 2015, 256 p.

AZ ALKOTMÁNYOZÁS POLITIKAI NYELVE 1848–49-BEN

Miru György

Újkori történelmünk egyik legjelentősebb fordulata 1848-ban következett be. Az akkori törvényhozók nagy lépést tettek a modern Magyarország megteremtésére, lendületet adtak a rendiség helyébe lépő polgári társadalom képződésének, és kialakítottak egy korszerű, parlamentáris politikai intézményrendszert. A fordulat további alkotómunkát igényelt, amelyet az első népképviseleti országgyűlés és a neki felelős kormány vállalt magára. A kötet az alkotmányos változásokra fókuszál, de nem a hagyományosan megszokott politika- és alkotmánytörténet, hanem a politikai nyelv szemponyjából. Ugyanis a történeti korok megértése csak úgy lehetséges, ha ismerjük azt a nyelvet, fogalomkészletet, bejáratott narratívákat, retorikai paneleket és közismert toposzokat, amit a kortársak beszéltek, alkalmaztak. A politikátörténetben ez azt jelenti, hogy a ránk maradt szövegeket eredeti összefüggéseikben kell értelmeznünk. A tágabb korszak egészét jellemezte a nyelvújítás, a nyelv fogalmi készletének felújítása, kibővítése. Az 1830–1840-es években jelentősen átalakult a politika fogalmi készlete is, ami nélkülözhetetlen volt a politika megújításához, és átrendeződtek a politikában érvényesülő nyelvek, beszédmódok is. Kötetünk ezeknek a nyelvi változásoknak érzékeltetésével nyújt hasznos ismereteket az 1848–49-es események politikai fordulatairól, Magyarország és a Habsburg Birodalom kapcsolatáról, a kormányzás megújításáról és a népképviselet érvényesítéséről, illetve az azokról folyó színvonalas politikai vitákról.

ISBN 978 963 236 983 9 – L'Harmattan Kiadó, 2015, 250 p.

AZ ÁLLAM SZUVERENITÁSA – ESZMÉNY ÉS/VAGY VALÓSÁG

Szerkesztette: Takács Péter

A kötet a modern állam egyik legjellegzetesebb és legvitatottabb vonását elemzi, több tudomány – így a jogtudomány és a közgazdaságtan, a politológia és a filozófia – nézőpontjából. A tanulmányok többsége a témával kapcsolatos konferencián elhangzott előadások szerkesztett változata. E konferencia a különböző nézetek és nézőpontok ütköztetésére adott alkalmat, s így a kötetben közölt 31 írás nemcsak a téma elemzését nyújtja, de dialógus is jelent: a szerzők egymás álláspontjait is jól ismerve szokra is tekintettel fogalmazták meg saját tételeiket. A konferenciához kötött jelleg ellenére a kötet műfajilag tanulmánygyűjtemény. A tanulmányok szerzői a magyar tudományos élet ismert és méltán elismert gondolkodói, akiknek írásait a pályájuk elején és közepén tartó fiatal szakemberek munkái egészítik ki. A kötet a mai magyar államtudomány tükre.

ISBN 978 963 693 599 3 – Gondolat Kiadó, 2015, 562 p.

